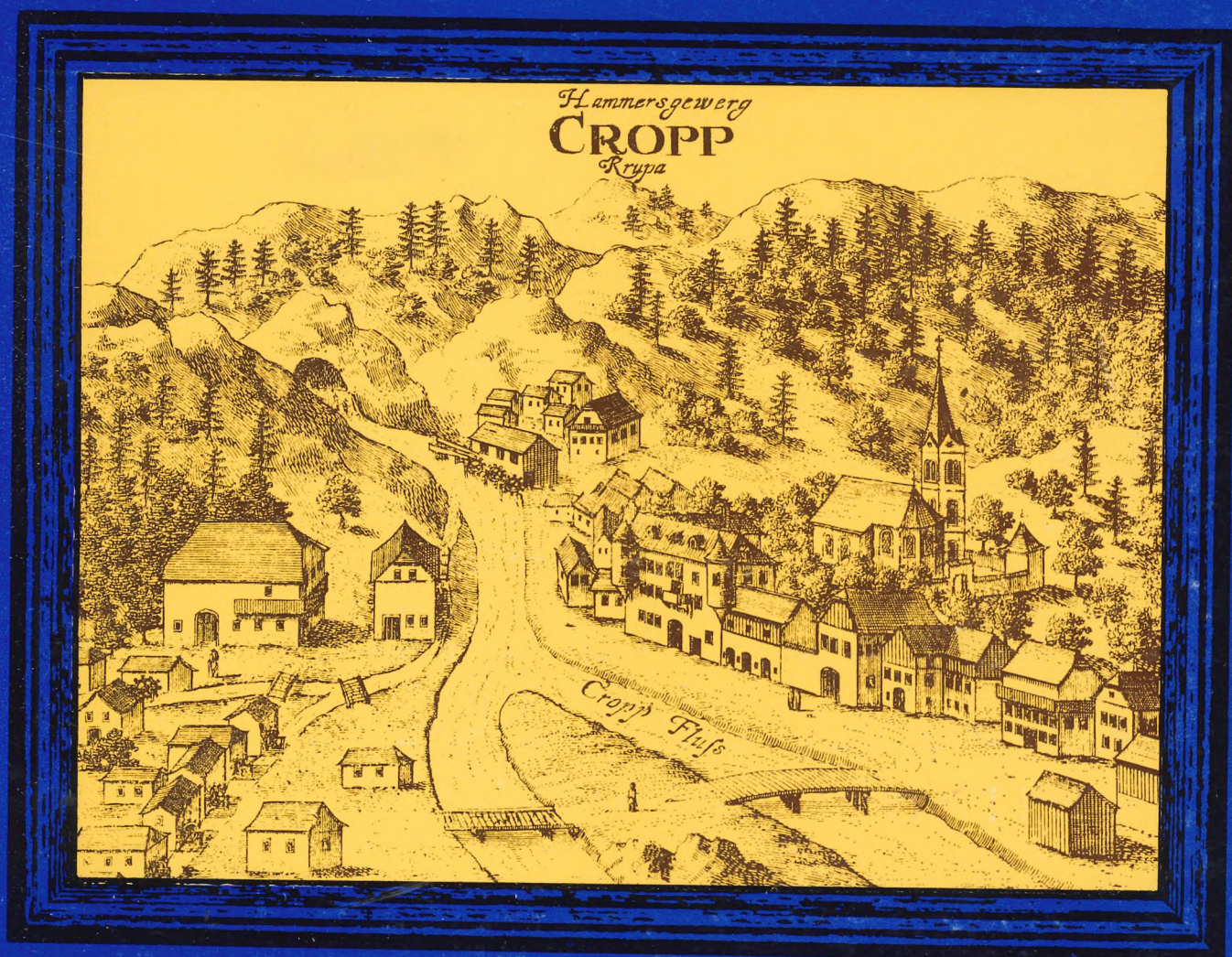

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

INDUSTRIJSKA PRODAJALNA

dekorativna

Ljubljana, celovška cesta 280

Telefon 54 241 (avtobus št. 1 — velik parkirni prostor)

nudi po tovarniških cenah

POHIŠTVENE TKANINE, DEKORATIVNE TKANINE, ROČNO TKANE VOLNENE TAPISERIJE, BLAZINE, PRTIČE,
POSTELJNA PREGRINJALA. VELIKA IZBIRA — SVETOVALNA SLUŽBA. ODPRTO OD 8. DO 19. URE, OB
SOBOTAH OD 8. DO 13. URE.

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
24. letnik Ljubljana 1976 1. zvezek

Mikl Curk Iva: Kaj nam govori pri nas najdena lončenina o rimskih navadah v prehrani — Stran 1
Roman Customs in Nourishment Established on the Basis of Pottery Found in Slovenia

Kos Milko: Pivka v srednjem veku — Stran 5
Pivka in the Middle Ages

Mlinarič Jože: Graščina Betnava pri Mariboru — Stran 11
The Manor Betnava near Maribor

Rudolf Leskovar: Rogaški zdravilni vrelci v 16. stoletju — Stran 20
Health Spas at Rogaška in the 16th Century

Verbič Marija: Idrijska steklarna v Zagorju ob Savi (1804—1817) — Stran 28
The Glass Factory Owned by Idrija at Zagorje ob Savi (1804—1817)

Sorn Jože: Novomeška industrija med obema vojnama — Stran 38
The Industry in Novo mesto Between the Two Wars

Prelovšek Damjan: Poslopje Mestne hranilnice ljubljanske — Stran 43
The Building of the City Savings Bank

Marušič Branko: Guido Manzini (1921 do 1975) — Stran 47
Guido Manzini (1921—1975)

Iz starih fotografskih albumov — Stran 49
Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 54
Notes on the activity of our institutes and associations

Nove publikacije — Stran 59
New publications

Na ovitku: Stara Fužina (J. V. Valvasor, Topographia Ducatus Carnioliae moderna, 1679)

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik Jože Zontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tisk tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 75,00 din, posamezna številka 30,00 din

KAJ NAM GOVORI PRI NAS NAJDENA LONČENINA O RIMSKIH NAVADAH
V PREHRANI

IVA MIKL CURK

Danes precej pogosto tudi v slovenskem tisku beremo to ali ono o arheološkem raziskovanju in o stari zgodovini. Pri tem pa se neštetokrat — saj gre v glavnem le za strokovno pisanje — zgubi živi utrip življenja iz davnine in izgine za naštevanjem oblik posameznih predmetov. Mislimo, da že suhoparno naštevanje dejstev strokovnjaku vse pove. Toda na te ali one podrobnosti pozabi včasih celo strokovnjak, saj, živi v povsem drugem civilizacijskem krogu, in docela naravno je, da se ob pustih shemah nikakor ne more znajti človek, ki ga starine samo od daleč zanimajo. Poleg tega je vedno manj ljudi, ki bi vsakdanje življenje antike poznali iz neposrednega izročila grške in rimske literature, tako da se že zgodi, da muzejski strokovnjak iz vinogradniške pokrajine, ki so mu orodja in delovni procesi preteklosti pojem, napačno zanika obstoj soda v rimskem času. Po vsem tem torej ne more biti odveč, spregovoriti nekaj o rimskih navadah v zvezi s prehrano, torej jedjo in pijačo, pa čeprav o tem pišejo boljše ali popolnejše mnogi avtorji v danes že klasični arheološki literaturi.¹ Seveda pa želimo naše izvajanje opreti kar moč

na opažanja v slovenskih arheoloških najdiščih iz rimske dobe.

Število oblik rimskih lončenih posod v naših krajih je ogromno, je v primernem razmerju s količinami najdene posode in njenih črepinj.² Toda če vse to gradivo pozorneje pogledamo, vendarle ugotovimo, da je pred nami nekaj osnovnih oblik: Najprej je najjasnejša in najbolj specifična oblika vrča in to vrča v njegovi izrazito sredozemski podobi. Tak vrč je trebušast ali vitek, glede na trebuh pa ima vselej izrazit vrat in je opremljen vsaj z enim ročajem. Ponavljanje oblike govori za dokaj omejeno, jasno določeno funkcijo te posode. Na njem opažamo, da sicer v poznih dobah rimske vladavine pri nas dobiva širše ustje in se mu izrazita oblikovanost vratu zabrisuje pa tudi sicer v merah precej poraste. Toda vselej mu ostaja pokončna podolgasta oblika in v razmerju do globine izrazito ozko ustje. Vrči so razen redkih izjem izdelani iz prečiščene in dosti kompaktno pečene gline ter imajo pretežno premazano površino. Ta premaz je navadno redek, danes komaj opazen, narejen s finim ocedkom gline in okrepljen z glajenjem po-

sušene posode pred peko. Zanimivo je, da so vrči, če vestno pregledamo gradivo iz enega samega najdišča, po velikosti med seboj vedno v nekem mnogokratniškem razmerju. Da so služili tako tudi na mizi, nam govore pridatki v grobovih, kjer najdemo skoraj vedno skupaj manjše in večje posode. (V nekem grobu iz Emone so npr. trije pridani vrči med seboj po velikosti v razmerju 3 : 4 : 6).

Vrčem sledi druga pokončna oblika, ki moramo zanjo vendarle zadržati ime lonec, čeprav srečujemo vedno spet v strokovnem delu poskuse z več imeni izboljšati razlikovanje posameznih oblik. Naše današnje navade, ki iz njih izvirajo tudi zanje rabljene besede pa tudi narodno izročilo, nas opravičujejo, da uporabljamo to ime za vso skupino. Skupina loncev kaže najrazličnejše velikosti in nadvse razgibane oblike. Vsem ostaja le skupna značilnost, da je največja dimenzija posoda še vedno njena globina, ustje je precej široko, skoraj vedno podobno široko kot trup, vrat pa je nižji ali ga pa sploh ni. Vse te različice seveda že zdaleč opozarjajo, da funkcija vseh posod iz skupine loncev ni enotna. Manjši med njimi so opremljeni z ročajem in se tako uvrščajo blizu današnjim skodelicam ali vrčkom za pivo, rekli bi bučastim posodam. Včasih so lonci premazani, včasih ne. Manjša skupina med njimi je iz očiščene gline (v strokovni literaturi te radi imenujemo vaze in žare) in dokaj kompaktno pečena, večja skupina pa je iz gline, ki je zdaj slabo očiščena, zdaj zavestno mešana s kremenčevim peskom ali sljudo ali pa celo plevami. Tudi lonci te skupine so včasih zelo trdno in kompaktno pečeni, mnogokrat pa so slabše pečeni, da ostajajo porozni in se jim površina otira. Mnogokratniška razmerja so pridržana le istemu tipu in istemu najdišču. Pred nami je tako verjetno vrsta posode, ki je v vsakdanjem življenju največ služila.

Med lonci so včasih majhne posode, še več pa je teh malih posod po obliki in velikosti že tako blizu našemu današnjemu kozarcu, da moramo o veliki in tudi neskončno varirani skupini čaš govoriti posebej. Vsekakor pa je tudi pri tej skupini posode poudarek na ustju in na višini. Ustje po širini ustreza nekako trupu, vratu pa skoraj ni. Mero tem posodam sprva narekuje človekova pest, pozneje pa se obseg veča. V pozni antiki dosežejo čaše v primeri z današnjimi vinskimi kozarci prav velik obseg, saj je vanje moč natočiti skoraj liter tekočine.

Široka in plitva posoda so krožniki vseh vrst. Tudi krožnik je kot vrč posoda, ki je naše prazgodovinsko gradivo ne pozna in ki

je morala priti k nam iz sredozemskega kulturnega kroga. Samo izjemno pa je rimski krožnik tako plitev kot naš današnji. Skoraj vselej ima izrazit pokončen rob.

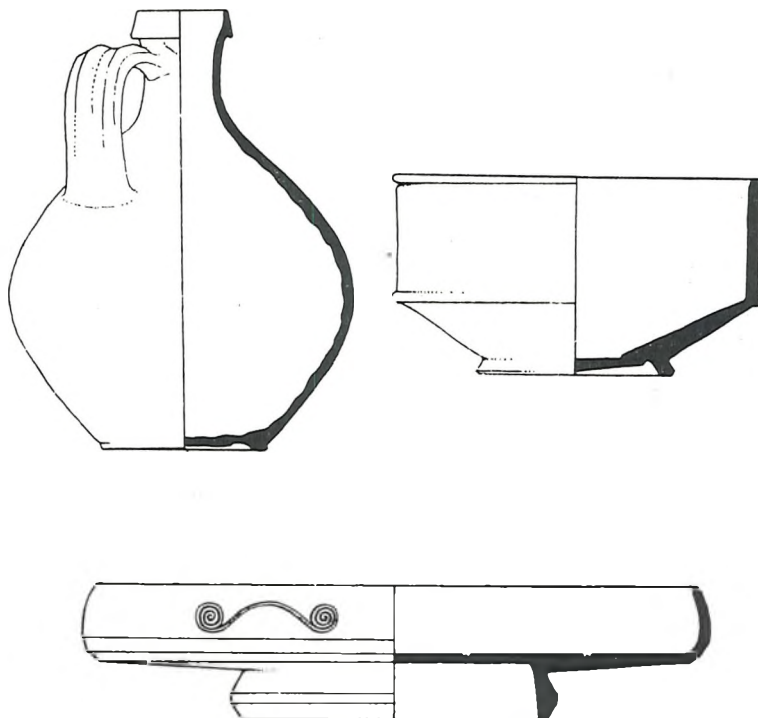
Prastara in vedno spet živa je oblika skled, manjših, zvečine pa velikih tja do 30 cm premera. Globoke so ponavadi za tretjino širine, ustje pa je skoraj vedno najširša mera vse posode.

Majhne in globoke skledice in skodelice, včasih zelo kvalitetne izdelave in okrašene, so naslednja, ne sicer zelo številna, pač pa nadvse značilna oblika rimske posode. Ne imenujemo jih skodelica najrajši, saj mi ob tem danes nehote pomislimo na kavno ali čajno skodelico, nekaj specifičnega in antiki tujega. Toda skodelico pozna npr. še zdaj Daljni vzhod kot posodo, ki služi v prvi vrsti jedi, in poznal jo je sredozemski prostor še do nedavna. Vendar pa tej vrsti posode najbolj ustreza ime acetabulum in ne bi ravnali napak, če bi se imena oprijeli tudi v našem tisku.

Vse druge oblike rimske lončenine: kelihe, mehaste čaše, kadilnice, razne stekleničice itd. lahko zanemarimo. Delno ne povedo o navadah pri hrani nič, delno pa so služile pri kultu in toaleti. Mortaria — melnice so nekaj specifičnega; služile so brez dvoma le pri pripravi hrane, ne pa pri jedi; to bi nas odvedlo predaleč od predmeta našega razmišljanja, če bi se ustavili še ob njih. Isto velja za amfore, embalažo za olje, vino in garum. O teh bi kazalo spregovoriti kdaj drugič.

Zato nas zdaj zanima najprej, ali smo storili prav, ko, oboroženi z asociacijami iz našega današnjega življenja in navad, govorimo o vrčih, loncih in čašah in skodelicah. Kako je s to funkcijo teh posod? Kaj vemo o rimskih navadah v zvezi s prehrano?

Bogati pisani viri in raziskovanje v klasičnih deželah rimske antike nam govore,³ da so bili glavna hrana preprostega rimskega človeka razni močniki in kaše, ki jih je pa skozi antiko znal meščan oplemenititi celo do pravih, na sopari kuhanih narastkov. Najdlje so bili važen sestavni del hrane vseskozi razne zelenjave in sadje. Mnogo tega so dajali na mizo presnega, samo okisanega. Z naraščanjem blaginje je naraščal odstotek mesne hrane. Zlasti priljubljena je bila svinjina. Meso je prišlo na mizo le pečeno ali kuhano in razkosano na zalogaje. Kruh je bil pri takih kombinacijah nepogrešljiv sestavni del jedi. Začimbe pa so podajali v manjših posodicah, da so si gostje začinili hrano po želji. Za klasičen rimski čas nam literarni vir (Martial. X 48) podaja sestav običajnega poznega kosila (cena) takole: Za prvo jed so ponudili

Vrč, acetabulum in krožnik iz amonskih grobov (po L. Plesničar)

jajca, razne okisane zelenjave, polže, školjke in ribje jedi, za drugo jed je bilo razno meso in klobase, za poobedek pa sadje. Sprva so pili le k drugi, glavni jedi, pozneje pa k prvi vino, mešano z medom in zeliščnimi izcedki in šele k drugi pravo vino. Od pribora je služila predvsem žlica in to za škrobova jedila, mala žlica pa je pomagala pri jedi jajc in školjk. Vilic in nožev gostje pri mizi malone niso uporabljali, saj je grižljaje pripravil razrezovalec mesa.

In zdaj, ko nekaj vemo, kaj nam je antika zapustila podatkov o najbolj banalnem in hkrati najbolj osnovnem početju vsakdanjosti, o hrani in pitju, se vprašamo, kaj moremo potem reči o navadah prav v naših krajih. Osnovne prej opisane oblike posode je moč prav tako dobro uskladiti z drobcami iz literarnih virov, ki nam govorijo predvsem o Italiji, pa čeprav so tam surovine za kuho že od nekdaj drugačne kot pri nas.

Tako je pred nami res pivska posoda, vrč in čaša, namenjena vinu in vinskim mešanicam. Včasih se nam zdi za vinsko posodo neverjetno velika. Velik se nam zdi v tej zvezi tudi zgoden in pri nas izjemen kelih,⁴ globoko zakoreninjen v starem izročilu sredozemske kulture. Zavedati se moramo, da je to še vedno kelih homerskih slavij in klasičnih simpozijev, ki so zajemali vedno z vodo mešano težko sredozemsko vino iz skupnega mešalnika. Z vodo mešanega vina je bilo moč popiti količine, ki so jih narekovali kelih,

torej do litra in več. Veliki poznorimski vrči so gotovo delno služili za vodo, mogoče pa skupno z velikimi čašami, ki smo jih prej omenili, tudi za vino, mešano z vodo. Bržčas najdbe še dolgo ne bodo potrdile ali ovrgle domneve, da bi mogla biti velika poznoantična pivska posoda tudi izraz specifičnih razmer v gospodarstvu in konkretno v pridelovanju vina. Gospodarstvo se je tedaj delno vse bolj zapiralo v pokrajinske meje in tako je v vsakdanjem življenju težko sredozemsko vino začelo primanjkovati, oplemenitenje domačih vinogradov pa tudi, dasi je od Probove reforme⁵ minilo že tudi več rodov, ni bilo trajno zaradi posebnih klimatskih pogojev.

Tako bi mogle biti spremembe v merah pivske posode dokaz za prisotnost lahkih slabših vin, ki so jih poznali vsepovsod v vseh časih (prim. Ovid. Metam. VIII, 650—655 in Cass. Dio. XLIX 36), ali pa z vodo mešanih grozdnih izcedkov, ki so jih v polpretekli dobi poznali tudi naši vinogradniški kraji. Samo korak je od te domneve do interpretacije loncev z razmeroma ozkim ustjem, značilnim za Dolenjsko. V rimskih grobovih so v njih vedno spet našli čašico⁶, kot v prazgodovinski situli. Ti lonci torej niso lonci v pravem pomenu besede, v njih so gotovo hranili pijačo. Na Dolenjskem pa je še danes domovina cvička in drugih lahkih vin, tako da ne moremo biti v zadregi za domnevo, da je bila pijača v domačih posodah tudi v teh krajih pridelano vino, pa če-

prav so mnogi od teh loncev prišli v zemljo prav v Domicijanovem času, ki zanj vemo, da je po provincah prepovedal gojiti vinsko trto. A že mnogokrat so poudarili, da je ta prepoved zadevala le sajenje cepljenke, samorodke so bile nasajene slej ko prej povsod, kjer so uspevale. Omenili smo že, da so tudi majhni lončki in lončki z ročaji služili pitju, tako da so se po funkciji bližali našemu vrčku za pivo in je dejstvo, da jih nekateri avtorji imenujejo vrčki, delno upravičeno. Takoj pa moramo opozoriti, da pravega piva antika ni poznala⁷ in razlaga funkcije te pivske posode v današnjo smer ni možna. Majhni ročajčki izjemnih oblik nekaterih lončkov, ki jih najdemo v Emoni, so služili pri obešanju posode, najbrž na neke vrste sklednik. Potemtakem so morali služiti ročaji teh malih lončkov tudi pri spravljanju posode, poleg tega pa tudi misli na pitje ogrete pijače katere koli vrste v naših krajih in naši klimi ne moremo odkloniti že vnaprej in postane potem ročaj na pivski posodi nuja tudi v funkciji.

Literarno izročenemu značaju prave rimske hrane, mesu in zelenjavi predvsem, in raznim predjedem nadvse ustrezajo krožniki. Njih pojav tudi po na videz odročnih krajih nam priča, da je rimski živelj naših krajev vsepovsod res jedel tudi na rimski način.

Na krožnikih, položenih v grob, so našli v Poetoviu tudi ptičje kosti, v Emoni pa polže, torej smo takoj pri vlogi krožnika, ki nam jo je izročil npr. citirani Martial. Razširjenost majhnih skodelic-acetabulov govori za rabo začimb in kisa na rimski način. (Acetabulum je beseda, izvedena od besede acetum-kis, pa tudi Bavnica iz zgodbe, ki nam jo opisuje Ovidij v citirani Metamorfozi, je pred Jupitra in Merkurja postavila vinski kis k solati, siru in jajcem).

Daleč najpogostejša oblika posode, tudi v zvezi z jedjo, pa je lonec. To je naravno. Lonec je služil najprej pravi kuhi in to kuhi na odprtem ognjišču, kot še zdaj Bela krajina pozna sicer že izginjajočo posodo, katere glina je mešana s kremenčevim peskom in edina zdrži kuhanje na ognjišču. V takem loncu je bilo moč kuhati poleg mesa tudi razne kaše in močnike. Za jed tako v loncu pripravljene hrane je pa že od nekdaj in še dolgo po rimskem času služila najbrž vsem delom sveta skupna skleda. Lonci so služili tudi spravlilu posameznih živil. Med lonci panonskega prostora najdemo po razprostranjenosti in obliki današnjemu enak »drugi« lonec,⁸ ki smo mu v arheološkem tisku večkrat rekli vaza ali vazasta posoda. Danes služi ta lonec, ko je znotraj steklasto položen,

samo za mleko. Najbrž ne bo dosti narobe, če mislimo, da je bilo tako tudi v rimskem času. Poleg tega pa so v loncih verjetno hranili tudi moko in mast. Vsekakor pa je lonec, kadar ni premazan, (v mislih imamo tu predvsem velike lonce iz okolice Trebnjega, ki so se v pozni antiki razširili še dalj proti zahodu⁹) gotovo služil tudi za vodo.

Ob tej ugotovitvi smo prišli do skupka dejstev, ki nanj že vsi pozabljamo, saj nam lončenina ni več predmet iz vsakdanje rabe, torej do soodvisnosti različnih obdelav gline in namembnosti posode. Rekli smo že, da kremenčev pesek zvečuje odpornost posode pri kuhanju na odprtem ognjišču. Kompaktno pečena in po površini še posebej utrjena glina preprečuje hlapenje vsebine. Kadar najdemo pri loncu ti dve lastnosti hkrati, je pred nami gotovo kuhinjski lonec. Kadar pa je glina teh domačih loncev porozno pečena ali celo mešana s plevami, služijo taki lonci za vodo ali za shranjevanje druge snovi, ki jo stalno hlapenje po površini hladi in ji stalno rahlo zračenje omogoča, da se ne ustoji.

Skoraj vsa pivska posoda je izdelana v raznih tehnikah, tako da tekočine ne prepušča. Isto je z namizno posodo, s krožniki, skledami in acetabuli. Posoda za shranjevanje tekočin, predvsem pijače, je narejena tako, da premaz, včasih celo pravi steklasti lošč, brani tekočini skozi kompaktno pečeno steno posode. Kadar je pred nami črepinja posode, ki ima premaz, mora torej pomeniti, da je služila vsebini, ki ni smela zelo hlapeti. Res pa je hkrati tudi, da je nekaj zračenja vedno ostalo, saj so rimski premazi skoraj vedno le na zunanji strani stene posode. Le sem in tja najdemo izrazito pivsko posodo, vrče, kjer je gotovo, da površina ni bila utrjena. Pri teh primerih moramo tudi misliti, da so pred nami vrči za vodo, nekaj takega, kot je kamenščak slovenskega izročila v Prekmurju ali filovski vrči. Ob robu naj omenimo, da so stene amfor skozi vsa rimska stoletja obdelane le na nekaj načinov. Nikoli niso premazane s kompaktnim premazom. Olje, vino, vložene olive in garum (naravno skvašena ribja omaka) — vse to so snovi, ki so zahtevale sicer kompaktne stene v svoji embalaži, po drugi strani pa je bilo treba, če so hoteli, da ohranijo svoje naravne, z varjenjem in kvašenjem dosežene lastnosti, določeno zračenje.

Pri nas najdena lončena posoda nam tudi prehrano rimskega časa kot vse ostalo življenje kaže za spojino dveh elementov, domačih in sredozemskih navad. Po količinah najdenega posodja sodeč, je prevladovalo domače kuhanje raznih škrobnih jedi in prepro-

sto kuhanje mesa (seve ob pečenju, ki razen različnih naprav sploh ne potrebuje). Začnjanje pa je bilo prispevek sredozemske civilizacije. Med pijačo je igrala voda — naravno — pomembno vlogo, zelo pomemben sestavni del prehrane pa so bile tudi naravno zavrete rastlinske pijače, po številu prave pивske posode sodeč. Literarni viri nam morajo na pomoč, da mislimo predvsem na vino in to od najslabših do sortnih vrst. Podoba pri nas najdene pивske posode gre namreč, kot smo videli, z literarnimi opisi prav dobro vstric. Če bi pa ob izjemnih, širokih, mehastih posodah pomislili še na neko vrsto ječmenove pijače, ali če bi pri nejasni panjasti posodi iz groba v Poetoviu,¹⁰ napol za šalo, napol za res, pomislili na nastavek kotla za pripravljanje nekega destilata (mogoče tudi za druge potrebe v vsakdanjem življenju), smo pa že na tleh z ničemer potrjenih domnev in se moramo vsakih trditev v tej zvezi vzdržati.

OPOMBE

1. Npr. Marquardt Mau, *Privatleben der Römer*, 1886 ali prispevki v *Realenzyklopädie des Altertums*, npr. sv. cena, Mau, III, 1899 str. 1895 ss. ali sv. *Kochkunst*, Orth X/1, 1921, str. 957 ss. — 2. Izvajanja gradimo predvsem na

objavah: L. Plesničar, *Severno emonsko grobišče*, Katalogi in monografije 8, 1972; S. Petru, *Emonske nekropole*, Kat. in mon. 7, 1972, P. Petru, *Razprave 1. razr.* SAZU 6, 1969, 197 ss, V. Kolšek, *Inventaria archaeologica Jugoslavija* 16, 1972, Z. Šubic, *Inventaria Archaeologica Jugoslavija* 14, 1972, I. Mikl Curk ČZN NV 1, 1965, 75 ss; *Rimska keramika v Sloveniji*, Narodni muzej 1973, razstavni katalog ter na pretežno neobavljeni naselbinski keramiki iz središča Emone, kompleksov Jakopičev vrt, Ferantov vrt in šola Majde Vrhovnik in na gradivu iz inventarja Pokrajinskega muzeja Ptuj. — 3. glej opombo 1. — 4. I. Mikl Curk, ČZN NV 4, 1968, št. 217 in ista, *Archaeologia Jugoslavica* XIV, 1973, 42 — 6. T. Knez, *Novo mesto v antiki*, katalog razstave 1974, 17. — 5. Cesar Probus je v drugi polovici 3. stoletja ukinil Domicianovo prepoved iz konca 1. stoletja, da bi v provincah sadili (cepljeno) vinsko trto. *Hist. Aug. Prob.* 188 in *Suet. Domit.* 7. — 7. H. Lanner, *Wörterbuch der Antike*, 3. izd. 1952, 93. Upoštevajmo pri tem, da je oblika našega vrčka za pivo iz dežel, kjer so pivo mnogo pili ogreto. — 8. Za to in druge analogije iz našega narodnega blaga, o belokranjskih loncih in prekmurskem kamenščaku se zahvaljujem Ljudmili Bras, muz. svetovalcu iz Slovenskega etnografskega muzeja. — 9. O razvoju navadne kuhinjske keramike ter navedbe literature glej I. Mikl Curk, *Arheol. vestnik* 24 1973 (1975); 883 ss — 10. Z. Šubic, *Inv. archaeol. Jugosl.* 14. YU 135.

PIVKA V SREDNJEM VEKU

† MILKO KOS

Tisočletja nazaj so na notranjski Pivki razprostrte ploskve plodnega peščenjaka in laporja vabile k poselitvi, gorski obronki in višine k postavitvi obrambnih postojank, lahki dohodi in prehodi pa k premikanju ljudstev, vojaškemu osvajanju in trgovskemu prometu. Ob poteh med zgornjim Posavjem in Jadranskim morjem razpoložena, je Pivka velika prehodna stopnica za tistega, ki se

po poslih trgovanja, osvajanja in naseljevanja pomika navzdol proti morju in do morja, za tistega, ki hoče na sever, je pa prav tako prikladna prehodna dežela. Velikokrat je bilo že povedano: na dolgi alpski in dinarski črti ni nižjega prehoda iz notranjosti do morja in narobe, kot so le 600 metrov nad morsko gladino ležeča tako imenovana Postojnska vrata.

Iz tega svojega položaja je razločljiv dobršen del davne in bližnje preteklosti naše Pivke. Naseljevanje se skozi tisočletja drži istih območij. Boj za posest te zemlje, njenih obrambnih postojank in prehodov se v njeni zgodovini stalno ponavlja. Značaj zemlje vpliva na njeno obdelavo in izkoriščanje, postavlja ji pa tudi meje. V gospodarjenju človeka na Pivki se skozi tisočletja pojavljajo in ponavljajo iste smeri, isti vzponi in is-

* Ta sestavek je pokojni akademik prof. dr. Milko Kos pripravil leta 1957/58 na prošnjo tedanje redakcije za zbornik o Pivki. Ker pa je ta zbornik pod naslovom »Ljudje in kraji ob Pivki« izšel leta 1975, v njem pa ni tega članka, ker se je medtem izgubil rokopis, poslan redakciji, ga objavlja sedaj KRONIKA, da bi ta široko in zanimivo napisani prispevek postal znan širši javnosti. Originalni rokopis hrani Inštitut za občo in narodno zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti v rokopisni zapuščini M. Kosa fasc. 29.

Šilertabor (Valvasor, Die Ehre...
XI, 510)

te krize, pogojene iz položaja te zemlje in činiteljev, ki so z njo povezani. Že bežen pogled v preteklost Pivke nam more to pokazati.

Svoj prvi veliki vzpon, ki ga moremo določneje razbrati iz zgodovinskih virov, je doživela ta zemlja v dobi še preden je nanjo stopil rimski vojak. To je bilo tistih dob, ko je deželo med Hrušico, Nanosom in Snežnikom naseljevalo ljudstvo ilirskih Japodov, ki so zgradili od Hrušice pa do Čičarije gost veneč selišč in utrjenih postojank.

Rim je le s težavo, vsaj na zunaj, pokoril te bojevitve Japode, si uredil na Pivki svojo oblast, spoznal zlasti prometni pomen te pokrajine in dodal že obstoječim prastarim potom, ki so potekali z zgornjega Posavja na Jadran, še cesto velikega strateškega pomena, od Ajdovščine preko Hrušice na Logatec.

Starim potom sledi v marsičem naselitev Slovencev, ki so prišli v te kraje okoli leta 600 in naselili predele, za kulturo tal že v stoletjih pred njimi pridobljene. Planote na Blokah, z gozdovi od nekdanj slabo pokrite, pa že od davnih časov naseljene in kultivirane, so glavna vrata, ki so kazala smer slovenskemu zgodnjemu dotoku na notranjski Kras. Daleč naokoli ni tako ugodnega prehoda od vzhoda proti zahodu, kot ravno na Blokah.

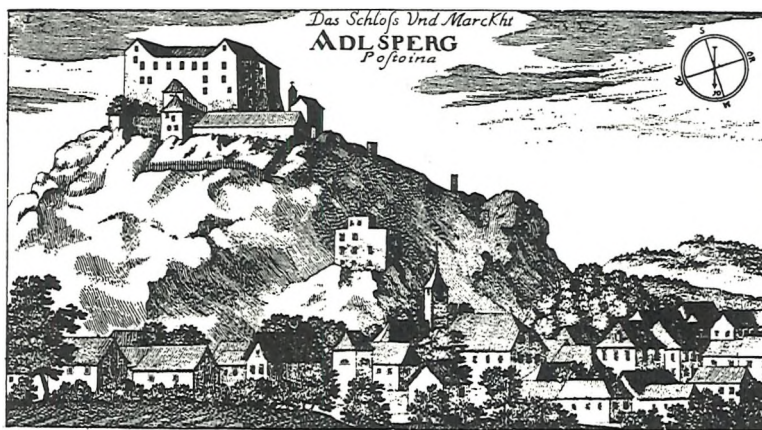
V fevdalni dobi začenja znova tekma, kdo bo gospodar dežele na Pivki in dohodov vanjo. Vodijo jo za to zemljo, naseljeno po Slovencih, fevdalci tuje krvi. Ali bo ta dežela dosegla v okviru te tekme samostojen politično-upraven položaj, če pa ne — na katero sosednjih dežel se bo prislonila in kdo bo v njej zagospodaril? To so vprašanja, ki na razgiban način izpolnjujejo dobršen del preteklosti Pivke v dobi, ki jo imenujemo srednji vek.

V starem veku je Pivka politično-upravno del rimske pokrajine Histrije, ki s svojimi severnimi mejami sega do Hrušice, Javornikov in Snežnika. Te meje antične Histrije je prevzela potem tržaška škofija, ki zajema v svoj vzhodni del še skozi stoletja Pivko in predele ob notranjski Reki. Toda kaj več kot ta cerkveno-upravna pripadnost od nekdanje pod antično Histrijo Pivki ni ostala.

Pač pa je stoletja v srednjem veku kazalo, da bo nastala posebna politično-upravna enota z označbo Kras, ki ne bo niti del Istre, niti Kranjske, niti Goriške. Pivka je del tega Krasa. Ne manjkajo pa tudi posebne označbe za Pivko, ki kažejo, da so ljudje že v srednjem veku gledali v tej deželi enoto zase. Poleg že tedaj znane Pivke je bila v rabi še označba »nad Prevalom«. S Prevalom je mišljen prehod pri Razdrtem in ta vas sama.

Vzrok, da ni prišlo do nastanka posebne politične enote z imenom Kras, v katero bi bila vključena Pivka, pojasnjuje boj srednjeveških fevdalcev za gospostvo nad prehodi in deželami med zgornjim Jadranom in zgornjim Posavjem. Patriarh iz Ogleja je v visokem srednjem veku pomemben zemljiški in deželni gospod za široke predele od Furlanije pa globoko v notranjske gore. Toda kakor je njegova posvetna oblast v poznejšem srednjem veku propadala, tako se je dvigala moč raznih fevdalcev, ki je končno patriarhovo prerastla. Eden med njimi, grof iz Gorice, obvladuje v prometnem oziru važen dohod na Pivko od severne strani; nad Planino ima svoj grad, v Planini pa svoj trg in mitnico. Drugi mogočni fevdalec, patriarhov vazal, ki pa se je znal kmalu odtegniti oblasti svojega fevdnega gospoda, je gospod iz Devina. Tri velika kraška gospostva, Devin, Senožeče in Prem ima od patriarha sicer v fevd, toda je v njih dejansko samostojen gospod.

Oglejska je tudi Postojna z gradom (prvič se omenja 1226) in vasjo pod njim, od 15. sto-

Postojna (Valvasor, Die Ehre...
XI, 6)

letja trgov. Prav tako oglejsko je gospostvo Jama z enako imenovanim gradom (prvič omenjenim 1274), ki ga Oglej s kmetijami v okolišu daje v fevd.

Vsa ta gospostva in gospode so pa v 14. stoletju prerastli avstrijski Habsburžani. V svojem prizadevanju, predreti kraško pregrajo, ki jim je zapirala pot do tržaškega zaliva in Kvarnera, so Habsburžani uravnavali primerno politiko nasproti sosedom: Ogleju, Gorici in Benetkam, potem pa znali po vrsti podrediti svoji oblasti gospode in gospostva na Krasu, med temi pred okoli 600 leti tudi Postojno in Jamo. S širjenjem avstrijsko-habsburške oblasti do morja preko kraških prehodov se pa raztegne politično-upravni pojem Kranjske vse do morja in izrine nastajajoči politično-upravni Kras. Od 14/15. stoletja dalje — z izjemo nekaj let za časa Napoleonovih Ilirskih dežel (1809—1813) — pa vse do konca prve svetovne vojne je habsburška Avstrija gospodar kraških prehodov in pokrajine do severnega Jadrana in Kvarnera, med drugim tudi na potu do morja tako pomembne Pivke.

Naštetim srednjeveškim fevdalnim gospodom in gospostvom so na Pivki podrejeni kmetje, nastanjeni in razporejeni po vaseh. Kakšno je bilo kmetovo gospodarstvo in kakšen je bil njegov družbeni položaj, kako in kje je bil naseljen in kakšni so bili njegovi odnosi nasproti fevdalnemu gospodu, kako je kmet na Pivki živel tam pred 500 in še več leti, kakšna je sploh Pivka v tem času bila, o tem bi hotel najprej spregovoriti.

Skoraj vse vasi, ki jih danes pozna Pivka, so obstajale že takrat, pred petsto in še več leti, pa še nekaj jih je bilo, ki jih dandanašnji ni več. Kdo ve na primer za nekdanjo vas Poček v gorah vzhodno od Matenje vasi ali pa za nekdanjo vas Vlačno pod Trojico, kjer še danes imena gozdnih in pašnih predelov na obe spominjajo. Ali pa če se po-

maknemo z gora in hribov v ravninski svet: v Štivanu pri Matenji vasi, pri stari cerkvi, je bilo nekdanje večje naselje, kot je danes. »Vasišče« je označba za kraj, kjer je vas nekdanj bila.

Vas po svojem izvoru in značaju je tudi Postojna, se pa v 15. stoletju imenuje že trg, po znanih podatkih prvič leta 1432; njegovi stanovalci pa so »purgarji« (burger). Trinajst kmetij je leta 1498 naštetih v Postojni, niso pa bile vse celogruntnarske, po večini so že razbite v polovične in četrtninske kmetije. Že pa kaže Postojna tistih časov po sestavu svojega prebivalstva, da prehaja v tisto vrsto naselij, ki so se začela razlikovati od čisto vaških. Na primer priimki nekaterih prebivalcev govore za prišleke od drugod, drugi pa zopet za take, ki so se posvečali tej ali oni obrti.

Po vaseh so nastanjeni kmetje na svojih gruntih. Tem pripadajo njive, travniki, pašniki, pa tudi manjše gozdne parcele. Kmečka hiša in njej pripadajoča gospodarska poslopja so ponajveč lesena, ponekod že tudi zidana. Nekateri žage in mlini dopolnjujejo zunanjo podobo vaških naselij. Največ mlinov goni voda Pivka. Eden je bil »na Pivki pod jamo, v katero zopet Pivka vpada«, kar bi bila najstarejša znana in zapisana omemba vhoda v današnjo Postojnsko jamo. Po nekaterih vaseh in zunaj njih stoje cerkve, dve med njimi sta farni, pri Hrenovicah in v Slavini.

Vinogradov na Pivki danes ni. Pred stoletji — kot marsikje drugod v Sloveniji, kjer jih danes zastonj iščemo — pa so bili nasajeni okoli Št. Daniela blizu Postojne. Ondotni kmetje so bili dolžni od teh vinogradov dajati vsak po tovor vinskega grozdja v grad Postojno.

Važna pota vodijo preko Pivke. Namesto stare rimske ceste preko Hrušice na Logatec prihajajo v srednjem veku do veljave druga

Jamski grad (Valvasor, Die Ehre... IV, 521)

pota; ta marsikje navezujejo na prometne črte, ki so bile v veljavi že v časih pred Rimljani. Iz Vipavske doline je preko prevala pri Razdrtem vodila na Pivko prastara pot. V Landolu ob njej je stala mitnica, to je tam, kjer je ta pot zavila s Pivke na Planino in dalje na Cerknico, Bloke in Lož. Rekli so ji tudi »patriarhova pot«; vodila je do močnega jedra zemljiške posesti oglejske patriarhovske cerkve v Cerknici in tamkajšnjem okolišu.

Druga važna pot je pridržala na Pivko od juga sem; vezala je na to stran, preko Zagorja in Knežaka, našo deželico z dolino notranjske Reke in Kvarnerom. Vrsta mitnic stoji v njenem južnem odseku; ena je v vasi po sv. Vidu imenovani Šembije, to je tam, kjer se pot od Trnovega sem povzpne na visoko planoto okoli Knežaka.

Plodno Pivko obkrožujejo gore in hribje, z gozdovi poraščeni. V gorah so obsežni pašniki, neke vrste »planine«, »gore« imenovane. Nanje gonijo pastirji v poletnem času na pašo velike množice ovac, vse daleč od morja in Furlanije sem. Take »gore« so Nanos pa na vzhodno stran gori Veliko in Malo Vlačno, pa Lonica, tam, kjer je gora Trojica, danes z razvalino cerkvice. »Gore«, to je planine, so vsako leto oddajali pastirjem za pašnjo predvsem drobnice.

Gozdovi na Pivki so bili za kmečko gospodarstvo zlasti pomembni zaradi svinjske paše, seveda če in ko sta obrodila žir in želod. Velik gozd te vrste je bil na jugovzhodno stran, vanj so s Pivke gonile na pašo svinje njemu sosednje vasi, od Slavinj in Hruševja pa naokrog do Pivke (Šempetra). Za to pravico pa so morale domačije v teh vaseh dati gosposki, nekatere po dve kupni meri ovsa male mere, dva kruha in pišče, nekatere pa le polovico te dajatve.

Gozda in njegovega bogastva seveda v srednjem veku niso izrabljali tako intenzivno

kot dandanes. Vasi na Pivki, ki so spadale pod gospostvo na Premu (Palčje, Petelinje, Klenik in druge), so morale služiti v grad Prem vsaka na leto deset rezanih desak.

Gradova sta bila v srednjem veku na Pivki dva. Grad na hribu nad Postojno ima tipično grajsko ime, po ptici postojni, ki je iz rodu orlov. Po orlu se glasi stara označba za Postojno in njen grad med Nemci in Romani (Arnsberg, Arlsberg, Adelsberg, Arisberg). Drugi je grad, ki so ga — ker je bil postavljen ob vhodu v jamsko votlino — imenovali, kot marsikje gradove te vrste, enostavno Jama (latinsko Antrum in Foramen, nemško Lueg, pa tudi že v srednjeveških virih po slovensko Jama), danes napačno Predjama ali Predjamski grad. Grad Prem, pod katerega je spadalo tudi nekaj vasi in kmetij na Pivki, je pa že zunaj našega območja.

Za grad so morali kmetje in tudi nekateri drugi prebivalci opravljati tlako. Ta ni bila za vse vasi na Pivki in njihove stanovalce enaka, ne po tem, kaj in kakšno je bilo tlaško delo in ne po njegovi časovni odmeri. V pisani raznovrstnosti se vrsti delo ob žetvi, mlatvi in pletvi, ob oranju in košnji, na pomoč pri lovu, delo pri zidanju in popravljanju gradov, delo na grajskem vrtu, sekanje in obdelovanje lesa, tovarna in vozna tlaka in še marsikaj. Naj za primer navedem tlaško delo, ki so ga ob koncu 15. stoletja morali opravljati na pol še kmetje, na pol pa že tržani, postojnski »purgerji«.

Na gradu Postojni je imel svoj sedež glavvar. Vsak na tlako v trgu Postojni obvezani mu je moral po en dan na leto kositi, zato pa mu je bil ob tem poslu dolžan dati glavvar zjutraj in pod noč sira in kruha. Grajski pristavi so bile pridružene njive; po teh so morali Postojnčani raztresati gnoj, glavvar ali oskrbnik pa sta morala ob tem poslu dati vsakemu po hlebec kruha. Sadike od zelja, kolikor jih je bilo, so morali Postojnčani po-

saditi; ko je zelje porastlo, pa zeljnate glave posekati in nato v kadi zložiti. Na grad Postojno so bili dolžni Postojnčani voziti seno, od Cerknice sem pa pridelke, ki so izvirali iz desetinskih dajatev. Pri tem delu zaposleni Postojnčani so prejemali vsak po hlebec kruha. Ko se je na postojnskem gradu kaj gradilo, so morali postojnski tržani vleči les. Vaščani iz nekaterih drugih vasi na Pivki so bili prav tako zadolženi za razne vožnje in delo na gradu Postojni.

Vasi in kmetije so bile podrejene zemljiškim gospostvom, od katerih so za Pivko glavna: Postojna, Jama in Prem. Pod Postojno in ondotni grad je spadal večji del Pivke, pod Jamo vasi v okolišu tega gradu, v grad Prem pa so služile nekatere vasi v južnem delu Pivke. Nekaj malega posesti je okoli Studenega imel samostan Stična, nekaj posesti pod Nanosom, okoli Razdrtega in Ubeljskega pa goriški grof.

Kmet je na svojem gruntu nastanjen navadno po zakupnem pravu, uživa na njem posestno pravico le toliko časa in v taki obliki, kakor je to odredil in kolikor je bilo pogodu njegovemu zemljiškemu gospodu. Ta je na gruntih svojega gospostva mogel menjavati podložnega obdelovalca od časa do časa, da, celo od leta do leta, kakor ga je bila volja. Vendar je že večkrat zakupna kmetija podeljena podložniku do njegove smrti ali pa do smrti zakonskega druga. V manjšem obsegu pa se je na kmetijah uveljavljalo tudi že nasledstvo v istem rodu, vendar o kakem splošnem dednem nasledovanju na kmetijah še ne moremo govoriti.

Kmetije posebne vrste v južnem območju Pivke in v sosednjem notranjske Reke so bile tiste, ki se še okoli leta 1500 imenujejo »viteške«. Ti, ki so na njih sedeli in jih obdelovali, so nasledniki staroslovenskega privilegirane stanu tako imenovanih kosezov, ki jih je tujec glede na njihov »plemeniti« izvor in položaj drugod na Slovenskem navadno imenoval »plemenite« (edlinge), tukaj na Notranjskem pa »viteze«. »Viteštva« in »plemstva« je bilo na teh »viteških« kmetijah, takrat ko se omenjajo, že malo, kajti družbeni razvoj njihovih lastnikov je šel, navzlic vsej privilegiraniosti, ki jo je »viteška« kmetija še uživala glede dajatev in posebnih pravic, strmo pot navzdol, v pokmetenje in podložništvo. Toda vendar, kakšna razlika še vedno med takim kmetom na viteški kmetiji in njegovim istočasnim sosedom, ki ga je zemljiški gospod mogel po mili volji, kadar in kakor je hotel, presajati z grunta na grunt. Ali pa kako velika razlika med malenkostno tlako, ki jo morajo okoli leta 1500 sicer tu-

di že opravljati ljudje na »viteških kmetijah«, in mnogovrstno in hudo tlako, ki so jo bili dolžni opravljati podložni kmetje.

Zemljiška gospostva z gradovi kot središči, pa z njihovimi upravnimi organi, kot so sprva patriarhov gastald in pozneje glavlar v Postojni pa razni upravitelji, oskrbniki, pisarji, biriči in še drugi, je tista stran upravne ureditve, ki je izhajala od fevdalne oblasti. Druga pa je oblast, ki ji je izvir na strani kmetov in njihovih vasi. Njen glavni predstavitelj so župani, načelniki žup. Župa je mogla obsegati le eno samo vas ali pa poleg te, po kateri se župa imenuje, še katero.

Župan kot načelnik župe je imel določene dolžnosti. Paziti je moral predvsem, da so se v župi izpolnjevale naredbe in zadeve zemljiške gosposke, zlasti glede plačevanja dajatev in davščin. Moral je gledati, da se je v redu in po predpisih opravljala tlaka, ki jo je kmetom, pooblaščen od zemljiške gosposke, napovedoval in jo nadzoroval. Funkcionarje zemljiške gosposke, če so po službenem opravku ali pa tudi drugače prišli na ozemlje župe, so bili župani dolžni pogostiti z jedjo in pijačo.

Kot načelnik vaše župe je imel župan za čas svoje funkcije tudi določene pravice. V plačilo in odškodnino za svoje opravke je župan imel navadno poleg svoje kmetije še eno. Najstarejši podatek glede tega z Notranjske je iz vasi Ubeljsko pod Nanosom, kjer ima okoli leta 1200 župan poleg svoje še eno »župansko kmetijo«. Pa še razne druge ugodnosti je imel župan. V župi Vreme, ki je spadala pod postojnsko gospostvo, prejema na primer župan ob mlačvi od žitnega činža štiri kupne mere žita. Župana je največkrat volila vaška soseska, potrdila pa zemljiška gosposka.

To in tako bi bilo v velikih obrisih, zlasti na podlagi podatkov, posnetih iz ohranjenih urbarjev, življenje kmeta na Pivki v srednjem veku. Pazljivo proučevanje teh in drugih virov in primerjava med njimi pa nam odkriva, da gospodarsko življenje Pivke in kmeta na Pivki ni potekalo enakomerno, da je bilo podvrženo mnogoterim spremembam in pretresom.

Obdobju prosperitete v Evropi je od druge polovice 14. stoletja sledila gospodarska kriza, ki jo je, kot naš Kras na sploh, močno občutila tudi Pivka. Kraška zemlja, ki postavlja meje glede možnosti naselitve in obdelave, reagira na splošne gospodarske pretresljuje neprimerno bolj kot marsikatera druga.

Iz gospodarskih težav si je iskal kmet na Krasu že v srednjem veku pomoči in rešitve

zlasti v dvojem. Ali — uhaja proti volji seveda svojega zemljiškega gospoda — v mesta ali pa si išče zaslužka v tovarništvu in kupčevanju. V fužinarstvu in rudarstvu — kot marsikje drugod na Slovenskem — ne, kajti rudnikov in fužin na Krasu tako rekoč ni.

Trst in druga mesta v severnem jadranskem Primorju vabijo tudi kmeta s Pivke v svojo sredo, zlasti takrat, ko mu je šlo v gospodarskem pogledu slabo. Boljši socialni položaj in večji ter lažji zaslužek je našega kmeta že od nekdaj vabil in mikal v Trst in druga mesta ob morju. V Trst v srednjem veku še zlasti potem, ko je to mesto prišlo pod oblast avstrijskih Habsburžanov (1382) in je bilo s tem njegovo gospodarstvo še tesneje kot do takrat povezano z obsežnim zaledjem, ki je bilo pod istim gospodom, oziroma je prehajalo pod tistega političnega gospoda, ki je bil tudi gospodar Trsta. To pa so bila tudi gospostva na Pivki. Postojna je od šestdesetih let 14. stoletja habsburška.

Mesta ob severnem Jadranu so na Kras in preko Krasa z oddaljenejšim zaledjem povezana s številnimi poti. Prometni položaj Pivke v okviru Krasa je v zgodovini vedno očiten in pomemben, v zgodovini kmeta v tem delu naše zemlje pa še prav posebno. Tovorništvo in trgovanje ob potih in po potih, ki peljejo s Pivke na morje, je marsikaterega njenih kmetov speljalo z domače grude, ki je tako ostala brez obdelovalca in pusta; zemljiškemu gospodu pa se je na ta način izmaknila delovna sila in z njo materialen donos.

Levstikov Martin Krpan z Vrha pri Sveti Trojici »na Notranjem« je prototip malega kraškega tovarnika, ki ga moremo slediti stoletja nazaj, poleg seveda tistega prevoznika in kupčevalca, od katerega je nemalokateri postal veliki trgovec v Trstu ali na Reki. Drva, suha roba, oglje, seno, platno, železo, led in konji so glavni predmeti kmečkega kupčevanja in tovorjenja s Krasa na morje, od tod v zaledje pa predvsem vino in sol.

Uhajanje v Trst in druga primorska mesta pa ni edini vzrok opustelosti na Pivki in Kra-

su sploh pred petsto in še več leti. V drugi polovici 15. stoletja je pritisnil glavni od zunaj pripadajoči povod še za večjo opustelost kraških kmetij in vasi. Bili so to vpadi Turkov.

Prav na Pivki sta se srečala dva glavna pota turških vdorov, eden od juga sem od Kvarnerskega Primorja pa preko doline notranjske Reke, drugi preko Blok in Cerknice. Posledice turških vpadov so bile za Pivko in Kras na sploh od sile pogubne. Cele vasi postanejo in ostanejo puste in prazne. Od nekaterih poznamo sicer ime, toda danes ni za njimi sledu niti po ustnem izročilu. V drugih vaseh je do polovice in še več kmetij v pustoti. Te imajo, kolikor je bilo spričo turških viher in drugih nadlog mogoče — tudi kužne bolezni so v tem času na Pivki kosile ljudi na veliko — preživeli sosede in novi prišleki v užitek. Niso redki primeri, da ima kmet poleg svojega grunta še dve ali tri puste kmetije, če ne za kaj drugega vsaj za odškodnino »za travo«, ki jo je na pustotah nakosil. Le delno so ogromno opustelost mogli omiliti razni ukrepi zemljiških gospodov in jo popraviti s priseljenci in begunci, ki so pred Turki pribežali iz Bosne, Dalmacije in Hrvatske. Od tistih časov — izza zadnjih desetletij 15. stoletja — se med kmeti na Pivki pojavljajo priimki, ki kažejo na prišleke z juga, Hrovat na primer ali Bezjak.

Številke, izračunane iz podatkov v urbarjih, nam povedo, kako velika je bila opustelost kraških kmetij na prelomu iz 15. v 16. stoletje. Na ozemlju postojnskega gospostva je bilo leta 1498 od skupno 359 kmečkih obdelovalnih enot (cele kmetije, polkmetije, četrtinske kmetije) pustih 136, v odstotkih povedano skoraj 38.

Opustelost, ki je v drugi polovici 15. stoletja zajela kmečke domačije na Pivki, povzročena po begu kmeta z grude in povečana še zlasti po vpadih Turkov, je zarezala tedaj v življenje našega človeka na Pivki tako globoko, da moremo upravičeno s tem pojavom in obdobjem končati poglavje o Pivki v srednjem veku.

GRAŠČINA BETNAVA PRI MARIBORU

JOŽE MLINARIČ

Vzhodno Pohorje je bilo poseljeno že v prazgodovini, o čemer priča halštatska Poštela nad Pohorskim dvorom.¹ Številne najdbe iz rimske dobe pri Hočah, Pohorskem dvoru, Razvanju in Betnavi, ki ima vzdignjen rimski spomenik, ter najdbe v neposredni bližini gradu pa govorijo o močni rimski kolonizaciji tega območja.² Ta stara kulturna tla in prisojne pohorske lege so bile vsekakor vabljive tudi za nove priseljence ob koncu 6. stoletja-Slovane. Gotovo ni naključje, da se med kraji ob vzhodnem Pohorju omenja kot prvo Razvanje. Leta 985 je namreč nemški kralj Oton III. podelil svojemu fevdniku grofu Rachwinu svojih petnajst kraljevskih kmetij v vasi z imenom »Razuuui«.³ Pred letom 1100 so bili lastniki območja okoli Razvanja dravski krajišniki Spanheimi, katerih eden, Bernard, sin Engelberta I., ustanovitelja benediktinske opatiije v Št. Pavlu v Labotski dolini na Koroškem se je v letih med 1096 in 1105 zavezal, da bo ob svoji smrti izročil omenjenemu samostanu med drugimi kraji tudi Radvanje (oppidum Radevan), v Razvanju pa na levi strani tamkajšnjega potoka živinorejski dvorec (stabulariam curtim), v katerem gleda J. Koropec kasnejšo Betnavo,⁴ ter pol vasi in še Hotinjo vas (villam Hünoldisdorf) z vsem pripadajočim, s posestmi, podložniki, zemljišči, njivami, gozdovi, travniki in pašniki, pa naj bo to obdelano ali neobdelano, ugotovljeno ali neugotovljeno, ter pri navedenih krajih (namreč Razvanju in Hotinji vasi) pa še toliko posesti, da bo vsega za sto kmetij, a njiv ne v obsegu izmere, ampak po številu dvorcev in mož, ki živijo v vasi.⁵ Bernardov brat Engelbert II. Spanheimski pa je izročil šent-

pavelskemu samostanu v času med 1106 in 1124 drugo polovico Razvanja z dvorom in cerkvijo (curtim et ecclesiam Razwei).⁶ Izročeni dvor naj bi bil kasnejši Pohorski dvor.⁷ Svet pri Pohorskem dvoru so si sčasoma prisvojili deželni knezi, saj samostan Bernardove zapuščine po njegovi smrti leta 1147 verjetno sploh ni prevzel, nekdanjo Engelbertovo posest pa je oddal v fevd.⁸ Tako torej Betnava po vsej verjetnosti ni nikoli prišla v roke samostana, kot je to določil Bernard Spanheimski.

Prvo naselje, ki priča o zgodnji kolonizaciji tal okoli Betnave, se navaja v dokumentu iz leta 985, kot smo to že omenili, naselje Razvanje, v katerem sta se v času srednjega veka izoblikovali dve jedri, Spodnje in Zgornje Razvanje: »Nider Rasway« (1431) in »Ober Raswan« (1456).⁹ Tudi okoli leta 1100 prvič omenjeno naselje Radvanje (oppidum Radevan) je imelo vsaj že v 15. stoletju dve jedri, Zgornje Radvanje (Ober Rotwein) leta 1416¹⁰ in Spodnje Radvanje (Nider Radwan) leta 1441.¹¹ Hoče se pojavijo v dokumentu v obliki »Choz« sicer šele leta 1146, če pa pomislimo, da se ob svoji prvi omembi navaja že tamkašnja župnija, pa sega njihov nastanek vsekakor nekaj desetletij nazaj.¹² Tudi tu sta se v naslednjih stoletjih razvili dve jedri, ki sta izpričani za 15. stoletje. Leta 1468 se v dokumentu omenjajo Spodnje Hoče (Nider Kotsch), leta 1474 pa Zgornje (Ober Kotsch).¹³ Bližnja Bohova in Pobrežje pa datirata vsaj v začetek 13. stoletja, saj se oba kraja navajata prvič sredi istega stoletja. Bohova se omenja v obliki »Bochew« leta 1255,¹⁴ kmalu zatem, namreč 1265, pa v oblikah »Bobrisach« in »Pabrisach« Pobrežje.¹⁵

Reprodukcija risbe Betnave iz leta 1681 (G. M. Vischer)

Pogled na grad Betnavo pred drugo vojno (Fototeka Pokrajinskega arhiva v Mariboru)

Tudi Pobrežje je imelo najkasneje v 15. stoletju dve jedri, saj se leta 1434 omenja Spodnje Pobrežje (Nider Pobersach), leta 1438 pa Zgornje Pobrežje (Ober Pobersach).¹⁶

Na območju pod vzhodnim Pohorjem so se, kot to tudi še drugod v Dravski dolini, križali interesi šentpavelskega samostana in deželnega kneza, ki si je sčasoma prisvojil svet pri Razvanju in Pohorskem dvoru.¹⁷ Posebno pa je bila moč samostana v spodnjem delu Dravske doline oslABLJENA z nastankom od deželnega kneza rahlo odvisne limbuške gosposčine, ki se je kot klin zabila med posest samostana ter ločila njegov svet z gospodarskim in upravnim središčem na Fali od sveta vzhodno in jugovzhodno od Limbuša.¹⁸ Svojo posest sta tako deželni knez kot šentpavelski samostan tod dajala v fevd, ki pa se je slednjemu vedno bolj izmikal iz rok. Za primer naj navedemo Pohorski dvor, ki se je tod poleg limbuške gosposčine razvil v najpomembnejše gospodarsko in upravno središče. Rajnpreht Pohorskodvorski in Mariborski je npr. s tem, da je leta 1329 ženi in sinu zapustil dvor s privoljenjem deželnega kneza, jasno pokazal, da se je čutil bolj za vladarjevega kot šentpavelskega vazala.¹⁹ V pomembnejše središče se je razvilo tudi Kadvanje, kjer je imel okoli leta 1230 deželni knez kot dedič po Bernardu Spanheimskem ali pa kot fevdnik šentpavelskega samostana šest hub, ki jih je kasneje izgubil, okoli leta 1400 pa je imela tod zgornjemariborska gosposčina posest kot samostanski fevd.²⁰ Kasneje, v 16. stoletju, srečamo v Razvanju še dvor (Rasweinhoff), last žičke kartuzije.²¹ Če tem zemljiškim gosposčinam prištejemo še vrsto zemljiških gospodov, ki niso imeli svojega sedeža ali pa vsaj dvorov na tem območju, pač pa le svoje podložnike,

potem lahko z vso upravičenostjo trdimo, da so bili podložniki enega naselja pod vrsto različnih zemljiških gospodov. Za primer naj navedemo Razvanje, kjer je sredi 16. stoletja 19 družin spadalo pod Pohorski dvor, 15 pod meljsko komendo, pod Štatenberg sta spadali dve družini, limburški župnik pa je imel tod dve pušči.²² Sicer pa so kmetje pod vzhodnim Pohorjem spadali v glavnem pod tele zemljiške gospode: Pohorski dvor, Betnavo, gosposčini Limbuš in Zgornji Maribor, žički in vetrinjski samostan, komendi v Melju pri Mariboru in Veliki Nedelji. Svoje podložne kmete pa so imeli tudi župnije kot mariborska, hoška in limbuška, izmed svobodnih oseb pa zlasti mariborski meščani, ki pa so pogosto imeli tod le kakšno neposeljeno zemljiško parcelo.²³

Naš človek je bil tod v srednjem veku skoraj izključno le podložnik, zavezan grudi, njegova osnovna gospodarska dejavnost pa je bila obdelovanje zemlje in živinoreja, pri čemer naj poudarimo, da je bila okoli Radvanja in Betnave močno zastopana tudi konjereja, ki je bila pogojena z dvojim: prvič z naravno lego, drugič pa z dejstvom, da je vodila tod mimo z Dravskega polja v Dravsko dolino sila pomembna prometna pot, ki je prenekateremu tovarniku dajala njegov vsakdanji kruh ali pa vsaj postranski zaslužek. Naš človek pa si je tudi tod, kot to drugod, kjer se je seveda za to nudila priložnost, iskal včasih skoraj v celoti, praviloma pa le delno svoj zaslužek tudi zunaj agrarnih dejavnosti. Te možnosti je bilo v naseljih pod vzhodnim Pohorjem kar precej. Omenili smo že tovarništvo, v tej zvezi pa lahko omenimo še kmečko trgovino in obrt, na kateri je ugodno vplivala vsekakor bližina mariborskega mesta ter prisotnost starih in po-

membnih cerkvenih središč kot Hoč, Magdalene pri Mariboru in Limbuša. Za živahno trgovino in promet govori tudi dejstvo, da si je mariborsko mesto konec 15. stoletja postavilo pri Betnavi občasno mitnico in da so npr. limbuški gospodarji konec 16. stoletja postavili stalno mitnico pri Laznici.²⁴ O razvitosti najvažnejših panog obrti pa govore med drugim zlasti urbarji za omenjeno območje. Nekaj zaslužka pa je podložnikom dajalo tudi dninarstvo, tako deloma obdelovanje dominikalne zemlje, deloma obdelovanje polj svobodnih oseb, zlasti mariborskih meščanov in cerkve, deloma pa obdelava gorskopravniških zemljišč, ki so se razprostirala na območju od Radvanja, Peker in Limbuša in so bila last različnih zemljiških gospodov, cerkve in svobodnih oseb.²⁵

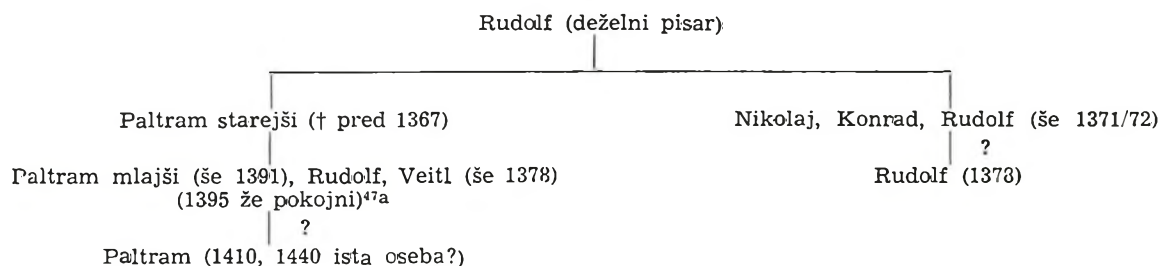
V cerkveno-upravnem pogledu je območje okoli Betnave sodilo do leta 1751 k oglejski patriarhiji, k njenemu savinjskemu arhidiakonatu, do leta 1787 h goriški nadškofiji, ko je pripadlo sekovski škofiji, šele leta 1859, tj. po prestavitvi sedeža lavantinske škofije iz Št. Andraža v Labotski dolini v Maribor, pa je prišlo v okvir te škofije. Pod vzhodnim Pohorjem se je v srednjem veku razvilo močno in pomembno središče z župnijo v Hočah, ki se prvič omenja leta 1146,²⁶ tamkajšnji župnik Henrik (Heinricus plebanus de Chotsse) pa leta 1181.²⁷ Postanek te župnije pa sega po vsej verjetnosti nekaj desetletij nazaj in se omemba cerkve v Razvanju v listini, ki je nastala v letih med 1106 in 1124, nanaša morda na hoško cerkev. V navedeni listini je namreč Engelbert II. Spanheimski dal šentpavelskemu opatu Vencelinu med drugim tudi dvor in cerkev v Razvanju (*curtim et ecclesiam*).²⁸ Le če je pod besedo »curtim« (dvor) razumeti, kot to domneva J. Koropec,²⁹ Pohorski dvor, potem se beseda »ecclesiam« (cerkev), nanaša po vsej verjetnosti na cerkev sv. Mihaela v Razvanju, kajti pogoj župnije v srednjem veku je bila primerena dotacija, s katero so se lahko vzdrževali duhovniki in cerkvene stavbe ter krili izdatki za vse cerkvene potrebe.³⁰ Ugovor Ign. Orožna, da tu ni misliti na župnijsko cerkev v Hočah, češ da ne bi bilo moglo leta 1190 priti do procesa med šentpavelskim samostanom in hoškim župnikom zaradi jurisdikcije nad cerkvijo sv. Lovrenca na Pohorju, ko bi bila hoška župnija šentpavelska, kot je bila lovrenška, pa odpade, če upoštevamo, da dela posesti pri Razvanju samostan po smrti Bernarda Spanheimskega verjetno sploh ni prevzel, del pa oddal v fevd.³¹ V primeru, da pa je tu le mišljena cerkev sv. Mihaela v Razvanju, pa gre pač za lastniško cerkev, ki

se zaradi bližine hoške župnije ni mogla razviti v samostojno dušnopastirsko središče.³² Hoška župnija je bila ena največjih in najobsežnejših župnij na današnjem slovenskem Štajerskem, saj je segala od potoka Velke pri Podvelki pa do Brda, iz nje pa so se zlasti v novem veku razvile številne nove postojanke. Od obravnavanega območja so spadali pod Hoče do ustanovitve lokalije pri Magdalenih pri Mariboru v letu 1788 kraji Betnava, Zgornje in Spodnje Razvanje ter Zgornje in Spodnje Radvanje, po letu 1788 pa so Betnava in Spodnje ter Zgornje Radvanje prišli v sklop nove postojanke.³³ Na samem gradu Betnavi pa se prvič omenja njena Marijina kapela leta 1511, ko jo je posvetil lavantinski škof Lenart Pewerl (1508—1536). Kapelo so po vsej verjetnosti tedaj na novo pozidali ali pa vsaj preuredili mogočni Turjačani, tedaj že lastniki gosposčine Viltuša pri Mariboru.³⁴ Kapela pa je konec istega stoletja postala kulturni prostor mariborskih in okoliških pripadnikov Lutrove vere.³⁵

Dasi nas trditev, da je pod imenom živinorejski dvorec (*stabularia curtis*) v Razvanju, ki ga omenja listina iz okoli leta 1100 razume Betnavo, prepriča, pa je njen obstoj brez vsakega dvoma dokazan šele za začetek 14. stoletja, ko se prvič omenja z imenom »Wintenaw« leta 1319.³⁶ Zidava dvorca se je ponavadi pripisovala gospodom Winden, lastnikom obsežnih posesti na naših tleh, med katere je sodil tudi grad Negova. To trditev pa H. Pirchegger argumentirano zavrača.³⁷ Betnava je bila v srednjem veku sedež majhne viteške družine, katerih člani so po vsej priliki bili fevdniki gospodov Mariborskih oziroma Viltuških ali pa so bili z njimi vsaj v tesnejših zvezah, saj so od njih prejeli nekaj zemlje v fevd ter so nastopali kot priče v njihovih listinah. Posamezni člani te družine so v 14. stoletju opravljali pomembne funkcije: Paltram starejši je bil npr. deželski sodnik v Mariboru, Rudolf deželni pisar. V družini je bilo zelo pogosto ime Paltram, zato ni nič nenavadnega, da se dvor leta 1363 imenuje Paltramov dvor (*Paltrams-hof*).³⁸ Paltram starejši je prvič izpričan za leto 1338, ko se pojavi kot priča v listini Gottfrieda Mariborskega, nato se mož omenja leta 1354^{38a} in 1361, ko je kupil od Tomaža Goldinarja šest hub pri Križu pri Mariboru.³⁹ Paltramove sinove Paltrama, Rudolfa (Ruedl) in Veitla (Veytl) srečamo prvič v listini iz leta 1367, s katero je Nikolaj, sin deželnega pisarja iz Maribora Rudolfa in brat Paltrama starejšega, ustanovil pri oltarju sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi ustanovo, ki so mu jo potrdili njegovi zgoraj

omenjeni nečaki, sinovi njegovega tedaj že pokojnega brata Paltrama, listino pa pečatila njegova brata Konrad (Chuenradt) in Rudolf (Ruedolff) ter nečak Paltram.⁴⁰ Paltramova brata Konrada in Rudolfa omenja še šentpavelski urbar iz obdobja 1371/72.^{40a} Sinovi Paltrama starejšega Paltram, Rudolf in Veitl ter njihov bratranec Rudolf pa se pojavijo ponovno v listini za isti beneficij leta 1378.⁴¹ Nekaj let pred tem, namreč 1372. leta, pa so vsi trije Paltramovi sinovi prodali Henriku iz konjiške veje Viltuških, namreč tistemu, ki si je leta 1351 razdelil družinsko posest z Viljemom,⁴² kmetije in gorskopravna zemljišča pri Krivcu pri Kam-

nici. Listino so izstavili za Gottfrieda Mariborskega, ker so namreč del te posesti prejeli od Gottfrieda v fevd,⁴³ pečatila pa sta jo Paltram mlajši in njegov svak Ulrik Limbuški.⁴⁴ Paltrama srečamo ponovno v listini z dne 22. februarja 1390^{44a} in v listini, datirani na Betnavi dne 16. maja leta 1391.⁴⁵ Okoli leta 1410 in še okoli leta 1446 je dobil neki Paltram z Betnave od šentpavelskega samostana fevde v Melju pri Mariboru.⁴⁶ Leta 1428 pa se v dokumentu pojavi Paltram in njegova žena Katarina Fladnitzer in še neki Kunz, ki je bil poročen z Gertrudo Holeneško (von Hollenegg).⁴⁷

Betnava se pojavi nato konec 14. in v 15. stoletju v tehle oblikah: 1389 kot »Wintennaw«, torej v enaki obliki kot ob svoji prvi omembi leta 1319, 1393. leta v obliki »Windennaw«, 1425 in 1472 kot »Wintennaw«, leta 1480 pa v obliki »Wintennaw«.⁴⁸

Kdo je bil za Betnavskimi lastnik dvora, ne vemo. Gotovo je le to, da so bili leta 1542 njegovi lastniki Turjaški, ki so tedaj imeli v svojih rokah viltuško gosposčino, in je Betnava tvorila njen del, pri čemer pa so jo šteli za posebno gospodarsko in upravno enoto. Morda so Turjaški Betnavo dedovali po Viltuških. Zanimivo je, da je imela gosposčina Viltuš sredi 16. stoletja posest pri Bistrici pri Limbušu in Razvanju, torej v neposredni bližini Betnave. Ko so leta 1471 Viltuški izumrli, so njihove posesti podedovali Turjaški, ki so se enako kot njihovi predhodniki Viltuški priznavali kot lastniki Viltuša za šentpavelske fevdnike. Turjačani so namreč že v 13. stoletju, še bolj pa v 15. stoletju, sklepali rodbinske zveze s štajerskim plemstvom. Tako je bila v 15. stoletju sestra Volkarta Turjaškega Elizabeta poročena z Erazmom Viltuškim, Volkart pa s hčerjo Viltuškega Barbaro, po kateri so Turjačani podedovali Viltuš.⁴⁹ Vabljivo bi bilo tudi misliti, da so Turjačani kot mogočni zemljiški gospodje, ki so imeli med drugim v rokah gosposčino Viltuš, h kateri je leta 1542 sodilo 179 podložnih družin, dve sto vi-

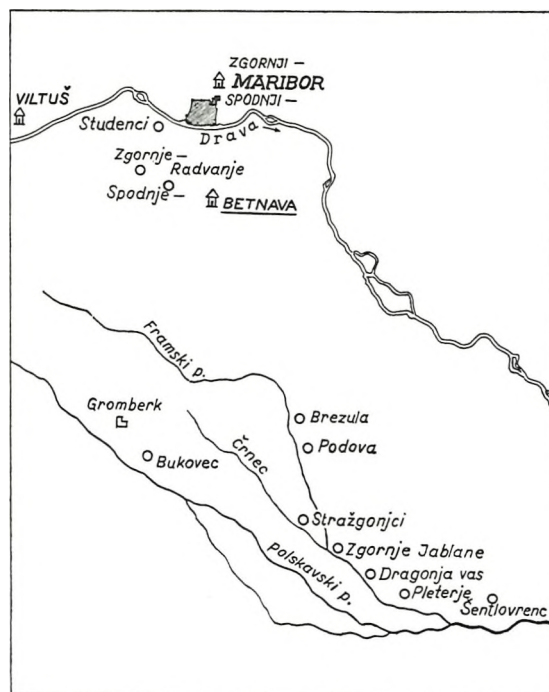
nogradov, nekaj dominikalne zemlje ter vse pertinence zemljiške posesti, pridobili Betnavo tik pred letom 1511, ker so namreč tedaj prezidavali ali pa na novo pozidali kapelo in morda tudi grad.

Prve podatke o vrednosti betnavske posesti in o urbarialni zemlji imamo šele iz leta 1542 oziroma 1555. Leta 1542 je gospodar Viltuša in Betnave Wolf Engelbert Turjaški in gospod Šumberški napovedal pri deželi Štajerski vrednost svoje posesti. Tedaj je bila Betnava s posestmi in z vsem pripadajočim ocenjena na dve sto funtov, šteli pa so jo za posebno enoto viltuške gosposčine ter jo imenovali pristavo (mairhoff Winthennaw).⁵⁰ Imela pa je 73 podložnih družin v neposredni bližini dvora, večji del pa po vaseh na Dravskem polju. Pri sami pristavi je bilo v treh urbarialnih naseljih v Zgornjem in Spodnjem Radvanju in na Studencih 21 podložnih družin oziroma slaba tretjina, dobri dve tretjini ali 52 podložnikov pa je bilo v sedmih oziroma osmih urbarialnih naseljih na Dravskem polju: v Brezuli, Podovi, Stražgonjcih, Zgornjih Jablanah, Dragonji vasi, Pleterjih in Šentlovrencu. Kot osmo urbarialno naselje šteje urbar iz leta 1555 Šikole, medtem ko šteje imenjska cenitev iz leta 1542 podložnike tega naselja kar k Zgornjim Jablanam.⁵¹ Enako šteje isti urbar dva podložnika iz Zgornjega Radvanja k Spodnjemu. Če primerjamo število podložnih dru-

žin Betnave s številom družin drugih gospoščin tistega časa, npr. viltuške, ki je tedaj imela 161 družin, Hrastovca s 360 podložniki⁵² in konjiške gospoščine, ki je štela 296 družin,⁵³ ugotovimo, da je šteti Betnavo med manjše zemljiške gosposke. K temu pa pridenimo še, da je imela Betnava v primeri z drugimi gospodi malo dominikalne zemlje in da ni imela gorskopravnih zemljišč, ki jih je imela tedaj npr. viltuška gospoščina kar 310.⁵⁴ Za Betnavo lahko rečemo, da sicer njena urbarialna posest ni bila razsejana na najrazličnejših krajih, vendar pa je bilo v enem urbarialnem naselju v poprečju zelo malo podložnih družin, saj je bilo njihovo najvišje število (13) v Dragonji vasi, najnižje (3) v Šentlovrencu, sicer pa v poprečju sedem družin.

Betnavska urbarialna posest je bila za tisti čas v primeri s posestjo drugih gospoščin na Dravskem polju kaj malo razdrobljena, saj sta prišli na 45 celih hub dve polovični in devet manjših enot, tako imenovanih domcev ali oštatov. Popolnoma nasprotno podobo pa nam daje urbarialna posest dvora pri Betnavi sami, kjer so prišle na deset celih kmetij tri polovične in deset domcev. Slednje je pač kaj lahko razložljivo, saj ležijo naselja Studenci ter Zgornje in Spodnje Radvanje blizu mariborskega mesta ter ob prometnih poteh, s čimer je bila dana podložnikom možnost zaslužka tudi zunaj agrarnih dejavnosti, tako od obrti, trgovine, tovarništva in dninarstva ter še od različnih drugih neagrarnih dejavnosti. Leta 1555 je imela Betnava 79 gospodarskih enot, od česar je bilo 55 celih kmetij, pet polkmetij in 19 domcev. Posebej pa moramo šteti še dva mlina pri Šikolah in Stražgonjcih, ki sta po vsej priliki stala ob Polskavskem potoku. Urbar nam beleži tudi nekaj njiv, ki so jih hasnovali podložniki Betnave ter drugih zemljiških gosposk in s katerimi so si izboljšali svoj gospodarski položaj. Kmetije betnavskih podložnikov so bile leta 1542 brez upoštevanja vrednosti živine po posameznih vaseh v skupni vsoti ocenjene takole: v Šentlovrencu 28 funtov, Pleterjih 85, Dragonji vasi 223, Zgornjih Jablanah 449 funtov in 30 krajcarjev, Stražgonjcih 68 funtov, Podovi 50, Brezulah 58, Spodnjem Radvanju 67, Zgornjem Radvanju 87 in na Studencih 73 funtov. Dokaj različna ocenitev posameznih kmetij iste kategorije nam da sklepati, da so se betnavske kmetije močno razlikovale med seboj tako po svoji velikosti kot tudi kvaliteti.

Iz dajatev podložnikov zemljiškemu gospodu lahko sklepamo tudi o njihovi gospodarski dejavnosti, vendar pa to le v določeni

meri, upoštevati namreč moramo, da je ob prehajanju naturalnega gospodarstva na denarno prešla tudi naturalna renta v denarno, kar je občutno vidno predvsem tam, kjer so podložniki imeli možnost prodaje svojih pridelkov, tj. zlasti v bližini mest in ob prometnih poteh. Dajatve betnavskih podložnikov nam kažejo, da je bila njihova primarna gospodarska dejavnost poljedelstvo in da so zlasti na rodovitnem Dravskem polju pridelovali veliko žita vseh vrst, zlasti rži, ovsa in pšenice. Dajatve v kokoših in jajcih kot redni dajatvi skoraj vseh betnavskih podložnikov kažejo na intenzivno kokošerejo podložnikov. Imenjska cenitev iz leta 1542 pa nam beleži tudi vrsto živine in število glav, ki jih je redila posamezna kmetija. Iz nje je razvidno, da so podložniki v precejšnji meri gojili govedo in konje ter prašiče, ponekod pa tudi ovce in koze. Betnavske družine so imele v poprečju po štiri glave goveje živine oziroma po 2,5 volov, po enega konja ter po štiri prašiče. Najmanj glav goveje živine, zlasti še volov, je prišlo na posamezno podložniško družino na območju okoli Betnave, kjer je bilo precej podložnikov z manjšimi gospodarskimi enotami, pač pa je bila za to območje značilna intenzivna konjereja. Drobno, ovce in koze je gojilo le nekaj podložnikov pri Podovi, Brezulah in Zgornjem Radvanju. Vrednost živine je bila po posameznih betnavskih urbarialnih naseljih v skupni vsoti leta 1542 ocenjena tako-

le: v Šentlovrencu 32 funtov, Pleterjih 189 funtov in 30 krajcarjev, Dragonji vasi 282 funtov in 10 krajcarjev, Zgornjih Jablanah 462 funtov in 20 krajcarjev, Stražgonjcih 76 funtov, Podovi 131 funtov in 15 krajcarjev, Brezulah 86 funtov, Spodnjem Radvanju 84, Zgornjem Radvanju 65 funtov in 30 krajcarjev ter na Studencih 20 funtov. Medtem ko so pri sosednjih zemljiških gosposkah in njihovih podložnikih predstavljali važno gospodarsko postavko tudi vinogradi, pa je bila sama graščina tedaj brez njih, izmed njenih podložnikov pa so imeli le trije pri Zgornjem Radvanju svoje hubne vinograde, ocenjene na 38 funtov. S tem pa seveda ni rečeno, da betnavski podložniki niso imeli vinogradov, last drugih zemljiških gosposk, ki so jih hasnovali kot sogorniki po gorskem pravu.

Dajatve betnavskih podložnikov na račun velike in male pravde so predstavljale kaj pisano lestvico dajatev. Podložniki so dajali denar, od žit rž, oves, pšenico in proso, od živali jagnjeta in ovce, kokoši, piščeta in kopune, nato še jajca in dajatve, ki so zahtevale že neko domače delo, tako sir, povesme lanu in kruh. Denarnim dajatvam so bili zavezani vsi podložniki brez izjeme, rž, oves, lan, kokoši in jajca so oddajali skoraj vsi podložniki na Dravskem polju razen tistih v Stražgonjcih, kjer so hasnovalci domcevi oddajali le denar. Med posameznimi vasm opazimo majhne razlike le v višini dajatev, sicer pa so bili betnavski podložniki v istem urbarialnem naselju, kot je bilo to skoraj pravilo tudi za podložnike drugih zemljiških gosposk, za enako kategorijo gospodarske enote zavezani enakim dajatvam.⁵⁵ V nekaterih urbarialnih naseljih nastopata kot dajatev tudi še zdrob in kruh, pšenica le v Zgornjih Jablanah in Šikolah, sir pa le v prvem naselju. V Spodnjem in Zgornjem Radvanju so podložniki oddajali žito, kokoši in jajca, samo v Zgornjem pa srečamo kot dajatev še drobnico. Izrazito denarnim dajatvam pa so bili zavezani podložniki na Studencih. Naj omenimo, da so tista naselja na Dravskem polju, ki so oddajala kokoši, bila dolžna dati o pustu tako imenovane pustne, o božiču pa božične kokoši. Posebnim dajatvam pa sta bila zavezana hasnovalca mlinov, saj je mlin pri Šikolah dajal letno po 10 krajcarjev in dva kopuna, oni pri Stražgonjcih pa 30 krajcarjev in 24 škafov prosa. Kot tipično dajatev za podložnike na Dravskem polju naj navedemo primer za Šikole, kjer je kmetija dajala letno po 6 krajcarjev, 3 škafe rži, enako mero ovsa, 2 povesmi lanu, enako število kokoši, pustno in božično kokoš ter 20 jajc. Podložniki na Dravskem polju so svoje

dajatve v žitu oddajali praviloma v mariborski meri (nad 80 l),⁵⁶ le Pleterje in Dragonja vas sta imeli svoji lastni meri, katerih velikost pa ni navedena. Ni pa povedano, s kakšno mero so merili žito podložniki okoli Betnave.

Betnava je imela razmeroma zelo malo dominikalne zemlje, ki se je razprostirala okoli gradu samega, le kasnejši viri nam beležijo večje gozdne komplekse na Pohorju, zaradi katerih je med Betnavo in sosednjimi gosposkami (framsko in polskavsko gosposčino) prihajalo do sporov in tožb. Betnava si je na delu Pohorja nad Radvanjem in na ravnici pod njim delila s sosednjo najmočnejšo limbuško gosposčino pravico do nizkega lova, v tamkajšnjih potokih pa pravico do ribolova.⁵⁷ Med pravice Betnave štejemo tudi pravico do pobiranja desetine, ki si jo je delila s hoško župnijo. Tako je prejemale tretjino žitne in prosene desetine ter desetine od kokoši in gosi v Zlatoličju na Dravskem polju in od osemnajstih kmetij na Pohorju, od katerih je prejemale tudi desetino od jagnjet.⁵⁸

Še v istem letu, ko je bil zabeležen naš urbar, se pravi leta 1555, je prišla gosposčina Viltuš skupaj z Betnavo v roke novega gospoda. Tedaj je namreč Wolf Engelbert Turjaški prodal za 17.000 goldinarjev grad in gosposčino Viltuš (okoli 180 podložnih družin in nad 250 vinogradov) z vsemi pravicami, sodstvom, lovom in ribolovom ter s fevdnimi pravicami nad farama Polskavo in Šentlovrenc na Dravskem polju ter Betnavo svojemu svaku Luki Szekelyu ter mu izročil urbar. Betnava pa je bila v rokah Szekelyev le do 1585, ko jo je Lukov sin Mihael prodal Maksu Kienburgu (Max von Khuenburg), ta pa leta 1587 Wolfu Viljemu baronu Herbersteinu. Istega leta pa je Herberstein od Szekelyja kupil tudi Viltuš. Tako je Betnava prišla zopet v roke gospodarjev Viltuša, sedaj družine Herbersteinov.⁵⁹

Konec 16. stoletja je Betnava igrala pomembno vlogo v protestantizmu Maribora in njene okolice, saj so bili Herbersteini navdušeni pristaši nove Lutrove vere ter so si na svojem gradu na Betnavi uredili pravo luteransko dušnopastirsko postajo. Pristašem nove vere so dali na voljo svojo grajsko kapelo, kasneje pa zemljo za zgraditev nove kapele, za predikanta potrebnih stavb in za ureditev pokopališča. Leta 1587 je imela postaja že svojega predikanta, ki so ga vzdrževali protestantski plemiči z bližnjih gradov, deloma pa tudi mariborski meščani luterani. Pristaši nove vere so priskrbeli tudi sredstva za postavitev nove kapele, ker je grajska očitno za-

radi vedno večjega števila vernikov postala pretesna, za ureditev pokopališča, na katerem so pokopavali svoje, saj je bilo na katoliških pokopališčih prepovedano pokopavati luterane, končno pa še za ureditev hiše za predikanta in postavitve šolske stavbe oziroma mežnarije. Leta 1600 pa je protireformacijska komisija uničila vse protestantske stavbe in razrušila pokopališče, na njegovem mestu pa dala postaviti vislice.⁶⁰ Herberstein je dal pokopališče ponovno obdati z zidom ter se je v listini z dne 20. junija 1600 zavezal zase in za svoje naslednike, da bo v primeru, če bodo za luterance nastopili lepši časi, ponovno odstopil zemljišče za ureditev luteranske postaje.⁶¹ Protestantje so svoje umrle na Betnavi pokopavali vsaj še do leta 1627, na kar kažejo tamkaj najdeni nagrobniki.⁶²

Leta 1621 je bil lastnik Betnave Wolf Krištof Herberstein, naslednje leto pa je prišla v roke Vida Sigmunda iz iste družine,⁶³ ki je leta 1629 kupil tudi gosposčino Zgornji Maribor; to je leta 1641 kupil gospod gosposčine Spodnjega Maribora Jurij baron Khiessl, grof Kočevski, od Gottfrieda von Stübicha, dediča omenjenega Vida Sigmunda Herbersteina.⁶⁴ V istem stoletju je prišla Betnava skupaj z Viltušem v roke Sigmunda Katzianerja, ki je Betnavo leta 1677 prodal Janezu Jakobu grofu Khiesslu, ta jo je združil s svojo spodnjemariborsko gosposčino (Burg Marburg). Nato sta obe mariborski gosposčini skupaj z Betnavo in z vsem pripadajočim prišli v last družine Zwickel, katere eden, namreč Janez Jakob baron Zwickel, je bil Khiesslov adoptivni sin, čigar premoženje je podedovala njegova hči Marija Eleonora grofica Ursini-Rosenberg. Leta 1686 je bila Betnava združena z gosposčino Gromberkom, ki jo je kupil Janez Jakob grof Khiessl dve leti za Betnavo, torej leta 1679.⁶⁵

Grad Gromberk je stal uro hoda iz Zgornje Polskave proti Šmartnemu na Pohorju ter je začel propadati že po letu 1635, ko so se gosposčini uprli njeni podložniki in ga osvojili ter razrušili, nato gradu niso več popravljali, ostala je le pristava pri grajskih razvalinah. Ko so si sinovi Sigmunda Dietrichsteina, lastnika gosposčine, leta 1671 razdelili zapuščino po očetu, je bila le-ta sestavljena iz enot Spodnji in Zgornji Gromberk. Sinovi so leta 1673 začeli z razprodajo posesti in Zgornji Gromberk je, kot smo že omenili, kupil leta 1679 grof Khiessl.⁶⁶ S tem da sta še Betnava in Gromberk prišla v roke lastnikov mariborskih gosposčin, so njeni lastniki imeli leta 1686 v rokah obsežne posesti, ki so jih sestavljale tele enote: gosposčina Zgornji Maribor z imenjem Fahrenberg

pri Gradcu (davčna osnova 214 funtov), Betnava z Gromberkom (112,5 funta), imenje Štatenberg (10 funtov), gosposčina Spodnji Maribor (443 funtov) ter Freudenau (v Črnih) (100 funtov).⁶⁷ Vse to premoženje je leta 1727 dedoval Franc Jakob grof Brandis. Leta 1746 je posest prišla v roke Henrika grofa Brandisa in v njegovem času je štel Gromberk 122 podložnikov ter 15 sogornikov.⁶⁸ V tem času, namreč leta 1784, je bila Betnava prezidana v florentinskem poznobaročnem stilu ter si je jemala vzor po takratni dunajski dvorni arhitekturi.⁶⁹ Prejšnji dvorec je bil v 17. stoletju, ko ga je upodobil G. M. Vischer, renesančna graščina z ogelnimi stolpi ter mu je zaradi svojevrstne podobe šlo posebno mesto med tedanjimi štajerskimi gradovi.⁷⁰ Današnja poznobaročna stavba je obdržala isti sistem členitve glavnega trakta ter njemu podrejenih stranskih traktov. Ima razgiban balkon, ki sloni na štirih kompozitivnih stebrih, v trikotnem čelu vidimo škofijski grb iz leta 1863 ter kot okras še putta z vrtnarskim orodjem.⁷¹ Z letom 1786 je postal lastnik vseh posesti Henrikov bratranec Ivan grof Brandis, ki je leta 1794 dokupil še imenje Bukovec severno od Slovenske Bistrice, ki pa je bilo priključeno Gromberku.⁷²

Leta 1822 je bila gosposčina Gromberk vključena v Betnavo, kjer je bil tudi sedež uprave za Betnavo in Gromberk z njemu pridruženim Bukovcem. Enota Gromberk z Bukovcem je imela leta 1822 velike gozdne komplekse na Pohorju ter podložnike v desetih urbarialnih naseljih ter urad Bukovec, ki je imel 36 podložnikov.⁷³ Gospodarska in upravna enota na Betnavi pa je imela istega leta podložnike in sogornike v 23 uradih predvsem pod vzhodnim Pohorjem, sogornike pa v prvi vrsti severno od Maribora, in to v uradih: Laznica, Bistrica pri Limbušu, Pobrežje, Gorica, Orehova vas, Pekre, urad Pohorje, graščinski urad (podložniki v neposredni bližini Betnave), Kungota, Šentilj, Ročica, »Adriachberg«, Cvajnik, Lajtersperk, Počehovski vrh, Vinarje, »Weissenweg«.⁷⁴ Rošpoh, Urban, Ranca, Košaki in Sojča. Betnava je imela tudi dve tretjini vinske desetine pri Radizelu, Slivnici, Čreti, Karlbergu pri Čreti, Polani, Medvedcih, Zafostu, Reki pri Hočah in pri Razvanju.⁷⁵

Klement grof Brandis, ki je leta 1813 postal lastnik Betnave, je imel na gradu slovito galerijo slik, dela znanih mojstrov ali pa stvaritve čopiča učencev svetovnih mojstrov, saj se nekaj del pripisuje šoli Albrehta Dürerja, Rubensa, van Dycka, Paola Caliarija Veronese in Michelangela da Caravaggia. Avtor popisa je hvalil lastnika Betnave,

ki je omogočil vsakemu obiskovalcu ogled te znamenite zbirke, ki je štela 130 del, razporejenih v štirih sobanah. Dela so obsegala portrete, podobe z nabožnimi in mitološkimi motivi, alegorije, krajine in še drugo. Sicer pa je bila sredi prejšnjega stoletja tudi vsa grajska okolica čudovito urejena z umetnimi parki, alejami, eksotičnimi drevesi in ribnikom.⁷⁶

Leta 1863 je prišla Betnava v last lavantinske škofije, ki je malo pred tem, namreč 1859, prenesla svoj sedež iz Št. Andraža v Labotski dolini v Maribor. S tem so za škofijo njena poslopja v Št. Andražu postala nepotrebna, posest na Koroškem pa odročna. Zato je škofija z dovoljenjem vlade prodala za 150.000 goldinarjev poslopja v Št. Andražu in posest Št. Andraž in Thurn jezuitom. Pred 31. januarjem 1863 so jezuiti že plačali škofiji svoj prvi obrok 50.000 goldinarjev, za kolikor so bila ocenjena škofijska poslopja v Št. Andražu. Škofija naj bi to vsoto uporabila za nakup zanjo potrebnih poslopij v Mariboru, za nakup posesti v Košakih ter za dotacijo mariborskim teološkim profesorjem. Na ostali znesek pa je bila škofija pripravljena s terjatvijo počakati, dokler ne bi našla ugodne priložnosti za nakup posesti na Štajerskem.⁷⁷ Do nakupa Betnave pa je prišlo takole. Drugorojenec Klementa grofa Brandisa Erik je stopil v jezuitski red ter se odpovedal dediščini. Tako je postal njegov brat prvorojenec univerzalni dedič po očetu Klementu, ki je volil jezuitskemu redu 100.000 goldinarjev za nakup stavbe za redovno hišo, po možnosti na

Tirolskem. 20. julija 1863 pa je bil sklenjen dogovor med Antonom grofom Brandisom in lavantinskim škofom Jakobom Mihaelom Stepišnikom, po katerem je Anton škofu prepustil Betnavo ter vinograd pri Zgornji Kungoti, namesto da bi plačal redu dolžnih 100.000 goldinarjev. Tako je škofija dobila posest na Štajerskem, jezuitom pa je izbrisala preostali dolg.⁷⁸ V last škofije pa je prišla le Betnava brez gromberške posesti, ki je ostala v rokah grofa Antona. Leta 1878 so Gromberk z Bukovcem upravljali z gradu Slivnice, ki je tedaj bila v rokah grofov Brandisov.⁷⁹

K Betnavi je leta 1885 sodilo 361 ha zemlje, od česar je odpadlo nad polovico, se pravi 180 ha na gozd, vrtov in njiv je bilo 60 ha, približno enako (58 ha) je bilo travnikov, 39 ha vinogradov, 16 ha pašnikov, 7 ha travnikov s sadnim drevjem in 1 ha zazidalne površine. Betnava je veljala za letno rezidenco lavantinskih škofov ter je po stanju iz leta 1904 imela svojo upravo na gradu samem, ki sta jo vodila upravitelj posesti in njegov pomočnik, imela pa je tudi svojega majerja in vrtnarja. H gradu sta sodili še dve pristavi, ki ju je opravljal po en majer, in sicer v Košakih in pri Hočah.⁸⁰ Graščinski gozdni revirji so se tedaj razprostirali na Pohorju in vzhodno od Maribora, pri Betnavi, Zgornjem in Spodnjem Radvanju, Čreti ter pri Celestrini in Meljskem hribu. Podatek iz leta 1904 nam izkazuje za okoli 60 ha manj posesti kot leta 1885: 2 ha zazidalnih površin, okoli 16 ha vrtov, okoli 69 ha njivskih površin, 61 ha travnikov, okoli 24 ha

Urbarialna naselja	polo- vične	1542				mlini	polo- vične	1555			
		hube cele	puste	domci				hube cele	puste	domci	mlini
Sentlovrenc (Sannt Laurentzn)		2	1					3			
Pleterje (Pletriach)		7						7			
Dragonja vas (Drassendorff)		12		1				12		1	
Zgornje Jablane (Ober Jablanach)		14			1		2	8			
Sikole (Siccolach)								6			1
Stražgojnci (Tresterdarff)				7	1					7	1
Podova (Podob)		4						4		1	
Brezula (Presolawch)		4						5			
Spodnje Radvanje (Rattwein)	1	3		2			3	3		3	
Zgornje Radvanje (Ober Rattwein)		5			1			3		1	
Studenci (Prun)		4		6				4		6	
Skupno:	1	55	1	16	3		5	55		19	2

pašnikov, blizu 30 ha vinogradov, ostalega pa nad 97 ha. Tedaj je imel vojaški erar v zakupu blizu 6 ha travnikov in njivskih površin.⁸¹

Leta 1941 je nemški okupator Betnavo lavantinski škofiji odvzel in jo 19. decembra istega leta dodelil štajerski domovinski zvezi.⁸² Betnava je postala tako imenovana višja agrarna uprava (Oberverwaltung Windenau), h kateri so poleg Betnave same sodili še trije agrarni obrati (Betriebe).⁸³ obrat Betnava 224,52 ha zemlje, obrat graščine Radvanje (Betrieb Rotwein) na Zgornjem Radvanju s 111,69 ha, Rogoški dvor (Rogeishof) pri Hočah s 168,72 ha in hoška nadarbinska zemlja s 31,93 ha zemlje.⁸⁴

Iz prvega leta okupacije naj omenimo tudi sabotažno akcijo, ki jo je na Betnavi izvedel znani predvojni napredni politični delavec Martin Greif-Rudi, kovinostrugar, doma iz Zgornega Dupleka pri Mariboru. Ko je namreč ta na večer 8. avgusta odhajal v Pohorsko četo, je na Betnavi podtaknil ogenj, ki je uničil senik in strojno lopo ter približno 10.000 kg sena in razno poljedelsko orodje.⁸⁵ Omenimo naj tudi, da so Nemci kot na gradu Svečini tudi na Betnavi na tridnevnem tečaju pripravljali nemške učitelje za delo na šolah na Spodnjem Štajerskem, in tako je prvi transport teh učiteljev prispel na Betnavo že 23. aprila 1941.⁸⁶

Z osvoboditvijo leta 1945 je postala Betnava last splošnega ljudskega premoženja, iz posesti je bila organizirana zadruga, danes pa je Betnava last Agrokombinata Maribor, enote Rače.

OPOMBE

1. S. Pahič, Maribor v prazgodovini, ČZN XXXIX, 1968, str. 14. — 2. Idem, Maribor v rimski dobi, ČZN XLI, 1970, str. 159 sl. — 3. Fr. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku (nadalje Gradivo) II, Ljubljana 1906 št. 478, str. 380. — 4. J. Koropec, Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja, Maribor 1972, str. 15. — 5. »in Marchia trans fluvium Drawam hoc sui iuris predium Razwei id est stabularium curtim ex hac parte torrentis cum reliqua medietate oppidi adiacentis nec non et villam Hünoldisdorf cum omnibus ad hec rite pertinentibus... postmodum etiam his addendum, donec C hobe compleantur non ad quantitatem dimensionis agrorum sed pro numero curtium atque degentium in villa virosum.« (Gradivo III, št. 408, str. 241) — 6. Gradivo IV, št. 22, str. 13. — 7. J. Koropec, Srednjeveški Pohorski dvor (nadalje Pohorski dvor), Kronika XVIII, 1970, str. 76. — 8. Ibidem. — 9. J. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, str. 403. — 10. J.

Koropec, Zemljiške gosposčine, str. 403. — 11. J. Zahn, Ortsnamenbuch, str. 398. — 12. Gradivo IV, št. 222, str. 125. — 13. J. Zahn, Ortsnamenbuch, str. 105. — 14. Pohorski dvor str. 76. — 15. J. Zahn, Ortsnamembuch, str. 48. — 16. Ibidem — 17. Pohorski dvor, str. 76. sl. — 19. Pohorski ski dvor, str. 77. — 20. H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962 (nadalje Untersteiermark), str. 107—108. — 21. Fotokopija mariborske mestne knjige II, fol. 201' v Pokrajinskem arhivu v Mariboru (PaM). — 22. Pohorski dvor, str. 78. — 23. Prim. J. Mlinarič, Mariborska župnija do leta 1600, ČZN XLIV, 1973, str. 242. — 24. Fotokopija mariborske mestne knjige III, fol. 281 (PaM). — 26. Gradivo IV, št. 222, str. 125. — 27. Gradivo IV, št. 648, str. 328 — 28. Gradivo IV, št. 22, str. 13. — 29. Pohorski dvor, str. 76. — 30. Prim. J. Richter, Inkorporacija in prodaja mariborske župnije, ČZN XLIII, 1972, str. — 31. Ign. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, Marburg 1875, str. 288. — 32. Fr. Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije (1228—1928), Maribor 1928, str. 77. — 33. Ign. Orožen, Das Bisthum, str. 281 sl. — 34. Prim. J. Mlinarič, Gosposčina Viltuš pri Mariboru po urbarju iz leta 1588, ČZN XLIII, 1972, str. 224. — 35. Glej opombo št. 60. — 36. J. Zahn, Ortsnamenbuch, str. 502. — 37. Untersteiermark, str. 105 in 50. — 38. Untersteiermark, str. 105. — 38a. Notizenblatt der Akademie Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen I, 1851, št. 42, str. 337. — 39. Ibidem. — 40. Fotokopija mariborske mestne knjige II, fol. 155' (PaM). — 41. Prim. J. Mlinarič, Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, ČZN XLIV, 1973, str. 75—76. 40a. W. Fresacher, Die Mittelalterlichen Stiftsurbare Kärtens. Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten II, Wien 1968, str. 250, 251, 254, 256. — 41. Fotokopija mariborske mestne knjige II, fol. 138 (PaM). — 42. Untersteiermark, str. 26. — 43. Ibidem, str. 105. — 44. Ibidem, str. 106. — 44a. Tedaj je izdal Paltram (Paltram von Windenaw) zadolžnico židu Efferleinu iz Ljubljane, prebivajočemu v Mariboru (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku IX, 1964, št. 43.) — 45. Ibidem. — 46. H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHVS XLIII, 1952, str. 50. — 47. Untersteiermark, str. 106. — 47a. Monumenta historica ducatus Carinthiae X, št. 1015, str. 322. — 48. J. Zahn, Ortsnamenbuch, str. 502. — 49. A. Kaspret, O podelitvi deželnega maršalstva na Štajerskem 1. 1560, ČZN I, 1904, str. 5. — 50. Imenjska cenitev iz leta 1542 za gosposčino Viltuš (Auersperg) v SLA 3/19. — 51. Prepis viltuškega urbarja iz leta 1555, ki ga hrani Avstrijska narodna biblioteka na Dunaju (Kod. 13996, Suppl. 1719), mi je ljubeznivo posredoval dr. J. Koropec. — 52. J. Koropec, Srednjeveški Hrastovec, ČZN XLIV, 1973, str. 59. — 53. J. Koropec Srednjeveško konjiško gospostvo, ČZN XLIII, 1972, str. 6. — 54. Prim. J. Mlinarič, Gosposčina Viltuš, str. 247. — 55. Prim. P. Blaznik, Zemljiška go-

spostva v območju freisinške dolenske posesti, Razprave IV/6, Ljubljana 1958, str. 68. — 56. R. Baravalle, Zur Geschichte der steirischen Masse, ZHVS XXIX, 1935, str. 67. — 57. Arhiv opatiije Št. Pavel na Koroškem 64/377 in 123/484. — 58. Ing. Orožen o. c., str. 313. — 59. Untersteiermark, str. 106. Prim. J. Mlinarič, Gospoščina Viltuš, str. 225—226. — 60. Ing. Orožen, o. c. str. 319—341. O betnavski luteranski postaji za čas ok. 1570—1600 hrani 2 fascikla (neurejena) SLA (M. št. 132). — 61. Prepis listine iz 19. stol. v zbirki listin v SLA. — 62. Ing. Orožen, o. c., str. 341. — Prim. J. Richter, Maribor v reformacijski dobi, ČZN XLV, 1974, 89—105. — 63. Orig. perg. listina z dne 24. aprila 1621 v zbirki listin v SLA. — 64. Untersteiermark, str. 21. H. Pirchegger, Die Herrschaf Marburg, str. 48. — 65. Untersteiermark, str. 21. — 66. J. Koropec, Srednjeveška Gromberška gosposčina, ZČ XXIII, 1969, str. 275—282. — 67. Untersteiermark, str. 21. — 68. Ibidem, str. 123. — 69. J. Curk, Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris) II, ČZN XXXIX, 1968, str. 98. — 70. N. Šumi, Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, str. 99. — 71. J. Curk, o. c., str. 98. — 72. H. Pirchegger, Die Herrschaf Marburg, str. 48. — 73. C. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark I, Gratz 1822, str. 620 in 174—175. Prim. Herrschaf Grünberg (1822), Schuber 1, Heft 9 v SLA. — 74. Ledinsko ime za del območja vzhodno od Račjega dvora pri Mariboru (Kat.

mapa Krčevina iz 1. 1824). — 75. C. Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark IV, Gratz 1823, str. 369—370. — 76. Opis, nastal med leti 1846 in 1863 v SLA, Handschrift Nr. 738; Prim. R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgeburg, Bewohner und Geschichte I, Gratz 1847, 161—163. — 77. Koncept pisma z dne 31. januarja 1863 v Škofijskem arhivu v Mariboru. — 78. C. v. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich XI, Wien 1864, str. 371—372. — 79. J. A. Janisch, Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark III, Graz 1885, str. 1337. — 80. Pristava pri Hočah, imenovana »Zellerhof«. — 81. Schematismus der Herrschaften und Güter in Steiermark, Brünn 1904, str. 134. — 82. Fond: Državni komisar za utrjevanja nemštva na Spodjem Štajerskem, urad Maribor, Seznam zasežene posesti na Štajerskem, v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru. (Za te in naslednje podatke se zahvaljujem L. Peniču, višjemu kustosu imenovane ustanove). — 83. Seznam višjih gospodarskih uprav na Štajerskem, ibidem. Prim. T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968, str. 679 sl. — 84. Seznam višjih gospodarskih uprav na Štajerskem, ibidem. — 85. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1961, št. 1—2, str. 249—250. Fr. Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor 1965, str. 142—144. — 86. Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark, Graz 1941, str. 38—39.

ROGAŠKI ZDRAVILNI VRELCI V 16. STOLETJU*

RUDOLF LESKOVAR

Doslej je veljal za ustanovitelja zdravilišča Rogaška Slatina grof Peter Zrinjski. Ko je bil leta 1665¹ na območju rogaških vrelcev na lovu so mu kmetje svetovali, naj pije zdravilno vodo zaradi obolenih jeter. Videti je, da mu je to zdravilo zelo pomagalo, saj se je glas o zdravilnosti vode začel naglo širiti. Že nekaj let pozneje poročajo o tej vodi zdravniki iz Gradca, Leobna in Dunaja.

Veriga sklenjenih zgodovinskih podatkov o naših vrelcih se od tedaj ne prekine več.

* Dragima profesorjema ing. Josipu Baču in dr. Adolfu Režeku v spomin na dolga leta skupnega uspešnega dela.

Iz podatkov, ki sem jih zbral v zadnjem času, pa sklepam, da je zgodovina rogaških vrelcev vsaj 100 let starejša.² Iz dobe, preden se je pojavil grof Zrinjski ob vrelcih, imamo vsega tri podatke o vrelcih. Prvi zgodovinski podatek je analiza rogaške slatine, ki jo je opravil slavni alkimist. L. Thurneysser³ in rezultat priobčil v Frankfurtu na Odri leta 1572. V prevodu se glasi:

Na Koroškem v predelu Ptujja / proti pol dnevu in staremu mestecu Celju, ki leži okrog 5000 korakov od tod je izvir prekipajoče vode, ki vodi s seboj:

Zlato	2.	} delov / od	menzura	} tehta	16. lot. 3 kvinte
»bergkler«	2.				
žveplo	3.				
magnet	1.				
divjo vodo	16.	}	mera	}	67. lot.

Das LXI. Capitel.

E Shat in Kernten ein gegenbe Pettau/die gegen dem Mittertag vnd dem alten Stedlein Cylie/welchs auff 5000. schrit darvon ligt/ein vrsprung seines auffquellenden wassers/diß siat in sich.

Golt	2.	} Part/die	} Mensur	} wigt	} 16. lot. 3. quint.
Bergkley	2.				
Schwefel	3.				
Magnet	1.				
Wild Wasser	16.	} Maß	} wigt	} 67. lot.	

1. Najstarejša analiza rogaške mineralne vode, ki jo je napravil leta 1572 L. Thurneysser

Diß Wasser helt in aller maß an den subtiliteten vnd Metallen /ist auch der krafft vnd tugende/wie in dem 6. Buch. am 25. Capitel steht. Es nimbt sein fluß zwischen Woradin vnd Pettau in die Traua.

Ta voda vsebuje v polni meri subtilitete in kovine / in je tudi v moči in čednosti / kakor je zapisano v 6. knjigi 25. poglavju. Izvira med Varaždinom in Ptujem.

Kakor vidimo, je to analiza alkimista. Trajna zasluga Thurneysserja je, da je uvedel sistematski postopek pri kemični analizi voda. Rezultate je zbral v knjigi »Pison. Das erst Theil von kalten (warmen) minerischen und metalischen Wassern«, ki je prva knjiga o zdraviliščih (»Bäderbuch«) sploh. Vprašamo se kako je prišla analiza rogaške slatine tako zgodaj v družbo najbolj znanih evropskih voda?

Drugi zgodovinski podatek iz dobe pred grofom Zrinjskim je opis geografskega položaja naših vrelcev v knjigi »Neuw Wasserschatz«, ki je izšla 1584 v Frankfurtu ob Majni in jo je napisal zdravnik doktor Tabernaemontanus.⁴ V prevodu se mesto glasi takole:

O štajerskem kislem vrelcu, o njegovi moči in učinku. — Na Štajerskem ne daleč od

Rajhenburga / imajo tudi neki kisli vrelci / ta naj, ima v sebi duhovne subtilitete črnega gorskega žvepla / vitriola in opermenta / in naj bi bil za pitje neužiten, toda za zunanje okvare / garje / lišaje in kožna znamenja naj bi koristil: Ker pa mi je ta vrelci neznani / bom tistim naročil / da o tem pišejo / ki njegovo pravo vsebino razumejo in poznajo.

Če gre pri knjigi »Neuw Wasserschatz« za opis krajev z zdravilnimi vodami, potem se pri čitanju začudeno vprašamo, zakaj Tabernaemontanus sploh navaja ta »Sauwerbrunn«, ki mu je, kot pove, osebno neznani. Vzrok za to mu je utegnilo dati prepričljivo pripovedovanje drugih o kakovostih omenjenega vrelca. Tako stojita ta dva zgodovinska podatka zase brez medsebojne povezave in nerazumljiva.

Thurneysser⁵ je bil rojen leta 1530 v Baslu, kjer se je seznanil z alkimijo. Sicer pa je bil zlatar. Leta 1558 ga najdemo kot vodjo rudnikov srebra na Tirolskem, nato je bil anatom v Innsbrucku. Med leti 1560—1566 je mnogo potoval, bil je tudi na Slovenskem leta 1568.⁶ Pozneje je bil na dvoru brandenburškega volilnega kneza (1569—84), ki se mu je zelo prikupil; uredil mu je tiskarno, varilnico galuna, steklaro in tovarno steklenic. Udejstvoval se je tudi kot zdravnik, kot tovarnar zdravil in kot alkimist. Postavljal je horoskope in je moral naposled leta 1584 zbežati, osumljen kot zaklinjevalec duhov, v Italijo, kjer si je, obubožan, leta 1590 sam vzel življenje. Za naše razmišljanje sta važna dva podatka o Thurneysserju. Bil je zelo spreten, iskal je družbo najvišjih krogov in se je v njih odlično uveljavljal. Tako je bival, preden je šel v Berlin, nekaj časa tudi na dvoru avstrijskega nadvojvode Ferdinanda I.⁷ Bil je vnet privrženec Paracelsusa, čigar nazore je prav zaradi svojih visokih zvez uspešno širil. Ta ugotovitev bo še važna pri naših poznejših zaključkih.

Trenutno mi še ni uspelo priti do biografskih podatkov o Tabernaemontanusu. Iz me-

474 **Neuw Wasserschatz /**
99. **Das XCI. Capitel.**
Von dem Steyer-marcker Sauwer-
brunnen / vnd von seiner Krafft
vnd Wirkung.

In der Steyer-marck nicht weit von Reichenburg / soll es auch ein Sauwerbrunnen haben / der soll in seinem gehalt mit sich führen die Geiſtlichen fabilluren des schwarzen Bergschwefels / Vitriols vnd Operments / vnd soll zum trincken vnußlich seyn / aber zu eusserlichen Schäden / Brandt / Flechten vnd Zittermähler soll er nützlich seyn : Dieweil mit auch dieser Brunnen vntersucht / will ich denen befehlen darvon zuschreiben / die den eigentlichen gehalt desselben verstehen vnd wissen.

2. Lokacija rogaških vrelcev v knjigi »Neuw Wasserschatz«, v kateri je navedel 1584 Tabernaemontanus takrat sloveče vrelce

3. Leonhard Thurneysser zum Thurn (1530—1590), slavní alkimist

ni razpoložljivih virov⁸ je razvidno, da je deloval kot zdraviliški zdravnik v Bad Schwalbachu v Porenju, nedaleč od Wiesbadena. Bil je namreč zapleten v zadevo »čudežnega navala« (Wundergeläuf) v Bad Pyrmontu: Leta 1556, ko se je pojavil komet, kakor je poročal kronist Bünting, so navalili desetisoči iz vseh krajev Evrope v Pyrmont, kar je povzročilo najtežjo zadrego oblasti glede reda, prehrane in prenočevanja. Toda že prihodnje leto je ni bilo več. To kronist pripisuje božji kazni, ker je bil tam umorjen neki grof. Pisatelj, Raabe pa pripisuje padec števila gostov »poklicni zavisti vrelčnega zdravnika v Schwalbachu, mojstra Tabernaemontanusa, po nemško Schenkenberga, ki je dal tiskati sramotilni spis zoper vrelc, v katerem je odurno trdil, da vsebuje »sveta voda« v Pyrmontu pač dovolj avripigmenta, arsenika in podganjega strupa, da bi mogla spraviti človeka na drugi svet, toda prav ničesar, kar bi utegnilo vrniti bolniku zdravje.«

Njegova slika, ki sem jo zasledil,⁹ je obrobljena z napisom: »Medicinae doctor et archiater palat. Jacobus Theodorus Tabernaemontanus«. Pilatium, iz katerega je nastala nemška beseda Pfalz, označuje nemško kneževino ob Reni, kamor sta spadali tudi nemški mesti Worms in Speyer. Torej je bil naš Tabernaemontanus archiater, tj. osebni zdravnik palatinskega grofa. Ti grofje so postali volilni knezi že v 14. stoletju. Tako v Wormsu

— tu je bil Tabernaemontanus, kakor je natisnato na prvi strani knjige Neuw Wasserschatz »Medicus ordinarius« — kakor v Speyerju pa so bili v 16. stoletju nemški državni zbori.¹⁰ Na teh zborih so sodelovali avstrijski nadvojvode in deželni stanovi.¹¹

Tudi to dejstvo si hočemo že tu zapomniti.

Ko smo si tako osvetlili prva dva podatka, s katerima sega zgodovina Rogaške Slatine v 16. stoletje, si oglejmo še tretjega: prvega zgodovinsko preverjenega pacienta ob rogaških vrelcih, Wolfa von Ungnada.

(prevod) Gospod Wolff Ungnad / tudi gospoda Hansa Ungnada sin /, ki mu ga je rodila grofica pl. Barbij / je študiral v Strassburgu /. Bil je fin, učen, mlad gospod /; ko se je podal v stran od Strassburga / je potoval s poslanstvom cesarskega veličastva proti Carigradu / in potem ko se je vrnil / se je napotil v Italijo / in Rim /. Prepotoval je to deželo in province / ob čemer je tudi zbolel / in je končno po dolgotrajni bolezni / v Slatini / ki leži v grofiji Celjski / po Božji volji tudi leta 1594 umrl / kamor so prišli po njegovo truplo / in je bil v Velikovcu / v cerkvi Un-

4. Jacobus Theodorus Tabernaemontanus, zdravnik v Wormsu in osebni zdravnik palatinskega grofa

Herr Wolff Ungnad / auch Herrn Hans Ungnaden Sohn / so er mit der Gräfin von Dabij erzeuge.

At zu Straßburg Studiert / ist ein feiner
gelernter Junger Herr gewest / nach dem er sich von
Straßburg weg begeben / ist er mit der Key. Mayt.
Bottschaft in Zürich gen Constantinopel gereist / vnd nach
dem er wider komen / sich auch in Jeralia vnd nach Korn be-
geben / dieselben Land vnd Prouinzen allenthalben durchreist /
darüber er auch eine Kranckheit erlange / vnd letztlich nach
langwärtiger erlittener Kranckheit / im Sawern Brun in der
Graffschafft Eppli gelegen / nach Gottes willen auch Anno
1594 Todes verschieden / keine Leich ist daselbst abgeholt /
vnd zu Veltzmaradt / in der Herrn Ungnaden Kirchen /
Christlich vnd Ehrlich zur Erden bestattet worden / ist bey 28.
Jahren alt gewest.

5. Poročilo o prvem zgodovinsko preverjenem bolniku
ob rogaških vrelcih (1594) Wolffu von Ungnadu

gnadov / krščansko in častitljivo v zemljo
položen /. Bil je 28 let star.

Iz gornjega teksta pač upravičeno sklepa-
mo, da so morali rogaški vrelci Wolfu v. Un-
gnadu mnogo pomeniti, če je od daleč pripo-
toval k vrelcem zdraviti hudo bolezen.

Kdo je Wolf von Ungnad? Wolf je sin Han-
sa v. Ungnada.¹² Le-ta nam bo, kakor bomo
kmalu videli, ključ za povezavo zgornjih med
seboj navidezno nepovezanih zgodovinskih
podatkov kakor tudi središčna oseba, ki nam
bo lahko tolmačila dogajanja ob rogaških
zdravilnih vrelcih v 16. stoletju. Kot Ivana
pl. Ungnada ga dobro poznamo iz slovenske
literarne zgodovine, saj so v njegovi tiskarni
v Urachu na Württemberskem izšle naše
prve slovenske knjige Primoža Trubarja in
Jurija Dalmatina¹³

Manj znana pa je njegova poprejšnja po-
litična kariera na slovenskem ozemlju. Hans
v. Ungnad iz Ženeka na Koroškem (1493 do
1564) je bil svetnik rimskocesarskega veličan-
stva, kraljevi stotnik, leta 1530 je postal de-
želni glavar Štajerske, stotnik in vicedom
Celja, ban grofije Varaždinske, leta 1540 je
bil imenovan za vrhovnega vojnega kapetana
(generalnega polkovnika) dežel Štajerske,
Koroške in Kranjske ter Slavonske in Hr-
vatske vojne krajine.¹⁴

Že ko je postal štajerski deželni glavar leta
1530, je imel najvišjo upravno oblast tudi
nad področjem rogaških vrelcev. Ko je bil
1540 imenovan še za generalnega polkovnika
avstrijskih notranjih dežel ter slovenske in
hrvatske marke, je bila njegova glavna nalo-
ga zavarovati jugovzhod Avstrije zoper Tur-
ke. Zato je bil službeno stalno povezan s tem
ozemljem skozi dobo 26 let.

Obrambna črta proti Turkom je potekala
nekako vzdolž Sotle od Brežic mimo Bistrice

ob Sotli, Kozjega, Podčetrška, Rogatca, Ptuja
in Radgone.¹⁵

Iz zapiskov o razpravah na zborih deželnih
stanov Štajerske in različnih izvršnih odbo-
rov razberemo, da je v tem sistemu obrambe
igral veliko vlogo bližnji Rogatec. Omenjen
je skoraj v vseh sklepih za obrambo proti
Turkom.¹⁶ Oglejmo si nekoliko zgodovinsko
preverjenih podatkov iz te nemirne dobe
strahu pred vpadi Turkov, posebno tistih na-
vedb, ki se tičejo dogajanj v neposredni bli-
žini vrelcev. Uvodoma naj navedem za zem-
ljepisno orientacijo, da leži Rogatec ob rečici
Sotli, ki je bila meja štajerskega in sloven-
skega ozemlja. Skozi Rogatec teče Sotla naj-
prej kakšne 4 km proti zahodu, nato napravi
ostro koleno proti jugu — od tod je nekako
20 minut peš do zdravilnih vrelcev — v smeri
Brežic, kjer se izliva v Savo. Omenjeno ko-
leno Sotle je brez dvoma predstavljalo stra-
teško važno mesto v obrambi. Takrat je
vzdolž meje ob Sotli potekala cesta od Ro-
gatca do Brežic. Tako izvemo, da je deželni
glavar leta 1531 večkrat potoval vzdolž hr-
vatske meje, potem ko so Turki na roparskem
pohodu 1. marca razsekali na kose žičkega
priorja Andreja.¹⁷ Nujno je moral ob tej pri-
ložnosti mimo naših vrelcev. Verjetno je ob
razgledovanju meje razmišljal, kako bi iz-
vedel sklep sestanka v Dravogradu (24. 3.
1531), na katerem je bila zastopana elita fev-
dalcev z ljubljanskim knezoškofom vred. Tre-
ba je bilo izvesti stalno mejno stražo, peš in
na konju, ter organizirati stalne sle, ki bi
poročali o premikih Turkov.¹⁸

Obramba je stala denar, potrebni so bili
novi davki. Izvemo, da se npr. Teharčani
sploh niso pojavili pred komisarji in je kralj
Ferdinand nato moral komisarje priganjati,
naj začno s pobiranjem v več krajih, med
njimi v Celju, Laškem, Žalcu, Sladki gori,
Planini, Kozjem, Bistrici ob Sotli, Brežicah,
Rogatcu in Vojniku.¹⁹

Obnavljati je bilo treba utrdbe mest in
gradov. Kralj Ferdinand je zapovedal, da je
treba za popravilo gradu v Rogatcu nakazati
600 goldinarjev.²⁰

V Brucku na Muri so sklenili (1551), da je
treba za obrambo deželnih meja dati dovolje-
nje za novačenje 4000 strelcev, ki jih je tre-
ba porazdeliti od Fürstenfelda do Radgone,
Ptuja, Borla, Rogatca, Podčetrška in Bistrice
ob Sotli proti Brežicam. Za vodstvo obrambe
so postavili vojni svet.²¹

Leta 1540, ko je zopet grozil turški vpad,
je dobil vojni svet svoje stalno mesto v Ptuj-
ju. Na povelje kraljice Marije je bila vzpo-
stavljena stalna vojna pošta med Ptujem in
Dunajem, da bi obstajala stalna zveza z Un-

6. Ivan baron Ungnad (1493–1564), vodeča politična osebnost na Stajerskem v prvi polovici 16. stoletja: leta 1557 je kot protestant emigriral in je vodil tiskarno v Urachu, kjer so izšle prve slovenske knjige

gnadom.²² Ta je obnovil prejšnjo zapoved o vzdrževanju alarmnih strelcov in signalnih kresov, ki so naznanjali prihod Turkov.²³ Ta signalni sistem je potekal od Ptuja preko Borla, Krapine, *Donačke gore*, Celja in naprej, z druge strani tudi prek Maribora, Vurberga, Statenberga, Zbelovega do Celja.²⁴ Torej zopet mimo *Rogatca*. Slovensko mejo samo pa je moral stražiti in varovati pred turškimi vpadi kapetan Teuffl z 200 lahkimi konjeniki in 50 strelci.²⁵

Leta 1546 je bil Ungnad zopet v Ptuj, kjer so se posvetovali o mobilizacijskem redu in vpoklicu »navadnega moža« v vojsko. Za izvedbo sklepov je bil odgovoren Bernhard von Herberstein in 11 drugih fevdalcev.²⁶

Zaradi vpadov Turkov in z nastopom kuge in drugih epidemij se je še bolj zaostriло gospodarsko vprašanje. V tem času je dobil Rogatec (1530) pravico do vsakotedenskega sejma in 3 dodatnih sejmov na leto. Videti pa je, da mu ta prednost ni posebno koristila, saj je 3 leta kasneje tudi Rogatec naveden med

trgi, ki so se pritožili kralju Ferdinandu. Medtem ko nimajo zaradi hudih časov od kod jemati za dajatve, se pa drugi kraji in plemstvo nedovoljeno ukvarjajo s prodajo vin in podobnim, ne da bi od tega plačevali davke. Iz prizadetih krajev so se zato nekateri začeli odseljevati v kraje z boljšimi življenjskimi pogoji.²⁷

Denarja je manjkalo na vseh koncih in krajih. Na Ungnadovo zahtevo so deželni stanovni radovoljno pristali na enoinpolkratno povišanje mostnine (3. II. 1555).²⁸ Verjetno je veljalo to tudi za most čez Sotlo v Rogatcu. Vojaški izdatki pa so leta 1555 mesečno znašali 141.356 goldinarjev za slavonsko in 206.507 goldinarjev za hrvatsko in kranjsko mejno ozemlje.²⁹

Kakor je razvidno iz gornjih izvajanj, je bila glavna skrb Ivana Ungnada usmerjena na boj zoper Turke. Ta skrb in službena dolžnost sta ga stalno vodili na deželno mejo. Meja je bila, kot že omenjeno, rečica Sotla, vzdolž katere je potekala cesta od Rogatca do Brežic. V višini Rogaške Slatine dela Sotla koleno in s tem nastane strateško pomembno mesto. Tu pa ležijo — 20 minut oddaljeni od Sotle — rogaški zdravilni vrelci.

Skorajda neizogibno je bilo, da je baron Ungnad v 26 letih službovanja moral spoznati rogaške zdravilne vrelce.

So pa še nadaljne indicije, ki govore za to, da je Ungnad moral poznati naše vrelce.

Baron Ungnad je bil na tem ozemlju kraljev namestnik in so plemstvo in stanovni dobili službeno navodilo, da naj ga sprejmejo kot samega kralja.³⁰

Kdo so bili tisti, ki so Ungnada tako sprejeli iz lastnih nagibov?

V Ptuj so bili graščaki Szekely von Khevent, imenovani Zackli. Od teh je bil Jakob stotnik v Ptuj in Radgoni, sin Luka pa eden izmed vodij deželnih stanov in tako vodja protestantizma.³¹ Zackli pa so bili tudi gospodje Ormoža, Borla in Središča, med katerimi je Borl igral posebno vidno vlogo v ukrepih zoper Turke. Jakob Zackl je takrat imel tudi drenski grad (Hartenstein) pri Pilštajnu.³²

Mogočna graščina je bila Rogatec, kjer pa je prvotni rod Rogaških — iz njega izhaja tudi ustanoviteljica samostana v Studenicah — že izumrl in je graščino leta 1512 podedoval Ahac pl. Lindeški. Ta je bil 1525 vicedom celjski pred Ungnadom. Sicer pa je Ivan pl. Ungnad od 1552 naprej upravljal grad v Vojniku, torej blizu Lindeka, in sta bila tam sosed.

V samem Rogatcu v dolini stoji še danes grad Strmol. Predstavniki tega gradu so poz-

7. Rogatec, ena vidnih postojank v obrambi zoper Turke; takoj v ozadju — v resnici preko 5 km oddaljeni — rogaški vrelci. Levo grad Strmol čigar fevdu so morda nekoč pripadali rogaški vrelci. (G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, 1681.)

neje v 17. stoletju tesno povezani z rogaškimi vrelci. Slikar Vischer³³ je narisal 1681 tako na sliki, kjer je prikazal rogaški grad skupno z gradom Strmolom, kakor na sliki, kjer je prikazan samo »grad Stermoll«, v ozadju »Saurbrunn« z nekaj poslopji. Njegovi gospodje se več ko 100 let pozneje — P. v. Courty pojavijo (1676) ob rogaških vrelcih, nastopajo »nasilno«, ko da so lastniki.³⁴ Prišlo je zaradi tega celo do pravdanja. Morda se je Courty le naslanjal na neke zakonite osnove? Utegnile bi segati v leto 1479, ko so Andrej Stermoller z brati in sestrami zopet dedovali očetov fevd, v katerem je bil tudi dvor v Gaberniku ter 15 kmetij in velikih hub v gospodstvu Rogatec in Lemberg ter grad Pogled pri Lašah in gornina (Bergrecht).³⁵ Lemberg sam je medtem že razpadel (Turki?) in je bil deželno knežji, upravljan iz Zbelovskega gradu.³⁶ Ker gre torej za ozemlje med Rogatcem in Gabernikom, ki leži v podaljšku kakšnih 5 km severozahodno od rogaških vrelcev — tudi Lemberg ni daleč od Gabernika, — bi Courty res utegnil imeti pravice do naših vrelcev. Za časa barona Ungnada je bil lastnik gradu Strmol od 1516 naprej Krištof Tumperger.

Po Sotli navzdol sledi grad Podčetrtek, od 1527 last Tattenbachov, ki so pozneje dobili blizu rogaških vrelcev ležeči dvor v Nezbišah (1576). Že od 1543 naprej so bili tudi lastniki Olimja, še prej pa (1532) bizeljskega gradu.

Proti Brežicam imamo mogočna gradova Kunšperk in bizeljski grad, v trikotju med Sotlo in Savo pa gradove v Pišecah, v Kozjem, v Podsredi, v Rajhenburgu in v Sevnici.

Večidel so bili ti gradovi last grofov Celjskih. Ko so ti 1456 z Ulrikom izumrli, je deželni knez, cesar Friderik III., zopet odtegnil svoja gospodstva ter ustvaril za njihovo uprav-

ljanje predvsem za celjsko grofijo, lasten vicedomat.³⁷ Mesto vicedoma je dobil, kakor vemo, tudi Ivan Ungnad. S tem delom meje oz. Slovenske marke je moral biti Ungnad posebno dobro seznanjen.

Kunšperk je po nekoliko upravljalcih leta 1585 kupil Tattenbachovec in ga je upravljal iz bizeljskega gospodstva. Grad v Podsredi je prevzel 1569 K. v. Herberstein, leta 1617 pa tudi Tattenbach. Za Ungnadove dobe so bili na teh gradovih manj sloveči fevdalci.

Grad v Kozjem je bil v rokah Rajhenburških gospodov,³⁸ ki so takrat upravljali tudi gradove v Pišecah in v Rajhenburgu. Imeli so še grad v Brežicah in nekaj časa tudi Sevnico. Za naše razmišljanje je važno, da so Rajhenburški gospodje bili zaradi poroke z eno izmed Ungnadovih v sorodstvu z našim Ungnadom.³⁹ Po smrti Ivana Rajhenburškega (1519) je naš Ungnad postal oskrbnik gradu v Sevnici do 1557. Njegovemu najstarejšemu sinu Ludviku Ungnadu je 1568 kralj Maksimilijan dal v poročstvo gospodstvo Brežice.⁴⁰ Tako najdemo na tem južnem koncu obrambne črte zoper Turke predstavnike Ungnadove rodovine.

Videti je, da so fevdalci skušali nekako zaokrožiti svoja gospodstva. Zackli so imeli Ptuj, Borl in Ormož. Okoli Rogatca so prav v tem času bile menjave lastnikov, tudi v strmolškem gospodstvu. V predelu Podčetrтка, Kunšperka, Bizeljskega in Podsrede so zasedali gradove Tattenbachovi, južneje od tod, v predelu Brežice—Rajhenburg—Sevnica, so bili Rajhenburški gospodje, ki so bili z Ungnadi v sorodstvu, deloma pa so se tu zasedrali Ungnadi sami.*

* Od 17. stoletja naprej zasedajo gradove na našem področju grofje Attems. Tako je tudi nastanek današnjega zdravilišča v mnogočem vezan na osebo grofa Ferdinanda Attemsa, ki je bil takrat (1801) tudi deželni glavar Stajerske.

Rajhenburg je bil v srednjem in novem veku važno pristaniško mesto ob Savi. Ladje so vlačili z živinskih postaj, ki so bile razvrščene ob Savi od Hrvatske do Litije.⁴¹

Družabno življenje se je takrat osredotočilo v teh obmejnih gradovih. Ob skupnem jahanju vzdolž meje, tako tudi o priliki lova, je bil vrelec z osvežujočo vodo vsekakor vabljiva točka. Zato je moral biti dobro znan vsem obmejnim fevdalcem.

Spomnimo se na tem mestu geografskega opisa dr. Tabernaemontanus iz Wormsa o rogaških vrelcih: »In der Steyermarck, nit weit von Reichenburg soll es auch einen Sauerbrunn haben...« Tako je zapisano leta 1584. Odkod je prišel Tabernaemontanus do teh podatkov o naših vrelcih, ki so mu morali biti opisani kot nekaj posebnega, da jih je navedel v svoji knjigi?

Ivan pl. Ungnad je naše kraje zapustil leta 1557. Ker je bil strasten privrženec protestantizma, mu je ostal zvest, odpovedal se je vsem službam in častem, vsemu imetju, vicedomatu v Celju in vsem drugim fevdalnim dobrotam. Je bil on sam prenašalec dobrega glasu vrelcev?

Ali je dr. Tabernaemontanus, osebni zdravnik volivnega kneza, podatek o rogaških vrelcih ujel kje drugod? Priložnost bi bila leta 1562, ko je spremljal najstarejši Ungnadov sin Ludvik kot dvorni maršal kralja Maksimilijana na kronanje v Frankfurt,⁴² tisti Ungnad, ki je kmalu nato prejel od kralja Maksimilijana kot poroštvo gospostvo Brežice.⁴³

Posrednik glasu o naših vrelcih bi utegnil biti tudi kak drug fevdalec iz naših krajev, npr. eden iz odposlanstva štajerskih deželnih stanov, ki so 1545 sodelovali na državnem zboru v Wormsu.⁴⁴ Če upoštevamo neurejene lastniške razmere v gradovih bližnjega Rogatca, postane dobro razumljivo, če bi se pripovedovalec o naših vrelcih poslužil za opis njihovega geografskega položaja in za njihovo lokacijo gospostva Ungnadov. Torej Rajhenburga.

Čeprav ni za to neposrednih dokazov, je vendar prav dobro razumljivo, da površen pripovedovalec ali nepazljiv poslušalec pripovedovanje o vrelcu poveže s sedežem gospostva, posebno če je to v *važnem prometnem središču*.

Pomislimo moramo namreč na vlogo, ki jo je glede lociranja majhnega kraja igrala takratna *prometna zveza*. Sicer vemo, da je že okoli leta 1212 potoval Wolfram von Eschenbach, srednjeveški pevec ljubezni in pesnik »Parcivala« od »Zilje« (Celje) proti Rogatcu,⁴⁵ vendar v zgodovinski karti⁴⁶ ni nobene ce-

ste v tej smeri zarisane. Cesta je takrat vodila bolj severno v smeri zahod-vzhod čez Ponikvo na Poljčane in Ptuj. Videti je, da je bila od rogaških vrelcev povezana s to cesto pot, ki je vodila mimo današnjega naselja Kostivnice, kjer je zavila strmo v pobočje Boča in preko sedla na poljčansko stran. Tu so zato zgradili cerkev na čast priprošnjiku jahačev in popotnikov, Sv. Lenartu. Vzhodno od vrelcev pa je obstajala cesta, ki se je od zgoraj omenjene odcepila pod Ptujsko goro pri Majšperku, od koder je, kakor danes, potekala proti jugu skozi Rogatec in nato ob meji — Sotli — proti Brežicam mimo Podčetrčka, Bizeljskega in Kunšperka. Še pred 200 leti (1784) je bila cestna zveza Rogaška Slatina—Celje izredno slaba, kot poroča Haquet.⁴⁷ Čeprav na že omenjeni zgodovinski karti ni zarisane ceste, ki bi iz Rajhenburga vodila na sever, je bilo v 7 km severno ležečem Reštanju že v 16. stoletju sodišče in zato vsaj od tod dobra zveza.⁴⁸ Od Reštanja do Kunšperka (Bistrica ob Sotli) preostane tedaj manj ko 20 km in bi bili tako na cesti ob Sotli. Morda je to bila v 2. polovici 16. stoletja »dobra zveza« za rogaške zdravilne vrelce?

Po vsem tem upravičeno sklepamo, da je dr. Tabernaemontanus slišal za *rogaško slatino* — pojem »Sauerbrunn« je bil skozi dolgo dobo na Štajerskem istoveten z Rogaško Slatino —, da so o tem vrelcu širili glas in ga prenesli v Porenje štajerski fevdalci iz tega našega obmejnega področja, verjetno eden Ungnadov. Za potreben kontakt pa je aktivno skrbel osebni zdravnik porenskega volivnega kneza dr. Tabernaemontanus, ki se je kot kopališki zdravnik v Schwalbachu zanimal za vrelce sploh. Saj je o njih pisal knjigo, ki je doživela dve izdaji.

Vsekakor se je o zdravilnosti vrelcev govorilo v družini Ivana barona Ungnada. Wolf je bil ob očetovi smrti 1 leto star in je z 28. letom prišel od daleč v Rogaško Slatino iskat zdravja. Če so Ungnadovi vrelcem pripisali takšno moč, so morali biti o tem prepričani na podlagi intenzivnih informacij, pripovedovanj ali celo neposrednih opazovanj, če ne morda celo lastnih izkušenj. Skratka, rogaški vrelci so morali že takrat sloveti.

Gotovo pa Ungnadi o tem niso molčali, temveč so informirali svojo okolico. Ta je bila fevdalna. Na dvoru kralja Ferdinanda I. je zvedel tako za vrelec L. Thurneysser, ki je napravil prvo analizo, na državnih zborih je temu glasu o vrelcih prisluhnil dr. Tabernaemontanus in to navedel v svoji knjigi. Tako se prek osebe Ivana barona Ungnada združita dva navidez med seboj popolnoma

neodvisna in slučajna podatka o zdravilnih vrelcih.⁴⁹

Zato moramo sklepati, da so bili rogaški vrelci znani in so sloveli že v sredini 16. stoletja. Verjetno pa je za naše vrelce zaznal takratni svet celo že nekaj desetletij poprej.

Nekako leta 1527 je bival v Ptuj več mesecev⁵⁰ slavní Theophrastus von Hohenheim, imenovan Paracelsus, znani reformator medicine.⁵¹ Vemo, da se je zelo zanimal za naravo in njene pojave, za naravna zdravila in posebej tudi za vrelce. O tem načinu zdravljenja je napisal tudi posebno knjigo o toplih kopelih.⁵² V knjigi o tartaričnih boleznih priporoča npr. preventivno pitje kisle vode iz St. Moritza.⁵³

Za naše razmišljanje je važno, da je bil Paracelsus tudi osebni zdravnik našega Ungnada. Ohranjeno je pismo — Paracelsusov odgovor Ungnadu —, v katerem se opravičuje, da ne more ustreči njegovi želji in priti v Ptuj, da bi ga pregledal in zdravil. Bilo je to leta 1540, ko je imel vojni svet zoper Turke svoj stalni sedež v Ptuj.⁵⁴

Če bi rogaški vrelci prvotno ušli Paracelsovi raziskovalni pozornosti, pa je bil prav gotovo Ivan Ungnad, njegov pacient, tisti, ki ga je na vrelce opozoril. V vsakem primeru je Ungnad spoznal pozitivno stališče Paracelsusa do tega načina zdravljenja.

8. Theophrastus ab Hohenheim, imenovan Paracelsus, slavní reformator medicine

Spomnimo se tu, kar je bilo že uvodoma poudarjeno, da je bil Thurneysser navdušen paracelsist. Hodil je še po svežih stopinjah, ki jih je v naših krajih zapustil njegov mojster Paracelsus. Če je mojstrova sled vodila tudi k rogaškim vrelcem, bi to bil vzrok več, da jih je Thurneysser želel analizirati. Zopet je Ivan baron Ungnad tista oseba, ki je preko svojih tesnih zvez z dvorom utegnil posredovati alkimistu Thurneysserju vest o rogaških zdravilnih vodah.

Tako se, tudi tretji zgodovinski podatek iz dobe pred grofom Zrinjskim združuje z ostalima dvema v eno celoto, da so namreč rogaški zdravilni vrelci bili dobro znani in da so sloveli že v 16. stoletju.

H koncu se vprašamo: Če so rogaški vrelci res tako zdravilni, da se je tudi že v 16. stoletju širil njihov glas po svetu, zakaj se to ni izrazilo ob samih vrelcih, na njihovi ureditvi, z nastankom zdravilišča? Saj je še dobro stoletje pozneje, ob prihodu grofa Zrinjskega, bila edina vrelčna naprava votlo bezgovo steblo, skozi katerega je pritekala voda.

Vzrokov je več. Vrelci so bili v dolini tik ob meji, od koder so grozili vpadi Turkov. Kdo bi naj tu investiral v času splošnega obubožanja zaradi turškega opustošenja, zaradi stalnih priprav obrambe zoper Turke, zaradi kuge in drugih epidemij, ki so jih ti vpadi prinašali, v časih kmečkih uporov, v pojemanja osebne varnosti in splošnega nereda? K temu pridejo še slabe prometne zveze.

Bila pa je to tudi doba, ko so se termomineralni vrelci še uporabljali prvenstveno za kopeli.⁵⁵ Za nastanek kopališča ob samih vrelcih pa so vrelci, ki so takrat imeli majhno kapaciteto, dajali premalo vode. Šele neka po 30-letni vojni, torej stoletje pozneje, se je težišče uporabe zdravilnih voda premaknilo. Tedaj šele se razvija pitna kura kot bistven del zdraviliškega zdravljenja.⁵⁶ In res, v tem času, v 2. polovici 17. stoletja, se ob vrelcih pojavi grof Peter Zrinjski, ki je zdravilno vodo pil in je veljal za začetnika zgodovine zdravilišča.

S povezavo treh zgodovinskih podatkov, ki sem jo izvedel v tej razpravi, sem osvetlil doslej neznano preteklost rogaških zdravilnih vrelcev pred prihodom grofa Zrinjskega. Žal mi doslej še ni uspelo priti do točnejših podatkov o Thurneysserju in Tabernaemontanusu, ki bi nekatere domneve potrdili. Vendar lahko na podlagi navedenega trdim, da so sloveli rogaški zdravilni vrelci že dobro stoletje pred nastopom grofa Zrinjskega.

OPOMBE

1. A. Režek: Rogaška Slatina in Zrinjski. Kronika-Časopis za slovensko krajevno zgodovino 1962, str. 172. — 2. R. Leskovar: Ob 300-letnici zdravilišča Rogaška Slatina, Turistični vestnik 1964, št. 10 in 11. — 3. L. Thurneysser: Pison. Das erst Theil von kalten (warmen) minerischen und metalischen Wassern. Franckfurt a. O., 1572. — 4. J. Th. Tabernaemontanus: Neuw Wasser-schatz. Frankfurt a. M., 1584. — 5. A. Neuberger: Erforschung und Verwertung der Naturkräfte, Weltall und Menschheit, V. Band. — 6. L. Glesinger: Paracelsus in Slovenija, Zdravstveni vestnik 27, (1958), 440. — 7. A. Neuberger: 1. c. 5. — 8. H. Ulbrich-Hannibal: Das Wundergeläuf nach Pyrmont. Heilbad und Kurort 8, (1956), 62. — 9. J. Stendal: Aus der Vergangenheit deutscher Bäder. Heilbad und Kurort 14, (1962) 223. — 10. A. Muchar: Geschichte des Herzogthums Steiermark. Grätz 1867. — 11. H. Pirchegger: Geschichte der Steiermark. Graz 1931. — 12. M. Dresser: Ungnadische Chronika. Leipzig 1602; R. Leskovar: 1. c. 2. — 13. M. Rupel. Primož Trubar — Življenje in delo. Ljubljana 1962; isti: Slovenski protestantski pisci. 2. dop. izd. Ljubljana 1966. — 14. M. Dresser: 1. c. 12. — 15. J. Loserth: Innerösterreich und die militärischen Massnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Styria-Graz 1934. — 16. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 385. — 17. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 377. — 18. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 385. — 19. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 412. — 20. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 384. — 21. A. Muchar: 1. c. 10; 509. — 22. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 453. — 23. Khredfeuerordnung 1474. Izvod v biblioteki

Joaneuma v Gradcu. — 24. J. Loserth: 1. c. 15; A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 453. — 25. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 458. — 26. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 495. — 27. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 520. — 28. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 458. — 29. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 530. — 30. M. Dresser: 1. c. 12. — 31. H. Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte. Verlag Oldenbourg München 1962. — 32. Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937. — 33. G. M. Vischer: Topographia ducatus Styriae. Graz 1681. — 34. A. Režek: Iz prošlosti vrela mineralnih voda Rogaške Slatine. Celje 1937. Isti: Rogaška Slatina na starih slikah, fotografijah, zemljevidih, spomenikih in kozarcih. Rogaška Slatina 1964. — 35. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 115. — 36. Krajevni leksikon. 1. c. 32. — 37. H. Pirchegger: 1. c. 11. — 38. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 39. M. Dresser: 1. c. 12; H. Pirchegger: 1. c. 31. — 40. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 41. Krajevni leksikon: 1. c. 32. — 42. M. Dresser: 1. c. 12. — 43. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 44. A. Muchar: 1. c. 10; VIII. 489. — 45. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 46. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 47. B. Hacquet: Oryctographia Carniolica. Breitkopf-Leipzig 1784. — 48. H. Pirchegger: 1. c. 31. — 49. A. Režek: 1. c. 34. — 50. Th. v. Hohenheim-Paracelsus: Die Kärntner Schriften. Besorgt von K. Goldammer. Klagenfurt 1955. — 51. H. Sigerist: Grosse Ärzte. München 1932. — 52. J. Stendal: 1. c. 9. — 53. Paracelsus Th. v. Hohenheim: 1. c. 50. — 54. A. Muchar: 1. c. 10. — 55. R. Leskovar: 1. c. 2; J. Stendal: 1. c. 9. — 56. J. Stendal: 1. c. 9.

IDRIJSKA STEKLARNA V ZAGORJU OB SAVI (1804—1817)

MARIJA VERBIC

Med važnejša podjetja idrijskega rudarskega urada v začetku prejšnjega stoletja smemo šteti tudi steklarno v Zagorju ob Savi. Nanjo je opozoril že raziskovalec zgodovine slovenskega premogovništva dr. Jože Šorn,¹ pričujoči prispevek pa ima namen prikazati proizvodno dejavnost te steklarne v času njenega obstoja.

Pri idrijskem rudniku živega srebra so od leta 1798 dalje začeli z redno proizvodnjo dveh manj znanih živosrebrnih produktov: sublimata in precipitata, ki se uporabljata v zdravilstvu. Pridobivali so ju iz živega srebra s pomočjo kuhinjske soli in vitriola; ko so tega leta 1803 v Idriji prenehali izdelovati, pa s pomočjo koncentrirane žveplene in solne kisline.²

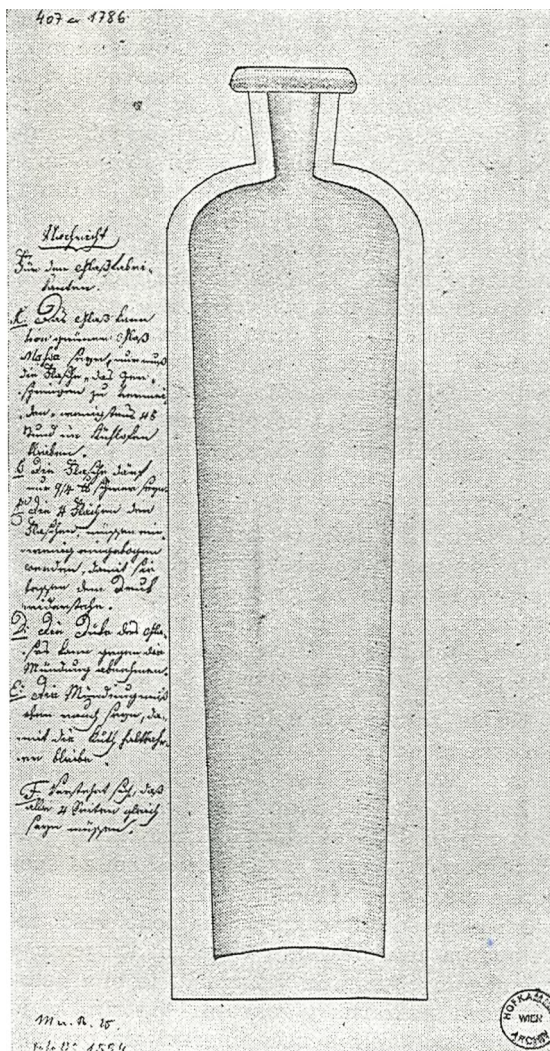
Ta način proizvodnje pa je bil dražji od prejšnjega, zato se je upravitelj fabrike začel ukvarjati z mislijo, da bi steklenice za sublimiranje živega srebra izdelovali kar doma za majhen denar, namesto da jih morajo uvažati od daleč za drag denar. Te steklenice je Idrija uvažala iz Češke, kjer je bila industrija stekla zelo stara, v tistem času pa tudi zelo razvita. Uvažali so jih iz Moravske Ostrovice. Za povprečno 150 starih centov sublimata in precipitata, kot je znala letna proizvodnja teh dveh živosrebrnih proizvodov, je bilo potrebnih 30.000 komadov ali 3000 čokov takih steklenic (en čok je 10 in več steklenic.).

Steklenice za sublimiranje so se po svoji obliki precej razlikovale od navadnih stekle-

nic. Na dnu so se zoževale, na vrhu pa širile, da so vzdržale pritisk na stene med proizvodnim procesom. Domači steklarji jih niso znali izdelovati, zato jih je bilo treba uvažati. Vsaka steklenica je vzdržala samo v enem ognju, potem pa je bila nerabna; 6–8 $\frac{1}{2}$ teh steklenic pa ni vzdržalo niti enega ognja, ampak so se razpočile že med prvim žgalnim procesom. Strošek za te steklenice je bil precejšen. Znašal je okrog 5000 gld. letno, rajši več kot manj, kar je ceno obeh proizvodov precej podražilo. Z domačo proizvodnjo teh steklenic bi mogli prihraniti vsaj polovico stroškov za steklenice in s tem kriti dražjo proizvodnjo sublimata in precipitata. S to mislijo se je neprestano ukvarjal upravitelj fabrike sublimata in precipitata Hippman in ko je 1803 podjetnik iz Moravske Ostrovice dobavil Idriji steklenice slabše kakovosti kot običajno in je razen tega sporočil, da bo moral zaradi obnove obrata začasno ustaviti proizvodnjo steklenic za Idrijo, je idrijska fabrika za sublimat in precipitat dobila z Dunaja dovoljenje, da postavi lastno steklaro.³

Toda kje postaviti steklaro za Idrijo? Tisti čas so steklarne po naši deželi postavljali v gozdovih, kjer je bilo na voljo dovolj lesa za izdelavo pepelike in kurjenje talilnih peči.⁴ Direktor Hippman je predlagal, naj bi postavili steklaro kar v Idriji, kjer bi iz steklenih črepinj in neuporabljenih steklenic izdelovali nove steklenice. Zamisel ni bila slaba, vendar pa je bila neizvedljiva zaradi pomanjkanja drv za kurjenje talilnih peči v tej steklarini.

Idrijski rudnik je vsako leto trošil veliko jamskega lesa, še več pa drv za žganje živega srebra in cinobra. Stare žgalne peči so potrošile kar eno klaftro drv ali ca. 2 prostorninska metra drv za izdelavo enega starega centa ali 56 kg živega srebra. Ko so v Idriji leta 1776 postavili nove, španske peči za žganje živega srebra, se je potrošnja drv v teh pečeh sicer vidno zmanjšala, vendar pa je bila poraba v Idriji med špansko pogodbo in po njej (1785–1802) zaradi povečane proizvodnje živega srebra veliko več kot prej. Idrijski gozdovi, ki so bili tisti čas že močno izsekani, niso mogli sproti zadostiti potrebam rudnika, kaj šele, da bi mogli prispevati les še za kak nov obrat v Idriji. Zaradi stiske v preskrbi z drvami za proizvodnjo živega srebra in živosrebrnih produktov kot cinobra, sublimata in precipitata je rudnik že pred koncem 18. stoletja opravljal raziskave tal glede premogovnih ležišč na Krasu (Štorje in Vremski Britof), v tržaški okolici (na devinskih tleh) ter v

Idrijski rudnik je za transport proizvedenega živega srebra potreboval 47.000 mehov iz ovčje kože. Za embalažo enega centa ali 56 kg živega srebra so potrebovali štiri takšne mehove, vsak pa je stal 27 krajcarjev. Dvornokomorni komisar v Idriji Jožef Leithner je konec leta 1785 dal v cerkniški steklarni izdelati za poskus posebne steklenice; vsaka je stala le 20 krajcarjev. To je bil velik prihranek denarja, ker so se ovčje kože dražile iz leta v leto. Poleg tega se je živo srebro navzelo v steklenicah manj vlage kot v mehovih.

V Cerknici je Leithner naročil izdelavo steklenic zato, ker je ta obrat že dobavljal podobno blago za proizvajalce likerja (rosoglio) v Trstu in na Reki. Imenovani komisar je menil, da naj bi kupili steklenice na Češkem, če bi cerkniški obrat ne zmoget izdelati 40.000 kosov te embalaže za živo srebro. Leithner je izračunal, da mora vsaka steklenica tehtati 9/4 funta ali 1,26 kg, kajti zaboj s štirimi steklenicami bi bil enota, ki bi tehtala 61,04 kg.

V vsako steklenico, ki je bila štirioglate oblike, je namreč šlo 25 funtov ali 14 kg živega srebra. Enota štirih steklenic bi torej vsebovala točno 56 kg ali cent te dragocene tekoče kovine. Vse štiri steklenice bi prazne tehtale 5,04 kg. Predlog za nakup steklenic so iz Idrije poslali na Dunaj v januarju 1786 in mu dodali naris steklenice, ki ga tu reproduciramo. Zunanja višina štirioglate steklenice meri 32 cm, zunanja širina stranice 9 cm; notranja širina znaša pod grlom 7 cm, nad dnom pa 5,5 cm.

Originalna risba in spis sta v Arhivu dvorne kore, Dunaj, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rdeča št. 1594, spis, št. 407 ex 1786.

Istri (Labinu in Buzetu).⁶ Premogova ležišča je sledil tudi v neposredni okolici rudnika na Jeličnem vrhu, kjer pa raziskovalna dela niso dala dobrih rezultatov.⁷ Leta 1803 je moral direktor Hippman opustiti pridobivanje vitriola v svoji fabriki v Idriji ravno zaradi pomanjkanja kuriva. Zato mu je Dunaj predlog o postavitvi steklarne v Idriji odbil, odklonil pa je tudi njegov novi predlog, da bi steklarno za Idrijo zgradili v Litiji, čeprav bi bilo tam dovolj lesa na voljo za obratovanje erarne steklarne. Dvorna komora je odobrila šele tretji predlog idrijske uprave, da bi svojo steklarno postavila v Zagorju ob Savi. Tu je bilo na voljo dovolj premoga za kurjenje talilnih peči in še kremenčev pesek, ki je potreben za izdelavo stekla, je bil na voljo v bližini kraja.⁸ S tem peskom se je tisti čas oskrbovala tudi steklarne v Rogatcu.⁹ Tudi glede cenenege prevoza steklenic od Zagorja v Idrijo ni bilo predlogu kaj očitati, ker bi transport steklenic od Zagorja do Zaloga in od Ljubljane do Vrhnike šel po vodi, prevoz po vodi pa je bil cenejši od kopenskega.

Ko je Dunaj odobril načrt za postavitev idrijske steklarne v Zagorju, se je junija meseca leta 1803 direktor Hippman napotil v Zagorje, da bi odkupil zemljišče, na katerem naj bi stala steklarne. Dunaj mu je tudi priporočil, da naj iz Češke poskrbi, za sposobne steklarje, ki bodo znali izdelovati steklenice za sublimiranje in ki bodo večji izdelovanja teh steklenic v pečeh, kurjenih s premogom. Steklarne v Zagorju je bila namreč prva steklarne v takratni Avstriji, ki je za kurjavo talilnih peči uporabljala premog namesto drv. Kurjenja peči s premogom niso bili večji niti Čehi, ker pa so bili vsestranski strokovnjaki pri izdelavi stekla, je bilo upanje, da bodo to pomanjkljivost kmalu obvladali. Steklarske peči so tisti čas znali kuriti s premogom le Francozi, ki pa svojih izkušenj niso posredovali drugim, temveč so jih držali v strogi tajnosti. Šele med francosko okupacijo (1809—1813) so bile v Zagorju postavljene prve talilne peči po francoskem vzoru, kurjenja peči s premogom pa se domači steklarji še niso naučili pred odhodom Fancozov iz naših krajev, kar je še naprej vplivalo na kvaliteto in proizvodnjo stekla v Zagorju.¹⁰

Iz Idrije je bil takoj poslan v Zagorje idrijski jamomerec (Markscheider), ki je za steklarne odmeril prvih pet jamskih mer na premogovih ležiščih, jamsko mero pa je javil idrijskemu rudarskemu uradu in rudarskemu sodniku v Ljubljani. V Zagorje so bili poslani prvi idrijski rudarji, da so kopali pre-

mog, s katerim so žgali apno in opeko za gradnjo steklarne.¹¹

Zemljišče, ki so ga izbrali za postavitev steklarne, je erar odkupil za majhno ceno od nekega kmeta v Lokah pri Zagorju v neposrednem sosedstvu Pinhakove tovarne vitriola. Ta vitriolčar je dal svojo fabriko predstaviti iz Ljubljane v Zagorje, da bi z izkoriščanjem cenenege premoga za kurivo prišel do čim cenejše proizvodnje vitriola in s tem do lažje prodaje tega proizvoda. Razen nje-ga so premogova ležišča v Zagorju takrat izkoriščali še Daniel Wolkensperg in fužinar Ruard iz Pasjeka pri Litiji.¹²

Julija meseca leta 1803 so začeli z gradnjo idrijske steklarne v Zagorju ob Savi. Predvidevali so, da bo steklarne zgrajena do novembra meseca istega leta, vendar pa se je gradnja zavlekla za celo leto.

Gradnjo steklarne je prevzel brežiški zidarski mojster Jožef German na predložen predračun stroškov v višini 4000 gld. Ta predračun je omenjeni zidarski mojster sestavil na podlagi mezd, ki so bile tisti čas veljavne v Zasavju. Za zidarja in tesarja je dnevna mezda znašala 45 krajcarjev, navadni delavec pa je prejemal 30 krajc. dnevno. Ko pa je mojster najel delavce, jih je moral plačati po znatno višji mezdi. Zidar-skemu polirju je moral dati 1 gld. 30 krajc. dnevnega zaslužka, zidarja in tesarja je plačeval po 1 gld. ali 1 gld. 15. krajc. dnevno, nekvalificirane delavce pa po 51 do 54 krajc. dnevno. To pa je zelo podražilo gradbene stroške, zato je od idrijskega urada zahteval 2.600 gld. dodatka za gradnjo. Idrijski rudarski urad pa v to ni hotel privoliti, temveč je gradnjo steklarne prevzel v lastno re-žijo; vodstvo pri gradnji je prepustil istemu mojstru za dnevni zaslužek 2 gld. Po enem letu je bila steklarne postavljena, stroški zanjo pa so znašali 12.000 gld. ali še enkrat več, kot bi jih imeli, če bi gradbeniku priznali zahtevani dodatek. Pri gradnji steklarne so bili zaposleni tudi idrijski zidarji, tesarji in drugi delavci.¹³

V steklarni so postavili šest talilnih peči. Dve sta zadostovali za idrijske potrebe, ostale štiri pa naj bi proizvajale steklo za trg. Idrijski rudarski urad je takoj poslal svoje trgovske zastopnike v Trst, da tam pridobi trgovce za odvzem in prodajo stekla iz Zagorja. V Trstu je imela dunajska prodajna direkcija za rudniške proizvode svojo podružnico in ta se je obrnila na vse tržaške trgovce, da bi postali kupci stekla iz idrijske steklarne v Zagorju. Tržaški trgovci pa so bili tisti čas s steklom dobro založeni. Fino, belo votlo steklo in ravno, okensko steklo so

Delavske hišice »Lebring« in »Pod uro« okrog leta 1912

jim dobavljale češke steklarne, zeleno in navadno belo steklo pa Benetke in cerkniška glažuta. Kljub temu je podružnica direkcije steklarni v Zagorju naročila, da naj vzorce svojega blaga skupaj s cenami pošlje v Trst.

Septembra meseca 1804 je steklarna začela obratovati. Pepeliko za steklo je steklarni dobavljal nek trgovec iz Žusma, kremenčev pesek pa so kopali v bližini steklarne. Najprej so začeli izdelovati ognja-vzdržne steklenice za sublimiranje živega srebra v živo-srebrne produkte, zaradi katerih je bila steklarna postavljena, potem pa še zeleno in navadno belo steklo. Finega belega ali prozornega stekla ter okenskega stekla (Tafelglas) steklarna ni izdelovala, ker za te vrste stekla še ni bilo postavljenih peči. Idrijski apotekar Karel Freyer je za svojo apoteko naročil stekleničke in apotekarske lončke ter epruvete in retorte.¹⁴

Prvi steklarski proizvodi zagorske steklarne niso povsem zadovoljevali. Pri preizkušnji ognjavzdržnih steklenic za idrijsko fabriko sublimata so se majhne zelene steklenice še nekako obnesle, toda večje so se v ognju takoj razpočile. Tudi nadaljni izdelki teh steklenic niso ustrezali. Na ukaz iz Idrije je morala steklarna za nekaj časa ustaviti proizvodnjo steklenic za sublimiranje, za navadno steklo pa tudi ni bilo povpraševanja. S tem steklom je bil domači in tuji trg tako zasičen, da ni bilo najti trgovca, ki bi vzel steklo iz Zagorja v nadrobno prodajo. Razen tega pa je bilo steklo iz Zagorja dražje od češkega in od drugih domačih glažut. Ognjavzdržno steklo iz Zagorja je bilo za 22 krajc. pri čoku dražje od češkega, dostavljenega v Idrijo. Medtem ko so Čehi dobavljali Idriji čok ognjavzdržnega stekla po 1 gld. 47 krajc. in so pri tem imeli še določen dobiček, je zagor-

ska steklarna dobavila čok sublimirnih steklenic po 2 gld. 9 krajc. in brez vsakega dobička. Čeprav je bila proizvodna cena steklenic na Češkem enaka tisti v Zagorju, pa so bili prevozni stroški za steklo iz Zagorja v Idrijo veliko večji kot iz Češke, ne glede na to, da je bila razdalja poti od Češke do Idrije veliko večja od one iz Zagorja do Idrije. Zaradi večkratnega prekladanja steklenih tovorov iz voz na čolne in obratno kot npr. v Zagorju, Zalogu, Ljubljani in na Vrhniki, so se zelo pomnožili nakladalni in razkladalni stroški, zraven pa se je veliko stekleinc med prevozom in prekladanjem pobilo, kar je stroške prevoza še povečalo.

Direktor idrijske fabrike za sublimat in precipitat, pod katerega je spadala steklarna v Zagorju, se je ob prvih neuspehih steklarne tolažil z mislijo, da so to začetne težave, s katerimi se srečuje vsaka fabrika v začetku proizvodnje in da se bo to stanje izboljšalo ko bo proizvodnja stekla; toda ker se ni mogel odpovedati dohodku svoje fabrike na račun slabših in dražjih steklenic iz Zagorja, je zahteval od steklarne, da zniža ceno steklu, sam pa se je še naprej zalagal z ognjavzdržnimi steklenicami iz čeških steklarn.

Izdelki steklarne v Zagorju pa tudi niso bili tako čisti in prozorni kot iz drugih domačih steklarn, ki so uporabljale za kurivo drva namesto premoga. Čeprav je kurjenje talilnih peči s premogom še kar uspelo, pa je premogov prah ob nalaganju premoga v peči onesnažil steklo, ki je bilo motno, ko so ga vzeli iz peči, namesto da bi bilo čisto in prozorno. Tudi ta pomanjkljivost je zmanjševala kvaliteto stekla iz Zagorja, znebiti pa se ga niso mogli, dokler je bila steklarna erarna in se talilnih peči niso navadili pravilno kuriti s premogom.

Ko je idrijska fabrika za sublimiranje živega srebra ustavila proizvodnjo ognjavnih steklenic v svoji steklarni v Zagorju, se je ta morala preusmeriti na proizvodnjo stekla za trg, drugače bi morala svoj obrat popolnoma ustaviti. Tržaški trg, ki je tisti čas absorbiral največ domačega in tujega stekla, za steklo iz Zagorja ni prišel v poštev, ker je bil z drugim steklom do kraja založen. Steklarni ni preostalo drugega, kot da poišče svoje kupce na vzhodu Avstrije. Idrijski rudarski urad, ki je imel široke poslovne zveze do skrajnih meja na vzhodu avstrijske države — z mirom v Požarevcu leta 1718 so se avstrijske meje raztegnile na Banat, Malo Vlaško in Srbijo do Timoka — se je obrnil na moldavskega preizkuševalca kovin Leitnerja, ki je ponudil izdelke zagorske steklarne v nakup hrvaškim trgovcem. Ti so imeli že dobre trgovske zveze s Kranjsko in drugimi slovenskimi deželami. Kranjska je že od konca 18. stol. dalje uvažala banaško žito, v Banat pa izvažala gradbeni les, železo, železne izdelke in drugo. Tudi idrijski rudarski urad je za svoj personal nabavljal v Banatu žito ter je imel v Sisku svojo žitno faktorijo.¹⁵

Toda tudi hrvaško tržišče so tisti čas zaglagali s steklom češki trgovci in steklarji. Hrvaški trgovci, ki so se že doslej ukvarjali z nadrobno prodajo češkega stekla, so bili s tem blagom do kraja založeni, ostali, posebno pa tisti iz Slavonije, ki so se ukvarjali predvsem s prodajo žita in drugih poljskih pridelkov, se s kupčijo stekla niso hoteli ukvarjati. Končno sta se le dva od njih ponudila, da bi prevzela steklo iz Zagorja v lastno ali komisijsko prodajo. To sta bila trgovec Leonidos Patzy iz Zemuna in Pavel Bitrof iz Petrinje. Prevzela bi v prodajo samo navadno belo in zeleno steklo in po nižji ceni, kot so ga dobavljali češki fabrikanti, da bi mogla z njim uspešno konkurirati tudi drugim trgovcem s steklom. Prepričana sta bila, da steklarna v Zagorju lahko dobavlja na Hrvaško steklo ceneje kot češki fabrikanti, ker se ves transport iz Zagorja na Hrvaško lahko opravlja po vodi namesto po kopnem, ta pa je bil veliko cenejši od kopenskega. Razen tega bi mogli čolni, ki bi prevažali steklo do Zemuna in Petrinje na obratni plovbi naložiti žito in drugo blago za Kranjsko in Idrijo. Preko Zemuna pa je šel tisti čas trgovski promet v Srbijo in na turška tla, kamor Čehi s svojim blagom še niso prodrli. Trgovski promet med Hrvaško in turškimi deželami na vzhodu je tisti čas ovirala srbska vstaja in vojskovanje s Turki, vendar pa je zemunski trgovec Patzy računal na dobro kupčijo s steklom v Srbiji in v turških deželah srednjega Balkana,

medtem ko bi trgovec Bitrof izvažal steklo v Bosno. Zahtevala sta od steklarne v Zagorju, da jima pošlje vzorce svojega blaga. Bitrof, ki je bil tudi špediter trgovskega blaga po Savi in je imel lastne čolne za prevoz blaga po Savi od Siska do Zemuna, se je ponudil, da bi prevoz stekla od Siska do Petrinje opravil po 24 do 30 krajc. za cent skupaj s prekladanjem in iztovarjanjem. Sisaškemu preizkuševalcu kovin pa se je zdela ta ponudba predraga, zato je svetoval, da bi steklo iz Zagorja na majhnih čolnih, imenovanih dombasi, ki so prevažali blago po Savi že od Zagorja dalje in so običajno pluli le do Siska, prepeljali čisto do Petrinje brez prekladanja, kar bi prevoz stekla znatno pocenilo.¹⁶

Do sklenitve kupčije s hrvaškima trgovcema pa ni prišlo. Idriji je leta 1805 pretela nova nevarnost okupacije po Francozih. Francozi so že spomladi leta 1797 vdrli v Idrijo ter odnesli ves razpoložljivi denar iz rudniške blagajne (ca. 1.100 gld.). Jeseni leta 1805 (29. 11.) pa je prišlo do druge okupacije Idrije po Francozih, ki se je končala februarja meseca leta 1806. Že nekaj časa pred zasedbo je dal idrijski rudarski urad prepeljati 10.000 starih centov živega srebra in drugih živosrebrnih proizvodov v stanovski magacin v Ljubljano, da bi rešili dragoceno kovino pred morebitno francosko zapolombo, medtem ko je ca. 13.000 starih centov tega blaga, ki so ga v Idriji pridobili v dveh letih intenzivne proizvodnje, ostalo še v Idriji. Idrijski rudarski urad je skušal vse te zaloge živega srebra rešiti pred Francozi. Prepeljati je hotel živo srebro na varno na Hrvaško in sicer v vojaške kazemate v Zemunu in Brodu. Do tja so to blago transportirali delno po suhem z vozmi delno pa v čolnih po reki Savi. Na en voz so naložili šest do deset sodčkov srebra v teži po ca. 85 kg ter jih povezali z vrvmi in verigami, da se po slabih cestah ne bi skotalili na tla, na en velik čoln pa so naložili do sto sodčkov živega srebra. Iz Ljubljane so živo srebro transportirali z vozmi preko Novega mesta do Zagreba, kjer so ga naložili na velike čolne in odpeljali v Brod ali Zemun, ali pa so ga z vozmi prepeljali do Zaloga, kjer so ga naložili na majhne čolne, dombase, ki so sprejeli po kak ducat sodčkov živega srebra in ga prepeljali do Zagreba, kjer so ga preložili na velike čolne in prepeljali v Brod in Zemun. V Brodu so Idrijčani shranili 12.000 starih centov živega srebra in njegovih fabrikatov, v Zemunu pa ca. 3.000 centov. Vrednost tega blaga je znašala 2,5 milijona do 3,5 milijona gld. Vse preostalo živo srebro, ca. 9000 starih centov

Idrijčani niso mogli rešiti zaradi prepočasnega transporta iz Idrije v Ljubljano in je to blago postalo plen Francozov. Ko pa so se Francozi februarja leta 1806 umaknili iz Idrije, so jeseni 1806 Idrijčani vse zgoraj omenjene zaloge živega srebra iz Broda in Zemuna prepeljali zopet v Ljubljano, razen nekaj sto centov, ki jih je budimpeštanski špediter Macher prepeljal iz Zemuna na Dunaj. Preko Zagreba na Dunaj so prepeljali tudi vse zaloge živega srebra, vrnjene v Ljubljano. Prepeljal jih je na vozech zagrebški špediter Josip Obermayer. Transport živega srebra iz Broda in Zemuna do Zaloga sta opravila že omenjeni zagrebški špediter Obermayer in sisaški špediter in trgovec Pavel Bitrof. Prevoz živega srebra iz Zaloga v Ljubljano je oskrbela ljubljanska prevozniška družba Friedl in družabniki. Ta prevozniška in trgovska družba je tudi posodila svoje čolne dombase za prevoz živega srebra od Siska do Zaloga in obratno. V Ljubljani pa je takrat obstajala še ena velika prevozniška firma, Valentin in Tomaž Dreo, ki je močno konkurirala Friedlovi firmi. Leta 1807 je za Idrijo opravljala prevoz živega srebra od Ljubljane do Zagreba.¹⁷

Ves čas druge francoske okupacije in po njej so bili hrvaški in kranjski špediterji tako zaposleni s prevozom živega srebra na Hrvaško in nazaj, da steklarna v Zagorju ni mogla misliti na kak transport svojega stekla na Hrvaško. Steklarna je morala zelo omejiti svojo proizvodnjo stekla. Ognjavnih steklenih posod ni izdelovala, ker je bila Idrija založena še s češkimi steklenicami, navadno steklo pa je šlo le slabo v denar. Nekaj sto čokov stekla letno je prodala trgovcem v Ljubljani in na Reki ter v podeželskih mestih, preostalega proizvoda pa se je hotela znebiti s tem, da ga je dajala steklarjem na račun zaslužka. Steklarji so s tem blagom krošnjarili po deželi in ga ponujali v nakup, da so iztržili vsaj nekaj denarja za svoje bedno preživljanje. Sicer pa je bil ta način nadrobne prodaje stekla običajen tudi pri drugih steklarnah po deželi. Tudi pohorski steklarji so krošnjarili s steklom po bližnji in daljni okolici.

Kljub slabim trgovskim perspektivam pa steklarna v Zagorju ni prenehala obratovati. Zlasti v času Napoleonove Ilirije (1809—1813) je bilo povpraševanje po steklu iz Zagorja iz leta v leto večje. Idrijska fabrika za živo-srebrne proizvode, ki se med francosko okupacijo ni mogla preskrbovati s češkim steklom, je bila prisiljena naročati steklenice v Zagorju. Ob koncu okupacije leta 1813 je imela še 2000 teh steklenic na zalogi. Steklo

iz Zagorja so takrat kupovali tudi reški in tržaški trgovci ter italijanski trgovci, ker ga niso mogli dobiti drugod.

Zeleno steklo je steklarna prodajala po 1 gld. za čok loco Zagorje, belo ali prozorno po 1 gld. 15 kr., medtem ko je ognjevzdržno steklo dobavljala Idriji po 1 gld. 40 kr.

Med francosko okupacijo so v steklarni začeli izdelovati tudi ravno, okensko steklo (Tafelglas), po katerem je bilo že prej v tej steklarni večje povpraševanje. Domači trgovci stekla bi namreč rajši kupovali to steklo v Zagorju kot v drugih glažutah po deželi, ker so bile visoko v hribih in zelo od rok. Toda steklarna jim takrat ni mogla ustreči, ker so bile peči za izdelavo okenskega stekla šele v gradnji, delo pa je šlo le počasi od rok in se je postavitve teh peči zavlekla daleč noter v francosko okupacijo. Takrat so v Zagorju postavili tudi talilne peči na premog po francoskih načrtih.¹⁸

Med francosko okupacijo so bili ustvarjeni vsi materialni pogoji, da bi steklarna v Zagorju mogla izdelovati kvalitetno steklo in uspešno konkurirati domačim glažutam pri prodaji stekla doma in na tujem. Žal, pa domači steklarji iz peči, ki so bile izdelane po francoskem načinu, še niso znali pridobiti čistega stekla in tudi huda gospodarska kriza, ki je po francoski okupaciji zajela naše in druge dežele, je občutno zavirala napredek te steklarne. Predvsem je idrijski upraviteljski urad pretrgal vsak stik z nekdanjim upraviteljem idrijske žitne faktorije v Sisku, s sisaškim trgovcem Pavlom Bitrofom, ki bi edini mogel prevzeti steklo iz Zagorja v lastno ali komisijsko prodajo in ga izvažati v turške dele Balkana in Srbijo.¹⁹ Tako je prvotni načrt o izvozu erarnega stekla na vzhod propadel, steklarna pa se je morala nasloniti na trg na Reki in v Trstu, kamor je že dotlej izvažala največ svojega blaga. Na njeno pobudo je bilo pri tržaški prodajalni rudniških proizvodov ustanovljeno posebno skladišče za steklo iz Zagorja. Steklarna je pošiljala v Trst na zalogo okensko steklo ter bokske steklenice, steklenice-poliče in maseljce ter kozarce, vrče, kupice in čaše za vino in pivo. Zaloge erarnega stekla v Trstu so se neprestano večale, vendar pa niso šle v denar. Steklo iz Zagorja je bilo namreč dražje od stekla drugih steklaren, razen tega pa še manj čisto in slabše kvalitete. Steklarna je zniževala cene temu steklu tudi pod lastno ceno samo da bi ga spravila v denar. Toda tudi s tem ni dosegla željenega uspeha. Prisiljena je bila začeti izdelovati finejše, luksuzno steklo, samo da bi zbudila zanimanje za svoje blago. Konec leta 1816 je začela s po-

skusnim izdelovanjem umetniško oblikovanega krednega in brušenega stekla. Tega so izdelovale že nekatere druge naše glažute in ga uspešno spravljale v denar. Prvega novembra 1816 je steklarna v Zagorju sklenila delovno pogodbo z dvema tujima strokovnjakoma za izdelavo luksuznega, brušenega in fasetiranega stekla: s steklopihačem (Glasblasmeister) Jožefom Burgerjem in steklobrusačem (Glasschleifmeister) Jožefom Gubejem iz pruske Šlezije. Prvi je pripravil umetniško oblikovano kredno steklo, drugi pa je to steklo brusil, graviral in ga krasil. Ohranjen je seznam steklenih predmetov, ki sta jih v teku enega leta svoje službe izdelala in obdelala ter ob letu oddala v skladišče steklarne v Zagorju. Steklopihač Burger je v enem letu izdelal 73 čokov krednega stekla, od katerih so nekateri vsebovali kar po 40 do 60 komadov iste vrste stekla, in sicer: 15 čokov kozarcev 2 1/2 čoka berlinskih kozarcev, 4 1/2 čoka berlinskih kozarcev z vklopljenimi podstavki oz. skodelami, 2 čoka krofastih kozarcev, 1/2 čoka kelihov ali kupic za vino, 3 čoke bokalastih steklenic berlinske vrste ter manjše steklenice iste vrste imenovane poliči in maseljci. Izdelal je tudi 6 čokov poličev (steklenic) v obliki pinje za maslo, 2 čoka maseljcev (steklenic), 4 čoke maslenic (Butterbüchsen), 2 čoka steklenih posod za sladkor, 1 čok karaf (Karfindel) ter nastavke za rozolijske steklenice z maseljci steklenico, 12 kozarčki in podstavki (4 čoke) ter navadno belo steklo (20 čokov). Istočasno je njegov delovni tovariš steklobrusač Gube oddal v steklarsko skladišče 1311 kosov navadno brušenega stekla in srednje fino, fino ter izredno fino brušenega stekla, in sicer: 948 kosov navadno brušenih kozarcev, 33 kosov navadno brušenih bokalastih steklenic, 71 kosov poličev in maseljcev steklenic, 13 kosov podstavkov za kozarce za punč ter 12 kosov navadno brušenih steklenih solnic. Srednje fino je obrusil in graviral 24 kosov kozarcev, 7 kelihov in kupic za vino, 8 kosov solnic ter po 6 kosov bokalastih steklenic ter poličev in maseljcev steklenic, razen tega pa še dva nastavka za rozolijske steklenice z maseljci steklenico, 12 kozarčki in podstavki. Na fino je obrusil 62 kozarcev ter po 6 kosov bokalastih steklenic, poličev ter maseljcev steklenic, dve karafi in 8 solnic. Izredno fino je obrusil in fasetiral 6 kozarcev. Iz zgornjega sledi, da je obrusil graviral in okrasil nekaj manj kot po 5 steklenih posod na dan. Brušenje stekla v erarni steklarni v Zagorju je šlo le počasi od rok, ker steklarna še ni imela mehanične naprave za brušenje stekla. Nameravala je postaviti brusilno napravo na vodni pogon na potoku

Mediji, a je zaradi pomanjkanja denarja ostalo le pri načrtu.

Navadno brušeni kozarci iz erarne steklarne v Zagorju so imeli brušeno dno in rob kozarca ter venec biserov ali druge okraske na steklu. Navadno fasetirane steklenice kot bokali, poliči in maseljci so imeli brušeno in zaobljeno dno ter v vrat vdolan steklen brušen zamašek ter ustnik in venec biserov ali drugih okraskov na steklu. Srednje fino brušeni kozarci so imeli popolnoma brušeno in zaobljeno dno, pod bučo (Kande) pa so bili vretenasto ali kako drugače fasetirani. Maseljci (steklenice) so imeli ravno tako popolnoma brušeno in zaobljeno dno, v spodnji polovici buče pa so bili vretenasto brušeni ali kako drugače fasetirani. Enako so bili brušeni in fasetirani poliči (steklenice) in bokalaste steklenice. Fino brušeni kozarci so imeli popolnoma brušeno in zaobljeno dno, do sredine stekla pa so bili briljantno brušeni in fasetirani ter so imeli venec biserov. Fino brušeni maseljci (steklenice) so bili na dnu popolnoma brušeni in zaobljeni ter enako briljantno brušeni kot kozarci. V vrat steklenice je bil vdolan zamašek iz stekla, ki je bil briljantno brušen. Ostale steklenice kot poliči in bokali so bili enako briljantno brušeni kot zgoraj opisani maseljci. Za izredno fino brušeno steklo nimamo opisa, kakšno je bilo, vsekakor pa je po opisu fino fasetiranega stekla sklepati, da je bilo luksuzne izdelave ter dovršene lepote. Naloga muzejskega strokovnjaka bi bila, da vse te vrste umetniško oblikovanega in brušenega ter graviranega stekla erarne steklarne v Zagorju natančno razišče in opiše, kot sta storila F. Baš in Fr. Minafik za pohorsko steklo.¹⁹

Izdelava umetniško oblikovanega fasetiranega stekla v erarni steklarni v Zagorju ob Savi je ostala samo pri poizkusu. Konec leta 1817 je morala steklarna zaradi nenehnega denarnega primanjkljaja in obupnega finančnega stanja prenehati z obratovanjem. Vsi steklarji in delavci so bili odpuščeni iz službe, razen tistih, ki so odpošiljali zaloge stekla naročnikom. Istočasno je bilo ustavljeno kopanje premoga v erarnem premogokopu v Zagorju. Rudarji, 16 po številu, so se vrnili domov v Idrijo; v Zagorju jih je ostalo le še šest za vzdrževanje rudnih jam. Erarna steklarna v Zagorju ni bila več obnovljena, ampak je bila 1821 prodana privatnemu podjetniku. Kot privatno podjetje je obstajala še dobrih sto let, dokler ni bila 1928 z mrtvim in živim inventarjem vred preseljena v Tržišče pri Rogaški Slatini, kjer še danes obratuje kot največja in najstarejša steklarna v Jugosla-

viji. Leta 1928 je steklarna v Zagorju zaposlovala ca. 300 steklarjev in delavcev.²⁰

V erarni steklarni v Zagorju je bilo leta 1805 zaposlenih 17 steklarjev in delavcev. Ves čas, ko je bila steklarna erarna, se število delavstva ni bistveno spreminjalo. Če je zaradi pomanjkanja premoga ali neprodanih zalog stekla prišlo do začasne prekinitve obratovanja steklarne, delavci niso bili odpušteni, marveč so prejeli podporo v denarju in steklu. Ko je 1817 požar v premogokopnih jamah začasno onemogočil kopanje premoga za steklarno, je ta ustavila obrat, brezposelni steklarji pa so prejeli po 2 gld. tedensko podporo. Po delitvi dela je bil najspodobnejši steklar v steklarni mojster z zaslužkom po 1 gld. dnevno, šest je bilo navadnih steklarjev (Glasmacher), ki so prejeli po 42 krajc. dnevnega zaslužka, ostali pa so bili topilci (Schmelzer) z enakim zaslužkom kot steklarji, medtem ko so kurjači (Schirer) prejeli po 36 do 42 krajc. dnevno, vozači premoga po 30 krajc. dnevno, kopači kremenčevega peska pa po 27 krajc. dnevno. Leta 1815 se je tem delavcem v steklarni pridružil še vezalec stekla v slamo in mizar, ki je izdeloval lesene zaboje, v katerih je steklarna razpošiljala steklo svojim odjemalcem. Ob splošni gospodarski krizi, ki je nastopila v naših in drugih deželah po francoski okupaciji leta 1815 in ki je prizadela predvsem industrijsko produkcijo, je bil zaslužek erarnih steklarjev znižan na 27 krajc. dnevno. In ker se življenjski stroški kljub izboljšanju vrednosti denarja in splošnemu pomanjkanju denarja po francoski okupaciji niso zmanjšali, ampak celo zvišali, je zagorski steklar zašel v veliko revščino. Sposobni steklarji so odhajali na delo v druge steklarne, namesto njih

pa je morala steklarna najemati manj izkušene steklarje na delo, kar gotovo ni ostalo brez učinka na kvaliteto izdelanega stekla. Največ steklarjev iz Zagorja se je vdinjalo na delo v cerkniški steklarni last Sigmunda Pagliaruzzija iz Kieselsteina, ki je ob prenehanju obratovanja erarne steklarne v Zagorju 1817 ponudil svoje usluge Idriji, češ da je v njegovi steklarni zaposlenih precej steklarjev, ki so se v steklarni v Zagorju naučili izdelovati ognjavnjadržno steklo (Kolbenglas).²¹

V erarni steklarni v Zagorju so bili zaposleni zlasti domači steklarji, čeprav je vsaj v začetku obratovanja potrebovala predvsem tuje, in sicer češke in šlezjske steklarje, ki so znali izdelovati ognjavnjadržno steklo. Ker se pa ti niso hoteli zaposliti v Zagorju, se je morala steklarna zadovoljiti z domačimi steklarji. V Zagorju so se vdinjali na delo steklarji iz sosednjih glažut, predvsem iz pohorskih steklarren, na kar nas opozarjajo imena in priimki nekaterih steklarjev iz Zagorja kot napr. Razinger, Rückel in Weber, ki se konec 18. stoletja še pojavljajo v pohorskih glažutah, potem pa izginejo. Steklarji iz pohorskih glažut so prihajali v steklarno v Zagorje na delo tudi kasneje, ko je bila zagorska steklarna že v privatnih rokah. Leta 1889, ko je prenehala obratovati Gornja glažuta na Pohorju, si je večina delavstva poiskalo svoj zaslužek v steklarnah v Zagorju in Hrastniku.²²

Leto dni pred koncem obratovanja erarne steklarne v Zagorju sta se v steklarni zaposlila dva šlezjska steklarska strokovnjaka za izdelovanje umetniško oblikovanega in brušenega stekla. Kot izredna steklarska strokovnjaka sta prejela še enkrat večjo plačo kot domači steklarji (300 gld. letno), razen

Steklarna z rudniško staro separacijo okrog leta 1912

tega pa sta za vsak kos oddanega stekla dobila dobro provizijo in še draginjske doklade kot domači steklarji. Dobila sta brezplačno stanovanje z dvema sobama, 100 starih centov premoga za kurjavo ali 5,6 ton ter seno in steljo za rejo dveh krav. Zaposlena sta bila le leto dni, potem pa jima je bila služba odpovedana kot ostalim steklarjem, ker so steklarno zaprli.²³

Med delovni kolektiv upraviteljskega urada erarne steklarne v Zagorju so spadali tudi rudarji, ki jih je idrijski rudnik poslal iz Idrije v Zagorje kopat premog za svojo steklarno v Zagorju. Ker so šli neradi delat v Zagorje, jim je rudnik obljubil, da se bodo takoj vrnili, ko se bodo namesto njih zaposlili v premogokopu domači ljudje. Vendar pa je ostalo le pri obljubi. Na delu v erarnem premogokopu so morali ostati od leta 1803, ko so bili tja poslani, pa do septembra meseca 1817, ko so erarni premogokop v Zagorju zaprli. Marsikateri od njih se ni več vrnil v Idrijo, ker je tam prej onemogel in umrl. Leta 1805 je bilo v Zagorju zaposlenih 15 idrijskih rudarjev z zaslužkom od 36 krajc. do 42 krajc. dnevno, ob opustitvi premogokopa 1817 pa je bilo na delu kar 22 rudarjev. Njihov delovni čas je trajal 12 ur dnevno ali dve uri več na dan kot v Idriji.²⁴

Zaslužek rudarjev in steklarjev v erarnem obratu v Zagorju je bil vedno nekoliko večji od zaslužka rudarjev in delavcev v idrijskem rudniku. Medtem ko so idrijski rudarji zaslužili ob koncu francoske okupacije največ 30 krajcarjev dnevno, sta rudar in steklar v Zagorju zaslužila 42 krajc. dnevno. Tudi ob splošnem znižanju delavskih mezd leta 1816, ko je idrijski rudar zaslužil samo 17 do 19 krajc. dnevno, je zaslužek idrijskega rudarja in steklarja v Zagorju znašal 27 krajc. dnevno ali 8 do 10 krajcarjev več kot v Idriji. To pa zaradi tega, ker erarni delavci v Zagorju niso uživali tistih ugodnosti glede preskrbe z živežem kot so jih imeli rudarji v Idriji. V Idriji je vsak rudar ter član njegove družine prejemal določene količine žita mesečno iz rudniške aprovizacije po globoko znižanih cenah, v Zagorju pa je moral vsak erarni delavec sam skrbeti za svoj živež. Razen tega je Zagorje ob Savi spadalo med najdražje kraje v naši deželi. Ves živež za delavce v tem kraju je bilo treba pripeljati iz oddaljenih štajerskih in hrvaških krajev bodisi po kopnem ali po vodi, stroški prevoza pa so bili zelo veliki. En mernik pšenice, ki je po drugih krajih v deželi stal manj kot 4 gld, so v Zagorju prodajali po 5 in več gld. Žito za prehrano erarnega delavca je prihajalo po Savi iz Banata, ostali živež pa po kopnem iz

Štajerskega. Redne preskrbe z živežem ni bilo nikoli, najteže pa je bilo pozimi, ko sta sneg in mraz onemogočala vsako povezavo kraja z drugimi oddaljenejšimi kraji in mesti. Edino s premogom za kurjavo so bili erarni delavci v Zagorju redno in dobro preskrbljeni. Prejemali so ga brezplačno in v zadostni količini.

Steklarji in rudarji idrijskega obrata v Zagorju ob Savi so v začetku obratovanja steklarne najbolj pogrešali zdravih prenočišč in stanovanj. Svoja ležišča so imeli kar okoli topilnih peči v steklarni, ki je bila polna za zdravje škodljivega premogovega prahu in dima. Ta prah in dim sta jim uničevala zdravje, hrano in obleko. Zato je idrijski upraviteljski urad po ukazu z Dunaja odkupil gambersko graščino v Zagorju, graščinska gospodarska poslopja pa je odstopil delavcem za bivališče, dokler ne bi bila v bližini steklarne zgrajena nova stanovanja za delavce. Graščinsko poslopje je zasedla upravna pisarna in upraviteljski urad steklarne in premogokopa, v njem pa so dobili stanovanje upravitelj, obratni kirurg in uslužbenci uprave.

Steklarje erarne steklarne v Zagorju je ves čas njenega obstoja močno prizadevalo tudi pomanjkanje obdelovalne zemlje v Zagorju, ki bi jo za zakupnino radi vzeli v najem, da bi na njej pridelovali zelenjavo in sočivje zase in za svojo številno družino in da bi mogli na tej zemlji rediti kakšno živinčce, ki bi jim dajalo mleko, sir in meso. Tega so bili namreč vajeni iz drugih steklaren, čeprav privatnih, ki so jim vedno poleg zaslužka dajale še kak kos zemlje za dodatno preživljanje. Ta pomanjkljivost steklarne v Zagorju je bila poglavitni vzrok pogostih migracij delavstva iz steklarne v Zagorju v sosedne in oddaljenejše privatne steklarne po deželi.

Steklarna je skušala svoje delavce zadržati pri delu z nekaterimi socialnimi ukrepi, ki po drugih privatnih steklarnah po deželi niso bili v navadi. Po vzorcu idrijske bratovske skladnice je ustanovila svojo bratovsko skladnico, iz katere so socialno šibki in prizadeti delavci in njihove družine prejemale manjšo denarno podporo in letno provizijo ali pokojnino, oboleli delavci in njihove družine pa so z njeno podporo imeli brezplačno zdravniško pomoč in zdravila. Zato pa je moral erarni delavec v Zagorju redno prispevati v bratovsko skladnico po 3 krajcarje od enega goldinarja zaslužka ali 5 % svojega zaslužka. Prispevek ni bil prostovoljen, ampak ga je podjetje avtomatično odtegovalo od delavčevega zaslužka. Skladnica je imela svoj dohodek še od svečave, ki jo je prodajala ru-

darjem v premogokopu za razsvetljavo jam in s katero so se morali sami preskrbovati, medtem ko so idrijski rudarji imeli svečavo že od začetka rudnika zastonj. Kljub temu je bratovski skladnici v Zagorju primanjkovalo denarja za redno poslovanje, ki si ga je izposojala pri idrijski bratovski skladnici, pa ji ga ni mogla nikoli vrniti.

Erarno delavstvo v Zagorju je najprej zdravil ranocelnik iz Šmartna pri Litiji, ki je prejemal od skladnice po 200 gld. letne plače. Leta 1816, novembra meseca pa je upraviteljestvo steklarne v Zagorju objavilo javni natečaj za posebnega obratnega kirurga v steklarni. Od kompetentov, ki so se prijavili na razpis, je bil sprejet Anton Tabourè, ranocelnik, živinozdravnik in porodničar iz Škofje Loke. Razen njega so kompetirali na to mesto še Jožef Gläser, ranocelnik iz Šmartna pri Litiji, ki je že doslej zdravil erarne delavce v Zagorju, Jožef Lenart, ranocelnik iz Ribnice, Johan Rudolf, ranocelnik iz Radeč, Johan Küller, ranocelnik v Bistri, Ignac Anton Pressinger, ranocelnik z Vranskega, Anton Nicoli, ranocelnik iz Krškega in Jakob Zaloker, ranocelnik v Moravčah. Od vseh prijavitelencev je predpisom za sprejem v službo najbolj ustrezal Anton Tabourè, ker je bil mlad in sposoben kirurg in je bil kot tak že zelo znan v idrijskem rudniku. Bil je tudi popolnoma vešč slovenskega jezika (Landsprache), ki ga drugi prijavitelci niso povsem obvladali. Ob nastavitvi mu je uprava steklarne določila 300 gld. letne plače, brezplačno stanovanje in kurjavo, sprejel pa je v brezplačno uporabo še poldrugi oral travnika, da je na njem pridelal seno za jezdnega konja. Tabourè je imel diplomo medico-kirurške fakultete ljubljanskega liceja kot nekateri drugi kompetenti, le Korošec Küller je to šolo absolviriral na liceju v Celovcu, Čeh Pressinger pa na graškem liceju. Tabourè je takoj po nastopu službe leta 1817 zdravstveno pregledal vse delavstvo in njihove družine in sestavil listo bolnikov, ki je bila predložena idrijskemu upraviteljskemu uradu v vednost.

Iz bratovske skladnice erarne steklarne v Zagorju je tudi učitelj, v Zagorju, ki je učil delavske otroke, prejemal letni honorar; iz nje so prejemali letno odškodnino in podporo tudi oslepel ali pri delu poškodovani delavci ter njihove vdove in mladoletni ter delanezmožni otroci.²⁵

OPOMBE

1. J. Šorn, Premogovništvo na slovenskem ozemlju do sredine 19. stoletja, ZČ XVIII (1965), str. 28—36, isti, Rudarji v naših premogovnikih ob koncu fevdalnega družbenega sistema, Prispevki

za zgodovino delavskega gibanja, Lj. 1963, str. 79—93. — 2. Idrijski arhiv (AI), arhiv rudnika živega srebra v Idriji, posebna serija spisov, fasc. V. Zinober, Sublimat u. Präcipitat Fabrik, 1801—1806, — 3. Glej op. št. 2., — 4. Fr. Minařik, Pohorske steklarne, Maribor 1966, str. 24—42, — 5. M. Verbič, O lesu za idrijski rudnik, prvih idrijskih grabljah in klavžah, Idrijski razgledi XV (1970), str. 91, — 6. J. Šorn, Premogovništvo..., str. 18—20, — 7. AI, rudniški arhiv, fasc. IV. Brennhütte und Probierwesen, 1801—1810, — 8. AI, rudniški arhiv, fasc. V. za leto 1814, — 9. AI, rudniški arhiv, fasc. XXVI. Glasfabrik Rohitsch und Sagorie, 1814, — 10. AI, rudniški arhiv, fasc. III, Grubenbau Manipulation, Stuffsammlung, 1801—1806 in 1807—1814, — 11. AI, rudniški arhiv, fasc. V. za leto 1801—1806, Šorn, premogovništvo..., str. 33, — 12. AI, rudniški arhiv, fasc. IV, 1. 1801—1810 ter fasc. III. 1807—1814; Šorn, Premogovništvo..., str. 31, — 13. AI, rudniški arhiv, fasc. V, 1801—1810; konvolut: Idrijski rudnik, zagorski premogokop in steklarna v Zagorju, fasc. IV, 1801—1810, — 14. AI, rudniški arhiv, fasc. IV. in V. za leto 1801—1814; Šorn, Premogovništvo..., str. 36, — 15. AI, rudniški arhiv, fasc. V za leto 1801—1806; Bergdirektion Idria, Die dritte Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1809, Carniola NV V. (1914) str. 240, — 16. AI, rudniški arhiv, fasc. V. za leto 1801—1806, — 17. AI, rudniški arhiv, fasc. III in V. za leto 1801—1806 in 1807—1814; Bergdirektion Idria, Die erste Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1797, Carn. NV, II (1911), str. 251—256 ter Bergdirektion Idria, Die zweite Okkupation Idrias durch die Franzosen im Jahre 1805, Carniola NV, IV (1913), str. 16, 19 in 102, — 18. AI, rudniški arhiv, fasc. III, IV in V; Minařik, c. d. str. 74 — 19. AI, rudniški arhiv, splošni spisi (1815—1939), fasc. za leto 1815, akt št. 1652, za leto 1816, akti št. 114, 1378, 1502, 1912, za leto 1817, akti št. 232, 330, 393, 489, 533, 578, 970, 1028, 1092, 1164, 1205, in 1332; Fr. Baš, Pohorsko steklo, Likovni svet, Lj. 1951, str. 216—229 in Fr. Minařik, c. d., — 20. AI, rudniški arhiv, splošni spisi (1815—1939), fasc. za leto 1816, akt št. 313, za leto 1817, akti št. 1082, 1339, 1374; Šorn, Premogovništvo..., str. 31—36; A. Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Lj. 1957, str. 520—521, — 21. AI, rudniški arhiv, fasc. III. IV, V. in XXVI ter splošni spisi (1815—1939), fasc. za leto 1815, akti št. 1652, 1143, 1694, za leto 1816, akt št. 1655 in za leto 1817, akt št. 1471, — 22. AI, rudniški arhiv fasc. V. in XXVI ter Minařik, c. d. str. 112 in 149, — 23. AI, rudniški arhiv, splošni spisi (1815—1939) fasc. za leto 1817, akt št. 1407, — 24. AI, rudniški arhiv, fasc. III, V in XXVI ter splošni spisi (1815—1939), fasc. za leto 1816, akt št. 1118 in za leto 1817, akt št. 1082; Šorn, Rudarji v naših premogovnikih, str. 80—87, — 25. AI, rudniški arhiv, fasc. III, V in XXVI ter splošni spisi (1815—1939), fasc. za leto 1815, akt št. 1854, fasc. za leto 1816, akti št. 507, 1422, 1770, fasc. za leto 1817, akti št. 156 in 353 ter fasc. za leto 1817, akt št. 232.

NOVOMEŠKA INDUSTRIJA MED OBEMA VOJNAMA

JOŽE ŠORN

Ko gledamo industrializacijsko karto Slovenije med obema vojnoma, nam med drugimi karakteristikami vzbudita pozornost tudi naslednji dve posebnosti: 1. Dolenjska je bolj naredko posejana z industrijskimi obrati, kolikor pa jih je, spadajo v glavnem v panogo lahke industrije; 2. Novo mesto kot dolenska metropola ne spreminja te splošne podobe kot nekakšno izrazitejše industrijsko središče.

Bližnja in oddaljenejša okolica Novega mesta je bila nekoč aktivnejša zlasti s prodajo hrastovega lesa, manj se je mogla opirati na druga naravna bogastva, na primer na rude in rudnine. Najbrž ne bo odveč, če se glede prodaje hrastovega lesa opremo na neko poslovno poročilo iz Ljubljane z datumom 8. januarja 1836, ki pravi takole: Odkar je egiptovski paša pričel graditi veliko ladjevje (namreč leta 1840 je napovedal vojno turškemu sultanu), je dal prek svojih tržaških agentov nakupiti velike količine hrastovega lesa po Notranjskem in vseh sosednjih predelih, torej tudi po Dolenjskem. Sledili sta mu Anglija in Francija, ki sta pričeli izvažati hrastovino tudi še iz Hrvatske in Slavonije. V poslednjih letih so vsi ti kupci izvozili iz Kranjske v Egipt, Francijo in Anglijo — dodaja pisec — na milijone kubičnih čevljev hrastovine. Sedaj ni na Kranjskem nič več uporabnega ladijskega lesa; vse je izsekano in domala opustošeno.¹ Če izločimo poslednji pesimistični stavek, se moramo vprašati: Kdo je največ zaslužil s hrastovino? Logično je, da lastniki teh gozdov, kar pa Novomeščani niso bili. Zemljiški gospodje se v mestu niso naseljevali, ker življenje zanje tu ni bilo privlačno.

Ko je leta 1857 stekla železnica od Dunaja do Trsta in pet let pozneje od Zidanega mosta do Zagreba, se je Novo mesto znašlo v zatišnem prostoru med obema progama. Da bi mestu z zelo široko okolico pomagali do napredka, so leta 1864 trgovski krogi predlagali naj se zgradi tudi železniška proga iz Ljubljane skozi Grosuplje, Žužemberk, Dvor in Novo mesto prek Črnomlja v Karlovac.² Toda na zgraditev prvega dela proge od Ljubljane do Novega mesta je bilo treba čakati še trideset let, na podaljšek Novo mesto—Karlovac nadaljnjih dvajset let. Hoteno ali nehoteno zapostavljanje Novega mesta je seveda vplivalo na njegovo gospodarstvo: naselbina se kar ni mogla razviti in zato izviti iz objema konservativnosti in podeželskosti. Prvi del proge, ki so ga dogradili leta 1894,

je pomenil primeren korak naprej v modernizaciji mesta.

Toda za večjo gospodarsko dejavnost ni potrebno samo veliko naravnih dobrin (gozdov, rud, rudnin) in dobrih prometnih zvez, ampak tudi mnogo kapitala. Novo mesto je zastajalo prav tako glede ustanavljanja denarnih zavodov. Ne moremo reči, da novomeški poslovni svet, kolikor ga je bilo, ni potreboval kapitala, tudi ne smemo trditi, da meščani niso premogli večjih vsot za vplačilo deležev pri ustanovitvi, toda živega interesa res ni bilo. Črnomaljši so mogli utemeljiti svojo posojilnico že leta 1885, Ribničani tri leta pozneje, Žužemberčani leta 1891, Mokronožani februarja 1894, Novomeščani pa so se v tem pogledu organizirali komaj ob samem pričetku obratovanja proge Ljubljana—Novo mesto in sicer s tem, da so ustanovili Mestno hranilnico.³

Tako pomenita železnica in prvi denarni zavod nekakšno gospodarsko prelomnico na bolje. Komaj štiri leta za Mestno hranilnico je zaživela Hranilnica in posojilnica r. z. z o. z. v Kandiji, ki je od leta 1923 del Novega mesta. Sicer je res, da so leta 1886 predstavili s Slapa pri Vipavi na Grm pri Kandiji znamenito kmetijsko šolo in da je prvi dolenski mlin na valje na Bajnofu (tako ga je dal protokolirati C. Germ, graščak na Bajnofu) stekel leta 1892,⁴ toda šola pomeni napredek le za agrarstvo, mlin pa je imel daleč premalo delavcev, da bi ga mogli uvrstiti med industrijske obrate.

Železnica je zbudila tudi zanimanje za eksploatacijo premoga. V neposredni bližini mesta ga sicer niso našli, zato pa so ga odkrili nedaleč od Brusnic. Februarja 1896 je to ležišče pričel eksploatirati Albin grof Margheri z Otočca. Osem let pozneje so Rudolf grof Margheri pl. Commandona in grofice Alba, Kathinka in Rodriga Margheri-Commandona ter rudarski inženir iz Ljubljane Pavel Endlicher celo ustanovili rudarsko podjetje z imenom »Rudnik rjavega premoga Otočec«. Ustanovni občni zbor podjetja je bil v Novem mestu 30. julija 1906. Tako je metropola prvič doživela utemeljevanje rudarskega podjetja za kop, ki je bil situiran v oddaljenejši okolici naselbine. Združba se je kmalu nato povečala za dva Ljubljanačana, trgovca Ivana Kneza in advokata dr. Danila Majarona ter za Theodorja Doctorja.⁵ V splošnem je bila družba s svojo količino nekaj sto ton letno nakopanega lignita precej skromna kapitalistična firma v primeri z lastniki okoli-

ških premogovnikov Šentjanž, Senovo, Kočevje.

Končno naj še dodamo, da so pred pričetkom prve svetovne vojne, torej v starejši fazi industrializacije, prijavi štiri obrtniki dve firmi. Najprej sta v začetku 20. stoletja brata Appe prijavila pečarsko obrt; leta 1907 jo je od njiju prevzel Josip Klemenčič. Potem sta dve leti pozneje ustanovila mizarja Umek in Jevšek tvrdo, ki se je ukvarjala s splošnim in umetnim mizarstvom in je imela sedež v Kandiji.

Na podlagi teh podatkov lahko vidimo, da za čas pred prvo svetovno vojno ne moremo gledati Novega mesta in njegove ožje okolice govoriti o močnejši polarizaciji družbenega življenja.

....

Po prevratu je bilo družbeno življenje že drugačno. Po eni strani svoboda in Jugoslavija, po drugi strani vračanje ujetnikov iz že boljševiške Rusije, krize in novi politični tokovi tudi na Dolenjskem, v ospredje je stopalo žgoče vprašanje zaposlitve in zaslužka, s tem v zvezi pa problem industrializacije Novega mesta in njegove okolice. Metropolita je morala reševati še osnovne naloge, medtem ko so druga slovenska mesta ali le nadaljevala s takšno tradicijo ali so osnovne naloge rešila že prej in so po prevratu šla hitreje v smeri industrializacije. Zaradi tega se razrast industrije v Novem mestu med obema vojnama nikakor ne more meriti s tisto v Ljubljani, Celju, Kranju in v nekaterih drugih mestih klasičnega porekla, da ne govorimo o središčih izključno rudarskega in industrijskega značaja kot so Jesenice, Trbovlje, Ravne itd. Medtem ko se je v naštetih naselbinah v prav kratkem času po prevratu povečalo število delavstva za po tisoč in več tisoč oseb, zaznamuje Novo mesto le nekaj sto delavcev. Leta 1906 je štelo Novo mesto 2160 ljudi, Kranj nekako 2400 prebivalcev, Jesenice 3600 oseb, Celje 6700 stanovalcev, leta 1931 pa Novo mesto šele okoli 3000 meščanov, Kranj 4200 ljudi, Jesenice 5500 prebivalcev, Celje 17.200 občanov.

Primerjav bi seveda mogli navesti še precej več od teh glede porasta prebivalcev, vendar naj se ustavimo na primer samo pri enem izmed modernih komunikacijskih sredstev, to je pri številu privatnih telefonskih naročnikov. Leta 1920 je Ljutomer imel 18 telefonskih naročnikov, Murska Sobota 13 naročnikov, Slovenske Konjice 5 naročnikov, Radovljica 3 naročnike, Novega mesta pa takrat v telefonskem imeniku sploh še ni bilo. Prav leta 1921 je dolenjska metropola dobila javno govorilnico in naslednjega leta se pojavijo

prvi trije naročniki. Številko 1 je imela Slovenska eskomptna banka, številko 2 podružnica Gospodarske zveze v Ljubljani, številko 3 trgovec Jakob Paučič, Glavni trg 75 (danes Glavni trg 14).⁶ To pomeni, da je prišel približno na 800 Novomeščanov en telefonski aparat.

Slovenska eskomptna banka d. d. v Ljubljani, podružnica Novo mesto, je bila prva prava banka, ki se je naselila v metropoli. Delovala je le malo časa, ker jo je že leta 1923 prevzela Trgovska banka d. d. v Ljubljani.⁷ Ker ta banka ni obstajala več kot polna tri leta — z začetkom leta 1927 jo je prevzela najmočnejša slovenska privatna banka, namreč Ljubljanska kreditna banka — je novomeška podružnica Trgovske banke postala podružnica Ljubljanske kreditne banke.⁸ Praksa je ljubljanski centrali dokazala, da ni rentabilno imeti v gospodarsko ne preveč razgibanem kraju svojo podružnico; v času gospodarske krize 1931 jo je ukinila, nasprotno pa obdržala podružnico v Črnomlju.

Po prevratu je le kazalo, da se bo metropola hitreje industrializirala, kajti zgradili so hidrocentralo v Luknji na Prečni. Vrsto let je bila lastnina tvrdke Elektrarna Bon & Ko, družba z o. z., Novo mesto.⁹ Leta 1919 so v Ljubljani osnovali firmo »Novobor«, splošna industrijska d. d., Ljubljana—Novo mesto, ki je pozneje prevzela tako elektrarno kot žago. Elektrarni je bil direktor Vilko Sedaj, ki mu je v obratu pomagalo še nekaj elektrotehnikov. Žaga je imela uradnika, dva tehnika in 15—20 delavcev ter je obratovala z eno vodno turbino, dvema polnojarmenikoma in tremi žagami. Hidrocentrala v Luknji na Prečni je imela učinka 110 kW, ker je imela turbino z močjo 150 KM in dva generatorja. Poznejša kalorična centrala v obliki lokomotive je imela moč 80/100 KM. Na omrežje lukenjske centrale so priklopili kraje Novo mesto, Prečna in Kandija, to je 6000 prebivalcev. Elektrarna je v letih pred okupacijo napajala s tokom okoli 3550 žarnic, 24 motorjev in 60 raznih drugih električnih aparatov. Vsekakor moramo še dodati, da je ta delniška družba prejela že leta 1940 koncesijo za postavitev tovarne umetnih vlaken; zaradi skorajšnje vojne oziroma okupacije ni mogla svoje zamisli tudi uresničiti.¹⁰

Če že hočemo vseh 13 novomeških obratov na vsak način uvrstiti v industrijo, potem jih moremo uvrstiti le v kategorijo lahke industrije. Na prvem mestu se morajo omeniti tri podjetja tekstilne stroke; dve podjetji sta se ukvarjali s pečarstvom (oziroma opekarstvom) in dve s pridobivanjem kremenčevega peska; po enega zastopnika so

imeli: mizarstvo, zidarstvo, čevljarstvo, mlinarstvo, metlarstvo, premogovništvo. Po strukturi lastništva je spadalo šest podjetij med posamezne tvrdke, le tri so bile družbe z omejeno zavezo; komanditni družbi sta bili dve, ena je bila družba na kukse, ena pa javna trgovska družba. Še v Avstriji so pričela obratovati štiri podjetja; vseh devet preostalih tvrdk so protokolirali že v kraljevini Jugoslaviji.

Najprimerneje bo, da na kratko opišemo firme še iz avstrijskih časov. Lastnik mлина na valje na Bajnofu je bil ves čas med obema vojnama Robert Germ, ki je kot poklic še vedno rad navedel »graščak na Bajnofu«. Mlin je mlel pšenico in koruzo iz Bačke in Slavonije. V nekaterih letih je zmlel po 250 ton pšenice in 20 ton koruze. Delalo je šest ljudi; mlin je imel eno samo vodno kolo s 60 KM.

Premogovnik Otočec je v letih po prevratu le malokdaj obratoval. V novih razmerah so bili lastniki kuksov trije: Inž. Adolf Körbitz, industrialec nemške narodnosti, ki je stanoval v Rogatcu, Karel Villavicencio Margheri, graščak na Otočcu (bil je Jugoslovian slovenske narodnosti), končno Milan Kocjan, rudniški upravnik, stanujoč v Petrovčah. Podatki iz septembra 1941 pa že povedo, da so bili gospodarji premogovnika: 1. Anton baron Codelli, graščak na Kodeljevem, pri Ljubljani (navajal je, da je Jugoslovian nemške narodnosti), 2. Ana dr. Bereny-Fenyö, zdravnica iz Budimpešte, o kateri so zapisali, da je semitske veroizpovedi, po narodnosti in državljanstvu pa Madžarka, 3. Karel grof Villavicencio, ki je sedaj izjavil, da je nemške narodnosti in državljanstva, 4. Karel Fenyö, podjetnik iz Budimpešte, ki je tudi pripadal semitski veroizpovedi ter madžarski narodnosti in državljanstvu. Z ravnateljem rudnika inž. D. Rudolfom iz Otočca pri Novem mestu vred torej kar slikovita družbica. V tem času je rudnik bil spet precej aktiven, saj je proizvodnja znašala 500—700 ton lignita mesečno. Premog so prek Rakeka izvažali v Italijo. V premogovniku niso imeli nobenih strojev; še vedno so delali na klasičen manufakturni način, ker je izkop imel obliko dnevnega kopa. Lastniki so zaposlili po enega upravnega in tehničnega uradnika ter 20 delavcev in 14 vajencev.¹¹

Tvrdka Umek & Jevšek se je po prevratu spremenila v posamezno tvrdko. Podjetje, ki se je ukvarjalo s splošnim in umetnim mizarstvom, je delovalo v Kandiji, Prešernova 7 (danes Adamičeva 2), z obratnim kapitalom 150.000 din. Leta 1930, ko ga še ni načela kriza, je imelo 15—20 mizarjev in ne-

kako 5 vajencev. V pogonu so bili ena tračna žaga, vrtalni stroj in brusilni stroj, dva strugalna stroja itd. Po prestani krizi se je podjetje nekoliko razširilo.¹²

Josip Klemenčič je samostojno vodil pečarsko obrt do leta 1923. Takrat je ustanovil tvrdko, ki se je imenovala Keramika, tovarna peči, štedilnikov, kamenine in šamotnih izdelkov Josip Klemenčič d. z. o. z. Novo mesto. Družba je imela sedež v Krekovi ulici 5 in 6 (danes Slakova ulica 5 in 6). Glavnica je znašala 500.000 din, torej kar precej. V obratu je delalo okoli 20 delavcev. Družabniki so bili: pečarski mojster iz Novega mesta Josip Klemenčič, ki je bil istočasno tudi ravnatelj (rojen v Št. Vidu pri Stični); Ivan Prijatelj, trgovec v Novem mestu, ki je bil poslovodja (rojen v Mirni peči); Lovro Jevnikar, učitelj in šolski upravitelj v Št. Vidu pri Stični (rojen prav tam); Pavla dr. Režek, soproga novomeškega odvetnika (rojena v Kandiji); Ana dr. Repič, zasebnica iz Ljubljane; pečar Alojz Brezovar, poslovodja iz Bršljina (rojen v Mirni peči); pozneje je pristopil še Franc Šefman, trgovec v Radohovi vasi (rojen v Kranjski gori).

Že leta 1925 je Josip Klemenčič ustanovil poleg tega še Keramično zadrugo r. z. z o. z. v Ljubljani, ki pa se je ukvarjala samo s prodajo izdelkov novomeškega podjetja, manj tudi s prodajo podobnih proizvodov drugih domačih in tujih pečarskih podjetij. Zadruga je imela zdaj enega zdaj dva uradnika. Družabniki so bili: Josip Klemenčič (istočasno načelnik), Marija Klemenčič, poslovodja, Lovro in Marija Jevnikar, odbornika, Franc in Marija Šefman, družabnika.¹³ Iz podrobnih podatkov, ki smo jih navedli, vidimo, kako so se nekateri vaščani iz bližnje in daljnje okolice dolenske metropole pričeli zložno vključevati v »kapitalistično industrijo« — obrtniškega formata.

Vsekakor moramo primerno veliko prostora odmeriti novomeški — da tako rečemo — posebnosti, to je industriji perila. Že leta 1922 je nastopila firma Povh & Medic, industrija perila, Novo mesto.¹⁴ Joško Povh je bil rojen v Mirni peči. Najprej je bil krojač, pozneje trgovec. Ivan Medic je bil po rodu iz Birčne vasi; bil je prav tako trgovec in sicer z manufakturo in galanterijo. Skupno sta vodila industrijo perila skozi osem let, potem sta se leta 1930 razšla in utemeljila vsak svojo tovarno perila. Povh je svojo organiziral na Ljubljanski cesti 28 (danes Cesta komandanta Staneta 38). Prvotno je zanj delalo približno 17 delavcev in delavk; občasno je — pač po potrebi — zaposlil tudi še 30—50 šivilj po domovih, delno tudi zunaj Novega

mesta (v tem primeru je fungiral kot založnik). Letno je proizvedel do 60.000 kosov moških srajc in več tisoč kosov moškega perila. Obratoval je en plinski motor s 24 KM ter šest elektromotorjev. Ker mu je delo dobro uspevalo, je že leta 1936 utemeljil še predilnico (zraven tovarne perila). Tu je delalo 22—25 delavcev ter en sam uradnik. Za montanje bombažne preje je imel 640 vreten za votek, uporabljal pa je moč enega plinskega motorja na oglje s 35 KM (1 Dieslov motor 24 KM v rezervi).¹⁵ — Medic se je etabliral na Kralja Petra trgu št. 12 (danes Glavni trg 12). Izdeloval je moško perilo, predvsem srajce znamke »Labod«; teh je proizvedel letno do 40.000 kosov, perila do 14.000 kosov. Zaposlil je tri uradnike, osem tehnikov in 50 delavcev; po domovih je zanj delalo 20—80 šivilj. Imel je okoli 40 šivalnih strojev ter šest električnih motorjev s 7 KM.¹⁶

Dodamo naj še, da sta bili tako tvrdka »Ivan Medic, industrija perila, Novo mesto« kot firma »Joško Povh, tovarna perila, Novo mesto« članici ljubljanske borze za blago in vrednote, ker sta kupčevali s tujino. Podjetnika sta bila edina Novomeščana, ki sta bila člana te borze.¹⁷ Nasprotno pa so se kmalu po prevratu vpisali pri ljubljanski Zbornici za trgovino, obrt in industrijo kot uvozniki poleg tvrdke Povh & Medic še Karel Barborič, Josip Košir, P. Ogrin, A. Windischer; kot edini izvoznik v Novem mestu in bližnji okolici je nastopala tvrdka Jakob Paučič in drugi, lesna trgovina, družba z omejeno zavezo.¹⁸

V tekstilno industrijo je posegel tudi Josip Penca (po rodu Mariborčan), ki je prvotno tudi bil trgovec. Leta 1933 je utemeljil v Novem mestu v Ragovski ulici 13 (danes 7—9) podjetje za izdelovanje pletenin z imenom »Jugovez«, vendar so pletenine po večini bile le vezalke za čevlje. Prvotno mu je bil tihi družabnik Edmund Kastelic, trgovec iz Kandije. Obrat ni proizvajal neprekinjeno, ker je delal le po naročilu. Imel je poleg uradnika in tehnika še okoli devet delavcev. Toda Penca je pomembnejši po tem, da je leta 1939 utemeljil tvrdko »Josip Penca, predilnica in tkalnica za volno in bombaž« z obratnim kapitalom kar 1.500.000 din. To podjetje je imelo poleg treh uradnikov in treh tehnikov še okoli 35 delavcev ter 11 elektromotorjev s 100 KM. Obratovalo je deset statev (poleti 1941 že 50 statev), 1100 vreten, 44 pletilnih strojev, 5 čistilnih strojev. Z vsemi temi stroji je izdeloval vezalke za čevlje, svilene okraske in predivo.¹⁹

»Dolop« dolenjsko opekarniško in koman-ditno družbo, Novo mesto, je utemeljil leta

1935 Vilko Sedaj; družabnik mu je bila tvrdka Novobor d. d. Ljubljana. »Dolop« je imela sedež v Proštijski ulici 1 (sedaj Trubarjeva 1), opekarno pa v Prečni. Letno je izdelala okoli 1.500.000 kosov zidne opeke in 300.000 kosov strešne opeke. Poleg enega uradnika in enega tehnika je delalo povprečno po 40—50 delavcev ter trije elektromotorji s skupaj 50 KM. Podjetniškega kapitala je imela družba za 1.000.000 din, obratnega za 300.000 din.²⁰ »Dolop« je bila vsekakor močnejša tovarna kot pa prejšnja obrtniška firma Josip Košiček, izdelovanje cementnih strešnikov, Kandija — Novo mesto, ki je izdelala manj opeke. Sicer pa je imel Košiček še manjše stavbno podjetje v Novem mestu.

Zanimivo obrt oziroma manufakturo je predstavljala tvrdka Ivan Kos, »Jugokremen«, pridobivanje in predelava kremenovega peska in izdelovanje raznih izdelkov, Novo mesto (Försterjeva ulica, danes v bližini Novoteksa). Nekako aprila 1938 je pričel Stanko Kos iz Kandije v obliki obrti eksploatirati kremenov pesek v novomeškem obrobju. Imel je povprečno 10—15 delavcev. Konec leta 1938 je to obrt prevzel Ivan Kos, novomeški trgovec. Ta je začel eksploatacijo z obratnim kapitalom 55.000 din. Na pomlad leta 1939 je že imel več kot 20 stalnih delavcev. Pranje peska, uporabnega za izdelavo stekla, je potekalo na zelo preprost manufakturni način: ker podjetnik ni imel niti posebnih naprav niti strojev, so delavci grabili pesek z motikami, spirali pa so ga z navlivanjem vode s pomočjo zajemalk.²¹

Drugi Novomeščan, ki se je ukvarjal s kopanjem kremenovega peska, je bil Josip Murn. Ta rojeni Dobrničan je imel pisarno v Novem mestu, Prešernova 20 (danes Ulica Mirana Jarca 35), kop peska pa v Kostanjevici — Št. Jerneju. To je vse, kar vemo o tem »podjetju«, ker lastnik nikjer ne navede, kdaj je pričel z delom, koliko je imel delavcev, kolikšna je bila proizvodnja in podobno. Iz tega bi mogli sklepati, da je podjetje večinoma stalo.²²

Zastopnik čevljarske stroke je bil obrat Grilc & komp. na Kralja Petra trgu 17 (danes Glavni trg 17). Podjetje se je ustanovilo leta 1928 kot obrt, se je pa že naslednjega leta precej povečalo in pričelo nastopati kot industrijski obrat; po strukturi je bil javna trgovska družba s 50.000 din podjetniškega kapitala. Nekako 15—20 delavcev je zmoglo izdelati povprečno 4.800 parov čevljev, v konjunkturi tudi 6.000 parov.²³

Zidarsko podjetje Hočevar d. z o. z. Novo mesto se je utemeljilo leta 1935 in je imelo sedež v Trdinovi ulici 7 (danes Trdinova ce-

sta 16). Lastniki so bili sami domačini, vendar sta bili vodilni osebi le Martin in Frančiška Hočevnar. Družba je delala z obratnim kapitalom 50.000 din, s po enim uradnikom in tehnikom ter okoli 20 delavci, seveda tudi z več delavci, če je gradbena sezona bila ugodna.²⁴

Za konec naj omenimo svojevrstno podjetje — manufakturno. To je bila »Metla, trgovsko industrijska družba z o. z., Novo mesto«. Utemeljel jo je leta 1932 Oto Bernard, trgovec z lesom (rojen v Ernstbrunnu v Avstriji, sicer pa Jugoslovan slovenske narodnosti). Firma je imela pisarno v Sv. Jurija ulici 5 (danes Cvelbarjeva ulica 6), delovne prostore pa — v jetnišnici okrajnega sodišča v Novem mestu. Poslovodja je bil domačin Ivan Kobe, solastnik firme Ivan Kos. Podjetje je imelo približno 24 delavcev; ti so izdelali letno do 40.000 in tudi več sirkovih metel; sirk je prihajal iz Banata.²⁵

.....

Na osnovi citiranih podatkov moremo strnjeno povzeti, da se je Novo mesto po prevratu sicer razvijalo nekoliko hitreje kot v letih pred njim, vendar je bil starojugoslovanski industrializacijski val v odmaknjeni dolenski metropoli znatno šibkejši od konjunktore v drugih slovenskih mestih, na primer v Kranju, Škofji Loki, Domžalah, Kamniku itd., da večjih mest niti ne omenjamo. Najbrž sta poleg odmaknjenosti soudeležena pri nerazvitosti še dva razloga. Glavne naravne dobrine so razvrščene sorazmerno precej daleč okoli Novega mesta; naj omenimo samo premog v šentjanški dolini ali gozdove na Gorjancih in na Rogu, ni brez pomena odmaknjenost termalnih zdravilišč in že šibki Krkin padec tu v primeri s padcem pri Zagradcu ali Dvoru. Potem ne smemo še prezreti majhne akumulacije kapitala v metropoli in v njeni bližnji okolici. Zlasti ta razlog je oviral razmah še druge lahke

industrije, na primer prehranjevalne, usnjarske, steklarske in še kakšne industrije.

OPOMBE

1. Arhiv Slovenije, Ljubljana (AS), fascikel Handels-Commission 1798—1849. — 2. Janko Jarc, Narodno prebujenje Novega mesta ob njegovi petstoletnici (1865), Kronika slovenskih mest, III, 1936, str. 25. — 3. Schauer Dolfe, Prva doba našega združništva (Od nastanka do leta 1895). V Ljubljani 1945, str. 106—108. — 4. AS, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, fasc. št. 309/3. — 5. Jože Šorn, Premogovniki in njihovi rudarji v obdobju 1848—1918, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII-IX, Ljubljana 1968—1969, str. 55—56. — 6. Imenik telefonskih naročnikov in telefonskih uradov v Sloveniji, Ljubljana 1920. — Imenik telefonskih naročnikov in telefonskih central v Sloveniji, Ljubljana, avgust 1923 (geslo Novo mesto). — Ob tej priliki naj dodamo, da je imela Ljubljana leta 1901 komaj 165 telefonskih naročnikov, leta 1922 pa 624 naročnikov. — 7. Trgovska banka d. d. v Ljubljani. Letno poročilo za leto 1923. Ljubljana 1924. — 8. Ljubljanska kreditna banka d. d. v Ljubljani. Poslovno poročilo za leto 1927. Ljubljana 1928. — 9. Seznam industrijskih in večjih obrtnih podjetij v okraju zbornice za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, Ljubljana 1925, str. 1. — 10. AS Zbornica za TOI, fasc. 309/7. — 11. Prav tam, fasc. 309/8. — 12. Prav tam, fasc. 309/4. — 13. Prav tam, fasc. 309/8. — 14. Seznam industrijskih in večjih obrtnih podjetij, Ljubljana 1922, str. 20. — 15. AS, Zbornica za TOI, fasc. 309/8. — 16. Prav tam, fasc. 309/6. — 17. Borza za blago in vrednote v Ljubljani. Ljubljana 1936. Poslovno poročilo za leto 1935. Seznam članov. — 18. Seznam eksportnih in importnih tvrdk v okraju trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani. Ljubljana 1923, str. 32, 37, 38, 41, 19. — 19. AS, Zbornica za TOI, fasc. 309/8. — 20. Prav tam, fasc. 309/2. — 21. Prav tam, fasc. 309/8. — 22. Prav tam, fasc. 309/6. — 23. Prav tam, fasc. 309/3. — 24. Prav tam, fasc. 309/3. — 25. Prav tam, fasc. 309/6.

POSLOPJE MESTNE HRANILNICE LJUBLJANSKE

DAMJAN PRELOVSEK

Pri ustanovitvi Mestne hranilnice ljubljanske ne moremo prezreti njenega narodnoobrambnega pomena. Ustanovljena je bila kot prvi slovenski denarni zavod, ki naj bi konkuriral dobro utečenemu delu Kranjske hranilnice, hkrati pa omogočil mestni upravi, da bi brez nepotrebnega obdavčenja lahko speljala zastavljena javna dela.¹ Zato je razumljivo, da so ustanovitelji Mestne hranilnice naleteli na vrsto ovir, tako da je preteklo od pobude pa do pričetka poslovanja še dosti časa. Če smemo verjeti Spominom Ivana Hribarja, je bila ideja o ustanovitvi zavoda njegova.² Sam je izdelal prvi osnutek poslovnega pravilnika, ki ga je nameraval predložiti na prvi seji magistrata po izvolitvi slovenskega župana Grasellija. Po Vošnjakovem nasvetu je zadevo prepustil dr. Moschetu, ki je s predlogom navdušil novi občinski svet 31. maja 1882. Ta datum lahko šteujemo za rojstno letnico prve slovenske banke, poslovati pa je začela mnogo pozneje, potem ko so bila dokončno zavrnjena vsa rasprotovanja Kranjske hranilnice in je vlada le potrdila večkrat popravljeni pravilnik ustanove.³ 1. oktobra 1889 je bila slovesna otvoritev ob navzočnosti deželnega glavarja in drugih deželnih in mestnih odličnikov, na kateri je predsednik hranilnice Fr. Ks. Souvan izročil zavod svojemu namenu z besedami: »Delujmo zložno v korist mesta in milega nam naroda.«⁴

Prve prostore je dobila hranilnica v magistratnem poslopju. Konec leta 1887 je vse kazalo, da bodo lahko pričeli z denarnimi posli že v začetku prihodnjega leta in so zato adaptacijo pritličja prepustili ljubljanskemu podjetju G. Tönnies, ki je do decembra opravilo vsa tesarška, mizarška in ključavničarska dela.⁵ V prvi upravni dobi je hranilnica zadovoljivo poslovala in se je 30. septembra 1891 preselila v ustreznejše prostore ljubljanske mestne hiše (Mestni trg št. 2).⁶ Vendar tudi ta lokal ni zadoščal, zato se je upravni odbor zavoda večkrat obrnil na magistrat s prošnjo, da bi mu prepustil še prostore v prvem nadstropju.⁷ Poslovni uspehi so bili še naprej ugodni in jih tudi hudi nasledki potresa niso omajali. Hribar, ki je medtem postal ljubljanski župan, se je čutil še vedno duhovnega očeta hranilnice in je zato v pismu finančnemu odseku občinskega sveta 29. III. 1900⁸ sam opozoril na nujnost nove gradnje posebnega poslopja. Najprimernejši se mu je zdel prostor, kjer

stoji sedaj, Urbančeva hiša (Centromerkur), katerega je bil v imenu mesta pripravljen odstopiti banki pod ugodnimi pogoji. Kaže, da županova ponudba ni zalegla takoj, saj se je upravni odbor hranilnice odločil šele v začetku julija prihodnjega leta, da zgradi lastno poslopje.⁹ V poštov so prišle tri stavbene parcele: 1) posestvo Zofije Bernardove v tedanji Prešenovi ulici; 2) posestvo France Pavlovčiča ob Miklošičevi cesti in 3) posestvo Rajka Arceta ob Sv. Petra cesti. Člani upravnega odbora si niso bili enotni, katero zemljišče bi bilo najprimernejše. Konec leta 1901 so kupili parcelo v Prešernovi ulici,¹⁰ čeprav se je odbornik Terček močno potegoval za Hribarjev predlog,¹¹ češ da je parcela lepša, pripravnejša in ugodnejša. Ta del mesta bi imel po njegovem tudi večjo bodočnost, ker Prešernova ulica glede prometa ne bo napredovala. Terčkov ugovor je bil tedaj dokaj umesten, saj se je začela Miklošičeva cesta po potresu spreminjati v pravi vzorni bulvar, na katerem bi imelo novo poslopje ključni položaj. Sedanji prostor je veljal 76000 kron, od česar je treba odšteti 20000 kron, ki jih je hranilnica dobila od magistrata na račun regulacije Prešernove ulice.¹² 20. januarja 1902 so sklenili razpisati natečaj za načrte nove stavbe v domačih dnevnikih in v dunajskih, zagrebških in praških strokovnih listih.¹³ Predvidene so bile nagrade po 1400 kron, 1000 kron in 600 kron, hranilnica pa si je pridržala še pravico do odkupa ostalih načrtov za ceno 500 kron. Žirijo so sestavljali tile člani ustanove: Petričič kot predsednik, podpredsednik Polec, tajnik Hrast, ravnatelj Lenče, Svetek in Trnkoczy in član upravnega odbora Velkavrh. K sodelovanju so povabili še deželnega nadinženirja Klinarja, stavbenika Supančiča in Trea, nadinženir Žužek pa je bil že tako član upravnega odbora hranilnice. Po priloženem programu bi bilo treba zgraditi upravne prostore v prvem nadstropju, da bi pritličje ostalo rezervirano za najemniške lokale, od zgornjih nadstropij pa naj bi dobivali denar z oddajo stanovanj. Hribar je proti taki kratkovidni odločitvi močno protestiral,¹⁴ saj si je želel, da bi novo poslopje prekosilo vsaj svojo tekmico Kranjsko hranilnico. 200 kvadratnih metrov in še to v prvem nadstropju, kolikor jih je bilo namenjenih za urade, se mu ni zdelo dovolj, še posebej pa ga je motil nizek strop nadstropja, ker se je medtem že na primeru

Poslopje Mestne hranilnice ljubljanske

Jubilejne mestne ubožnice prepričal, da tak strop ne učinkuje dovolj monumentalno. Upravnem odboru je priporočil, da pred razpisom natečaja izbere iz svoje srede tri strokovnjake, ki naj, si ogledajo podobne zavode v Zagrebu, Gradcu, na Dunaju in v Pragi. Že sedaj naj bi izbrali tudi sposobnega stavbnega vodjo, ki bi moral biti arhitekt in bi po vrnitvi s tega študijskega potovanja sestavil nove pogoje natečaja. Hribar je sam ponudil arhitekta Kocha, Holinskega in Dufféja, ki so bili v službi mestne občine. Komisija zavoda si je res ogledala zagrebško in graško hranilnico¹⁵ in na podlagi njenega poročila so program natečaja spremenili toliko, da so uradni prostori res prišli v pritličje. Žal o poteku in izidu natečaja poročila manjkajo in ne vemo, koliko projektov je prispelo, niti niso znana imena nagrajencev. Trije načrti so prišli v ožjo izbiro in zirja se je odločila, da naroči nadrobnejše na-

črte pri drugonagrajenem sarajevskem arhitektu Josipu pl. Vancašu. Ta projekt je sicer požel največ odobravanja, niso mu pa mogli prisoditi prve nagrade, ker se arhitekt ni držal anonimnosti natečaja. Kmalu potem se je vodstvo hranilnice znova premislilo in arhitektu in izvajalcu naročilo, da naj zgradita poslovne prostore v prvem nadstropju. Hribar je ponovno protestiral in za-trjeval, da taka odločitev pomeni anahronizem in da se ne smejo hermetično zapirati pred napredkom, saj je Mestna hranilnica čolžna, da stranke pridobiva, ne pa da jih zavrača s hojo po stopnicah.¹⁶ Hranilnica je odgovorila, da ima izključno njen upravni odbor pravico odločati o načrtih.¹⁷ Uradni prostori že prej, po natečajnem programu niso bili predvideni vsi v pritličju, ker se hranilnica nikakor ni hotela odpovedati oddajanju trgovskih lokalov. Spodaj naj bi bili le prostori za stranke in še te je moral ar-

hitekt potisniti v dvorišni trak, nad njim pa naj bi bile pisarne. Taka rešitev bi zelo zapletla tloris, druga težava pa bi bila, kako zadostno osvetliti dvoriščno dvorano. Župan se je moral končno zadovoljiti s temi pojasnili in z izjavo upravnega odbora, ki si je trudil dokazovati, kako malo vpliva sama namestitvev uradov na uspeh poslovanja.¹⁸

30. maja 1903 je Vancaš odposlal štiri nove načrte za stavbo (3 tlorise in perspektivo blagajniške dvorane)¹⁹ v Ljubljano in je v spremnem pismu poudaril, da je želel ustreči vsem željam:²⁰ vse hranilnične prostore je namestil v prvem nadstropju. Blagajniška dvorana in prostor za občinstvo sestavljata okusno arhitektonsko celoto, ker je opustil nekdanji indirektno razsvetljeni prehodni prostor za občinstvo. Novo veliko okno proti dvorišču daje temu zadosti svetlobe. Prostor za občinstvo si je zamislil v obliki velike niše, s sedeži in mizami, kot so to zahtevali na seji. Vhod in stopnišče sta prav tako lepa, kot ju je predvidel na prvem načrtu. Prodajalne so ostale nespremenjene, stanovanja pa je zožil proti dvorišču od 8,40 m na 7,25 m Fasade pa ni spreminjal.

17. julija je hranilnica oddala prošnjo za gradbeno dovoljenje, ki ga je magistratna komisija izdala 11. avgusta 1903.²¹ Poleg drugih bolj ali manj običajnih zahtev so v dovoljenju tudi nekatera določila, ki zadevajo estetski videz: rizalit gre lahko le za 25 cm iz stavbne črte, ker pa je na načrtu predviden 45 cm širok, je treba stavbo premakniti 20 cm za stavbno črto.²² Za oba stranska požarna zidova, ki bosta segala več kot 4 m nad sosednja poslopja, je treba poskrbeti, da bosta dobila primerno podobo, prilagojeno slogu stavbe. Komisija, ki si je pred tem ogledala stavbišče, je imela nekaj pripomb tudi k višini stavbe, češ da bo jemela nizkim okoliškim poslopjem svetlobo. Direktor hranilnice Petričič je te očitke zavrnil in je navajal v obrambo novo poštno poslopje in Frišovo hišo, ki sta tudi višji, kot pa zakon dopušča. Interesantno je tudi določilo o betonskih stropovih. Ta novost se je tedaj v gradbeništvu zelo hitro razširila, predvsem zaradi ugodne cene. Magistrat še ni popolnoma zaupal samim statičnim računom in je zahteval, da se odda delo specializiranemu podjetju, pred uporabo pa je treba narediti še obtežilni preizkus. Zidarska dela je prevzel mestni stavbni mojster Filip Supančič, ki je 10. avgusta istega leta pričel izkopavati temeljne in je stavbo dokončal v oktobru 1904.²³ Poslopje je stalo 225000 kron, ki jih je hranilnica porabila iz svojega rezervnega sklada.

Nace Šumi uvršča stavbo Mestne hranilnice med zanimivejše primerke po dunajski secesijski modi krojenih ljubljanskih zgradb,²⁴ vendar ji po umetnostnih merilih tedanje prestolnice ne bi mogli prisoditi kdo ve kako visokega mesta. V razvoju Ljubljane pa ji moramo le priznati določen pomen. Odigrala je vlogo ene temeljnih zgradb, ki so mestu določale merilo v široko zasnovani popotresni urbanizaciji Ljubljane. Z njo sicer nismo sprejeli neposrednih odmevov dunajske avantgarde, pač pa tisti tok, ki je nekoliko v zamudi, zato pa toliko močnejše posredoval širšemu krogu modne novosti. Njen avtor je, kot sem že napisal, želel predvsem vsem ugoditi in je ponudil natančno to, kar so od njega zahtevali; dovolj praktično, moderno poslopje.

Ne bo odveč, če na kratko osvetlim Vancaševo življenje in delovanje in poskušam oceniti njegov pomen v okviru njegovih ljubljanskih stvaritev.²⁵ Rodil se je v madžarskem Sopronu leta 1859, a je izhajal iz hrvaške rodbine. Narodno zaveden je ostal vse življenje. Bil je tudi glasbeno nadarjen. Po končani srednji šoli se je iz Zagreba napotil na Dunaj, kjer je v letih 1876 do 1881 obiskoval predavanja pri Karlu Königu in Heinrichu von Ferstelu na tehnični visoki šoli. Gradbeno prakso je začel pri gledaliških arhitektih Fellnerju in Hellmerju, nato pa je ponovno 1882 nadaljeval študij arhitekture. Ideal mu je bila Ferstelova votivna cerkev in zato ni čudno, da je vstopil v specialno šolo za gotško arhitekturo, ki jo je vodil tedaj cenjeni graditelj dunajskega magistrata Friedrich von Schmidt. Komaj štiriindvajsetletnemu je učitelj prepustil naročilo za katoliško stolno cerkev v Sarajevu. Arhitekt je odšel v Bosno kjer je ostal do konca prve svetovne vojne, ko se je preselel v Zagreb in tam leta 1932 umrl.²⁶ 1890 je dobil naziv pooblaščenega civilnega arhitekta. Uspešna dograditev sarajevske katedrale je Vancašu zagotovila vrsto naročil za sakralne stavbe po vsej Bosni, ljubljanski škof Jeglič, ki je prej služboval v Sarajevu, pa mu je omogočil dovolj dela tudi v Sloveniji. Zgradil je blejsko župno cerkev²⁷ in še vrsto drugih (Prečna pri Novem mestu, Šmarjeta, Radeče pri Zidanem mostu), ter opravil številne prezidave (fasada župne cerkve v Mengšu). Sakralnim naročilom so sledila tudi mnoga druga za upravna poslopja in profane arhitekture v Bosni in na Hrvaškem. Ponudbe za Mestno hranilnico, hotel Union in Ljudsko posojilnico je prejel potem, ko je zadovoljivo postavil škofove zavode v Šentvidu. V zvezji z oceno Mestne hranil-

nice nas zanima slogovna opredelitev arhitekta. Vancaš je pripadal starejši generaciji, ki ni mogla več ujeti koraka z mlajšo skupino revolucionarjev, zbranih okoli Otona Wagnerja. Umetnostno je bil vedno odvisen le od Dunaja. Šolal se je pri glavnih predstavnikih historistične smeri, pri katerih se mu je razvilo virtuosno obvladovanje starih slogov. Na študijskih potovanjih po Italiji, Nemčiji, Madžarski, Avstriji in Češki je to znanje še izpopolnil. Ko se je naselil v Bosni, se je poskušal vživeti tudi v islamsko arhitekturo, predvsem pa se je trudil za oživitve »nacionalnega bosanskega sloga«. Razumljivo je torej, da kot pristaš smeri »Alt-kunst« ni našel pristnega stika z vrenjem secesije in ni razumel avantgardnih zahtev njenih predstavnikov. Ne smemo pozabiti tudi resnice, da je že od leta 1884 stalno živel v odmaknjenem Sarajevu. Ko je secesija postala moda in je hkrati izgubila naprednost, je posnemal dovolj zvesto njeno zunanjo dekoracijo, ki jo je spretno lepil na staro osnovo. Ljubljanske stavbe odlično ilustrirajo, kako je postopno postajal moden.

Projekt Mestne hranilnice ljubljanske²⁸ je časovno prvi in ne more zanikati svojega izvira v slogu poznega historizma. Členitev fasade z osrednjim rizalitom je sicer stara, ni pa tipična, saj se je tudi Wagner dalje posluževal in ni nikoli izginila iz zavesti njegovih učencev. Značilnejši je horror vacui, ki je gnal arhitekta v prekomerno členitev in drobljenje površine, kar so avantgardisti preboleli vsaj pet let pred tem. Wagnerjevi učenci so bili leta 1903 že sposobni snovati v širokem zamahu in se niso več bali večjih golih ploskev, katerih lepoto so medtem spoznali. O prevzemanju novega lahko praktično govorimo le pri Vancaševem dekorju, ki še ni docela prešel meje starega. Stilizacija ni dosegla tiste stopnje, ki je v Wagnerjevi predelavi že do kraja zbrisala izvir novega okrasja. Spoznati se da še, da je okraj v osnovi še antičen in renesančen. Ponekod opazimo manjše poskuse popolnoma geometričnih grafizmov. Za naše razmere sicer zanimiv, vendar precej boječ primerek modernega portalnega nadstreška iz kovanega železa in stekla, zaostaja po kvaliteti za onim na Urbančevi hiši. V notranjščini je Vancaš posvetil večjo pozornost vhodni veži, stopnišču in dvorani za promet s strankami. Štukaturni okras je tu dovolj kvaliteten in enoten, povsem do izraza pa ne pride zaradi sedanjih provizoričnih pregraj. Izrazito secesijski so nekateri okenski okviri, pri katerih pa čutimo, da niso zrasli s celoto. Vse to nam kaže, da smo Ljubljan-

čani z Mestno hranilnico prejeli precej skromne odmeve tega, kar je že doseglo v evropskih centrih svoj vrh. Neposredneje so prihajale novosti k nam direktno z Dunaja že pred tem: Fabianijevo pročelje šentjakobske šole in Zaninovičev Zmajski most.

Sledeče Vancaševo ljubljansko delo je zgradba hotela Union,²⁹ za katerega so bili načrti gotovi ob koncu 1903 in v začetku leta 1904. Razložek je tolikšen, da v hotelski zgradbi le težko prepoznamo avtorja hranilnice. Arhitekt je moral med tem časom bolje spoznati Wagnerjevo umetnost. Če je prej pravladovala preobloženost, kažejo velika unionska pročelja praznoto. Umetniku se ni posrečilo preprečiti tega z okrasjem, ki je sicer modernejši po obliki, ne opravlja pa funkcije, ki mu jo je namenil Wagner. Tudi leta 1907 zasnovana Ljudska posojilnica³⁰ nas prepriča, da je Vancaš sledil le zunanjim oblikam. Osnova zanjo je Wagnerjev prvi projekt poštna hranilnica na Dunaju. Na pročelju Ljudske posojilnice je zbran pravi arzenal vseh možnosti dekorja, ki jih je izumila Wagnerjeva šola, pa jih ni nikdar uporabljala vseh hkrati. V taki preobloženosti je, na primer, zanimiv detalj, kot je pritrdjevanje marmorne obloge s kovinskimi žebli, izgubil vso naprednost in programatičnost. Danes bi tako arhitekturo označili kot mednarodno »konfekcijo«, sodobniki pa so ji dali ime »feljtonističen slog« ali »slog mednarodnih stavbnih špekulantov,« ki naj bi bil značilen za »kraje šibke umetniške kulture, kjer se ljudska duša zadovoljuje z banalnejšim lepotnim kanonom«. Ta slog, kot povzemam po istem kritiku, v svojih boljših rešitvah ne žali očesa: »lep je, kakor so lepe gospodične na podobah modnega žurnala. V tem eklektičnem slogu imamo Mestno hranilnico, Ljudsko posojilnico, hotel Union in mnogo zasebnih hiš«, zaključuje kritik.³¹

Dovolj ostra sodba sodobnikov je danes že davno izgubila glavno ost. Na secesijo gledamo kot na enoten pojav in ne ločimo več večjih kvalitetnih razlik v samem slogu. V zgodovini Ljubljane pa je prav ta arhitektura v začetku stoletja uvedla nova moderna velemestna merila, ki so temeljito spremenila njeno podobo. Stavba Mestne hranilnice ljubljanske je eno redkih poslopij v Ljubljani, ki še v polni meri govorijo o umetnostnih hotenjih tega pomembnega obdobja.

OPOMBE

1. o namenu in delovanju hranilnice glej spominski zbornik Petdeset let Mestne hranilnice

Ljubljanske, Ljubljana 1939. — 2. Ivan Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1928, str. 98—100. — 3. Dokončno je avstrijsko notranje ministrstvo potrdilo pravilnik 15. decembra 1888. Stvar se je v glavnem zataknila pri vprašanju rezerv zavoda. — 4. ZALj, Reg. 1, XVI/2, fasc. 2068, Mestna hranilnica 1883—1904, — fol. 146. — 5. isto fol. 63—64. — 6. isto fol. 183—185. — 7. isto fol. 287. — 8. isto fol. 533—534. — 9. isto fol. 565. — 10. isto fol. 569—570. — 11. isto fol. 571—572, Upravni odbor hranilnice je Trečka zadolžil, da naj se pozanima pri lastniku, pod kakšnimi pogoji bi bil pripravljen odstopiti zemljišče, a je od Arceta dobil negativen odgovor. — 12. glej op. 10. — 13. isto fol. 577—583, o natečaju glej fol. 597—602. — 14. Hribarjevo pismo hranilničnemu odboru 1. II. 1902, fol. 584—587. — 15. isto fol. 590 in 602 sl. — 16. Iz istega Hribarjevega pisma (fol. 609 sl.), ki deloma tudi osvetljuje izid natečaja. — 17. isto fol. 615. — 18. isto fol. 616 Klinarjevo pismo Hribarju; fol. 620 sl. Poročilo o spremembi stavbnega programa za zgradbo mestne hranilnice mereče na to, da se združijo vsi uradni prostori v prvem nadstropju. 19. maja je bilo posvetovanje med zastopniki magistrata in hranilnice, na katerem je magistrat dokončno klonil. — 19. isto fol. 1—5 Ohranjene so le kopije in sicer: 1 (prečni prerez skozi provoz in skozi vhod 2 (tloris pritličja in prvega nadstropja) 3 (tloris drugega in tretjega

nadstropja. Vsi so signirani z Vancaševim imenom in datirani II. 1903. Originale je verjetno hranila ustanova sama, te pa je Vancaš poslal ljubljanski elektrarni in je na njih označil električne vode. Glej arhitektovo pismo, fol. 607. — 20. Vancaševo pismo hranilnici 30. V. 1903, fol. 625—626. — 21. isto fol. 630—634. — 22. Hranilnica ni hotela umakniti stavbe toliko za gradbeno črto zaradi estetskih vzrokov, magistrat pa je predlagal, da jo umaknejo za 5 cm in zožijo ržalit na 30 cm, fol. 643. — 23. isto fol. 642; 24. oktobra je na magistrat že prispela prošnja za prebivalno in uporabno dovoljenje (fol. 649). — 24. Nace Šumi, *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani*, Ljubljana 1954, str. 39. — 25. Življenjepisni podatki so povzeti po Enciklopediji likovnih umjetnosti in po članku dr. Rudolfa Horvata, + Arhitekt Josip pl. Vancaš v Hrvatski reviji 1933, let. VI, št. 3, str. 193—195. — 26. Vancaš, *Kako sam kao arhitekt došao u Bosnu*, Večernja pošta, 1930 št. 2724, str. 9. — 27. Cerkev je bila zgrajena pod Schmidtovim imenom, načrte pa je naredil Vancaš. — 28. Kot navaja Šumi, se opira na stavbo prve hrvatske štedionice v Zagrebu, ki jo je Vancaš zgradil pred tem (Šumi, nav. delo, str. 47, op. 113). — 29. ZALj, fasc. 73, XVI/2, 1. 1903—1906 in 1912—1913. — 30. ZALj, fasc. 1533, XVI/2. — 31. Ljubljana po potresu 1895—1910, urednika Fran Govekar in Miljutin Zarnik, str. 164.

GUIDO MANZINI (1921—1975)

V goriškem zgodovinopisju minulih petindvajset let je zapustil pomembno sled tudi upokojeni ravnatelj državne posoške knjižnice (Biblioteca Statale Isontina) v Gorici dr. Guido Manzini, ki je po daljši in neozdravljivi bolezni umrl v krminski bolnišnici 26. februarja 1975.

Delo dr. Manzinija pri preučevanju goriške lokalne zgodovine se nam kaže predvsem v dvojnem: organizacijsko in raziskovalno. V organizacijskih pogledih je poleg vodenja goriške državne knjižnice (od 1950 dalje podravnatelj, od maja 1953 do junija 1973 — polnih dvajset let — ravnatelj) najpomembnejše uredniško delo pri glasilu goriške državne knjižnice »Studi Goriziani« (poslej SG), ki so od 1954 do 1966 izhajali redno dvakrat letno. Pod Manzinijevim uredništvom si je publikacija pridobila sloves solidne znanstvene publikacije, ki je bila prostorsko sicer omejena na Goriško v okviru nekdanjih zgodovinskih meja. Poleg tega je Manzini uredil oz. napisal devet samostojnih dodatkov k

SG (Supplemento agli »Studi Goriziani«), o katerih je poročal tudi slovenski historični tisk (ZČ, XVI/1962, str. 265—9 in XXIII/1969, str. 169—171; Kronika, VII/1959, str. 191). Kot eden najuglednejših kulturnih delavcev Gorice je sodeloval pri mnogih historiografskih pobudah (sodelovanje na različnih znanstvenih srečanjih in kongresih, sodelovanje pri različnih priložnostnih izdajah itd). Ni bil le zgodovinar, marveč široko snujoča osebnost. V teh ozirih ni le v proučevanje zgodovine svoje nove domovine (bil je Florentinec, rojen 25. junija 1921; v rodni Firencah je tudi dokončal filozofsko fakulteto), marveč v celotno ozračje goriške obmejnosti, vnašal novega duha, ki je premikal pregrade provincialnega nacionalizma in ki se mu nista niti goriško lokalno zgodovinopisje niti drugačna kulturna dejavnost dotlej nista mogla odreči. Tak, brez predsodkov rojeni pristop k delu, se je zrcalil v reviji SG, saj je zanj pridobival tudi slovenske pisce s »slovenskimi temami.« Bil je gotovo na italijanski stra-

ni meje eden najpomembnejših pobudnikov kulturnega in znanstvenega sodelovanja. Leta 1957 je bil pet tednov v Jugoslaviji in proučeval jugoslovanske knjižnice in knjižničarstvo ter nato o svojih vtisih objavil manjšo samostojno brošuro (*Itinerario jugoslavo fra libri e biblioteche*, Trieste 1957).

Če je bil pokojni dr. Manzini kot organizator nadvse uspešen in izviren, pa je njegovo znanstvenoproučevalno in publicistično delo s področja zgodovine bilo predvsem kompilatorično; po svoji osnovni izobrazbi ni bil zgodovinar (v Firencah je na univerzi dokončal posebno bibliotekarsko šolo, ki jo je vodil C. Battisti, ravnatelj goriške državne knjižnice po prvi svetovni vojni), temveč knjižničar in je s tega svojega temeljnega področja veliko napisal. Zaustavimo se pri Manzinijevem deležu v goriškem zgodovino-pisju. Predvsem so ga zanimala kulturna vprašanja 18. in 19. stoletja, največ svojih izdelkov je objavil v SG. Eden izmed prvih njegovih prispevkov je bil posvečen goriškemu tisku 18. stoletja (SG, XIV, 1953, str. 84—106), o tem problemu je napisal tudi nekaj publicističnih zapisov. Posebej je obdelal furlanski goriški tisk (Gorizia, Udine 1969, str. 205—212) in skušal ovrednotiti tudi delež Slovencev v goriški kulturi (SG, XXXI/1962, str. 127—134). Tak pregled je podal tudi v reprezentančni izdaji »Gorizia viva« (s. p., 1973) in je kot svetovalec sodeloval malo pred smrtjo pri podobni knjigi »L'immagini di Gorizia« (1974). V posebnem članku je obdelal delo zgodovinarja in knjižničarja G. Della Bone (SG, XXVII/1960, str. 99—109) in za drugi dodatek k SG »Gorizia nel medioevo« (1956,¹ 1973²) prikazal neobjavljeni prepis srednjeveških listin istega Della Bone (str. 151—9,¹ 149—157²). Trikrat je obširneje pisal o pisatelju Scipiu Slataperju (SG, XVIII/1955, str. 113—135; XXX/1961, str. 125—156; XXXII/1962, str. 83—99), potem o jezikoslovcu Ascoliju (SG, XXI/1957, str. 53—73) in se z nekrologi spomnil nekaterih goriških zgodovinarjev kot R. M. Cossarja (*Memorie storiche Forogiuliesi*, XLV/1962-4), G. Venutija (Ib., XLVII/1966), G. Huguesa (Ib., XLIX/1969) in E. Mulitscha (*Sot la nape*, XVI/1964, zv. 3—4). Na kongresih za zgodovino italijanskega časnikarstva je predstavil najprej najstarejši goriški časnik iz 18. stoletja »Gazzetta Goriziana« (referat je objavljen v *Atti del II congresso nazionale di storia del giornalismo*, Trieste 1963, str. 99—102), nato goriški mazzinijevski list »La Liberta« izpred prve svetovne vojne (objavljen v *Atti del VII congresso nazionale di storia del giornalismo*,

Trieste 1972, str. 217—221). Njegov referat na kongresu, posvečenem zgodovini goriškega zdravstva, je bil objavljen v »Acta medicae historiae Patavina« (XI/1964-5; separat članek, posvečenih goriški zdravstveni zgodovini, ima naslov »De re medica Goritensi memoriae«; Manzinijev prispevek k zgodovini goriških bolnišnic je objavljen na straneh 45—9).

Za področja knjižničarskega dela pa tudi za zgodovinarja so zelo koristni pregledi gradiva goriških knjižnic, ki jih je dr. Manzini večkrat objavil. Tako je izdal repertorij inkunabul v goriških knjižnicah (SG, XXIV/1958, str. 81—89; XXIX/1961, str. 57—72), dvakrat je pripravil seznam periodičnih publikacij, ki jih hranita goriška mestna in državna knjižnica (SG, XXII/1957, str. 121—204, izšlo tudi separatno; Gorizia e la sua emeroteca, Gorizia 1967, 107 strani). Pripravil je dve kazali k SG (SG, XVI/1954, str. 135—147; SG, XL/1966, str. 79—142, izšlo tudi posebej v knjigi »Gorizia nella cultura«, Gorizia 1967, 11 strani). Dvakrat je objavil seznam geografskih kart v goriških knjižnicah (II *Cenacolo*, Firenze 1951, 17 strani; SG, XXV/1959, str. 143—167). Večkrat je pisal o zgodovini goriške državne knjižnice, najobširneje je to zajeto v desetem dodatku k SG pod naslovom »Gorizia e la biblioteca statale Isontina« (Gorizia 1969, 129 strani). Eden izmed zadnjih zgodovinskih prispevkov Guida Manzinija je prikaz goriškega gospodarstva v knjižici »La camera di commercio di Gorizia« (s. d.) pod naslovom »La camera di commercio dal 1850 al 1927« (str. 9—38). Čeravno smo omenili Manzinijevo uredniško delo pri SG in dodatkih k njim, pa velja med slednjimi zlasti še omeniti zbornika »Gorizia nel medioevo«, v katerem so sodelovali s članki o srednjeveški zgodovini pomembni predstavniki italijanske znanosti, ter »Gorizia nel Risorgimento« (1961), izdan ob stoletnici italijanskega zedinjenja. Ta zbornik pomeni novost pri obravnavi goriške politične zgodovine zlasti druge polovice 19. stoletja, ali kakor njegov ocenjevalec ugotavlja, »da v italijanski historiografiji stopajo v ospredje objektivni faktorji, na katerih lahko skupno gradimo« (ZČ, XVI/1962, str. 269). Nekaj svojih prispevkov je dr. Manzini posvetil tudi zgodovini umetnosti. Manzinijevemu spominu je posvečena v celoti zadnja številka SG (XLII/1975).

S prerano smrtjo dr. Guida Manzinija je italijanska goriška kultura izgubila pomembnega delavca. Njegovo smrt obžalujemo tudi Slovenci, saj nam je hotel biti pokojnik pravičen in dober prijatelj.

Branko Marušič

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

STARI MARIBOR

SERGEJ VRIŠER

II

Urbanistična rast Maribora na začetku 20. stoletja je izbrisala marsikatero značilno potezo starega mesta. Toliko bolj so zato dragocene fotografije stavb, ki so jih porušili ob regulaciji posameznih mestnih predelov. Za sestavek smo odbrali posnetke treh arhitektur, ki jih danes ni več, četrti posnetek pa naj osveži spomin na leto 1918, ko je Maribor samozavestno pokazal svoj slovenski in jugoslovanski obraz.

Prva fotografija je nastala kratko pred koncem 19. stoletja, ko je pred nekdanjimi Graškimi vrati rasel iz tal sakralni objekt, kakršnega mesto ni poznalo vse od graditve stolnice v srednjem veku. To je bila nova, »slovenska« cerkev frančiškanov ob današnji Partizanski cesti.

Frančiškanski samostan so začeli graditi leta 1892, leto dni pozneje pa so položili temeljni kamen za novo cerkev. Dotedanja Marijina cerkev, bolje cerkvica, ki so jo posvetili leta 1620, je bila v drugi polovici 19. stoletja za obsežno faro Graškega predmestja, bližnjega Melja in okoliških občin že mnogo premajhna, zato so se frančiškani, ki so leta 1864 prevzeli cerkev, odločili za gradnjo nove cerkvene stavbe. Stekla je velikopotezna nabiralna akcija, pridružil se ji je tudi cesar, in leta 1900 so blagoslovili novo mariborsko baziliko.

Na fotografiji vidimo fasado stare cerkve, ladjo za njo pa pravkar podirajo. V celoti skromna arhitektura razodeva slogovne značke psevdoromanike, tudi strešni stolpič so pozidali šele v šestdesetih letih 19. stoletja. Od nove cerkve vidimo na posnetku dokončano ladjo, zvonika sta še v gradnji.

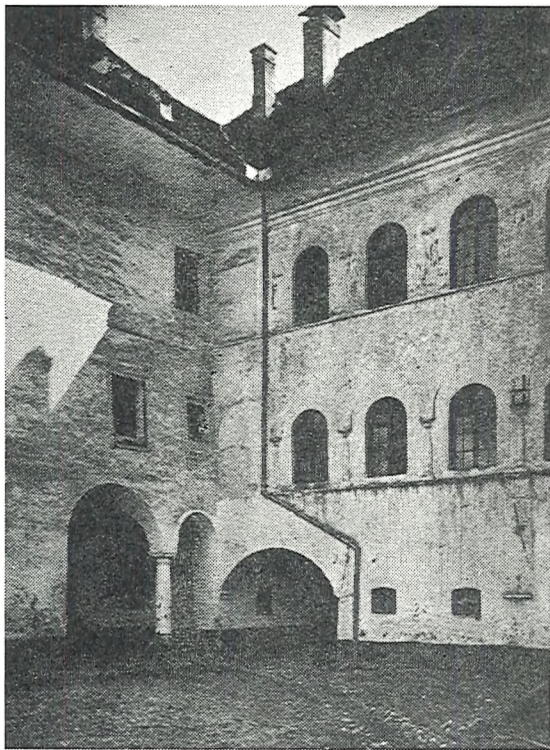
V primerjavi s staro cerkvijo pa tudi z okoljem je nova cerkev pravcati orjak, po svoje tuja tudi po svojem neoromanskem značaju in opečnati zidavi. Načrte zanjo je izdelal arhitekt Rihard Jordan, ki je sicer upošteval slogovne elemente izvirne romanike, mnogo manj pa skupaj z naročniki specifičnost ambienta, v katerega je postavil novi objekt. Še sreča, da nova cerkev ni prizadela vedute starega mestnega jedra. Vse do danes pa se ni posrečilo ustvariti okoli nje stavbnega sozvočja in nove arhitekture, ki nastajajo južno od cerkve, neskladje le še povečujejo.

Druga fotografija nam prikazuje nekdanji Tattenbachov dvorec, stavbo, ki je bila Mariborčanom znana pod imenom »frajovška kasarna« (Freihauskaserne). To je bil razsežen stavbni kompleks, ki je gledal s čelno stranjo na ulico, imenovano po njem Freihausgasse (poznejša Tattenbachova ulica, sedanja Ulica kneza Koclja), s stranskima fasadama pa v Vetrinjsko ulico in Ulico vseh svetnikov.

Frajovž je bil nekoč v posesti grofa Erazma Tattenbacha, soudeleženca v zrinjsko-frankopanski zaroti, ki so ga leta 1671 obglavili v Gradcu. Tattenbach je bil lastnik tudi gradu v Račah in nič manj kot do tja naj bi po legendi vodil iz frajovža tajni hodnik. Po Tattenbachovem nesrečnem koncu je oblast zaplenila vse njegovo imetje v frajovžu. Leta 1758 je bil lastnik dvorca general grof Lanthieri, v začetku 19. stoletja se je izmenjalo nekaj lastnikov, leta 1820 pa je stavbo kupilo vojaštvo in v njej uredilo ka-

Stara in nova »slovenska« frančiškanska cerkev v Mariboru, konec 19. stoletja

Dvorišče Tattenbachovega dvorca — frajovža v Mariboru pred letom 1904

sarno. V vojaških rokah je bil frajovž vse od leta 1904, ko so ga zaradi dotrajanosti predali občini in je bil sprejet sklep, da je treba hišo porušiti.

Od posnetkov, ki so bili narejeni kratko pred odstranitvijo, bržkone že z namenom, da se ohrani fotodokument te zgodovinske stavbe, kaže večina čelno stran objekta. Na njih spoznamo, da je šlo za masivno dvonadstropno arhitekturo 17. stoletja s preprosto razčlenjeno fasado in poudarjenim kamnitim portalom. Ni izključeno, da je stavba zrasla na temeljih starejše prednice in da je povezala v enoten kompleks več stavb.

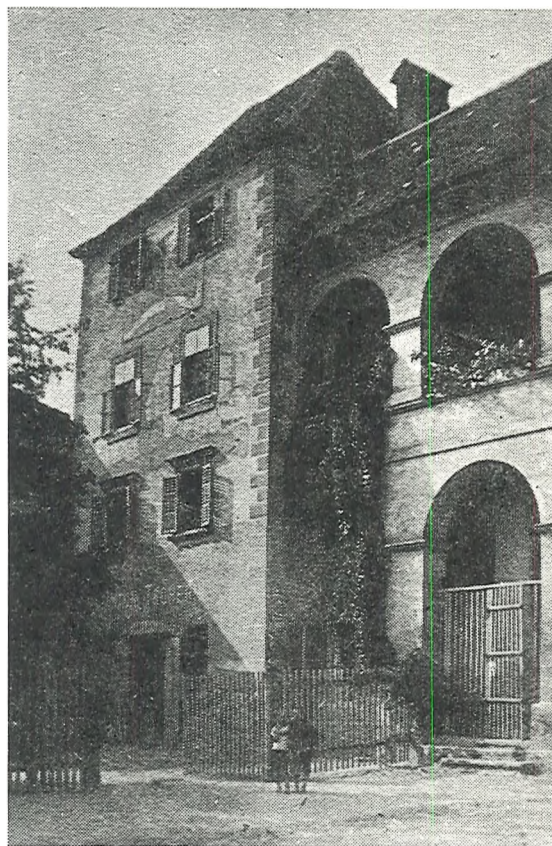
Posnetek, ki smo ga odbrali, nam kaže dvoriščno stran frajovža. Dvorišče je prav kasarniško puščobno, dovolj razločno je mogoče razbrati, da je bil dvorec za vojaške namene prezidan. Med okni v obeh nadstropjih je opaziti zazidane toskanske stebriče nekdanjih odprtih arkad. Tudi polkrožni oboki v pritličju so še ostanek arhitekture 17., če ne celo 16. stoletja. Če si zamislimo, da so dvorišče obdajali odprti hodniki, dobimo precej zanimivejšo podobo dvorca, kot ga kaže slika. Ob današnjih spoznanjih spomeniških vrednot bi stavbe prav gotovo ne podrli in bi ji vrnili nekdanjo fiziognomijo.

Tretja slika v naši fotokroniki je »stanovanjski stolp«, kakor so nekoč poimenovali

stavbo v neposredni sosesčini gradu v Grajski ulici. Bil je to v bistvu »odtrgani« del grajskih arkad s stolpom, ki je živel kot samostojna stavba, ko so po letu 1871 del arkad podrli in speljali z Grajskega trga prek grajskega dvorišča ulico proti novi realki na današnjem Leninovem trgu. Na oljni podobi gradu iz konca 17. stoletja v mariborskem muzeju je dobro videti stolp in arkadni trakt, ki ga je povezoval z grajskim poslopjem.

Stolp z dvema lokoma arkadnega hodnika je rabil za stanovanja in delavnice, bil je preprosta, toda na prvi pogled vidna grajska arhitektura s šivanimi vogali in sončno uro s fresko na fasadi, v celoti torej spomenik. Ohranil se je razmeroma dolgo, do leta 1938, ko bi prej pričakovali, da ga bodo obnovili, kot pa podrli. Zgledna spomeniškovarstvena naloga bi bila, ko bi se tedaj odločili, da bi vrzel med stolpom in gradom zazidali z obnovljenimi arkadami in namesto ulice spet priklicali v življenje del nekdanjega grajskega dvorišča.

Vendar so leta 1938 na mestu, kjer je stal stolp, pozidali trinadstropno stanovanjsko hi-

Stolp in del arkad v Grajski ulici (porušen leta 1938), posnetek iz začetka 20. stoletja

Celo spreveda slovenske vojske na
narodni praznik 15. decembra 1918
v Mariboru

šo, njej pa so pozneje sledile še druge. Vse po vrsti so skazile okolje zahodno od gradu in zabrisale črto obzidne glasijske, potezo, ki bi jo urbanisti tako radi ponovno poudarili kot mejo starega mestnega jedra. Tako nas tudi ta fotografija navdaja s trpkim spoznanjem, da so strokovna kratkovidnost, nestrpnost in malomestni kompleksi naredili mariborskemu historičnemu urbanizmu prenekatero nepopravljivo škodo.

Zadnja v vrsti naših fotografij, tudi iz arhiva muzeja, naj nas seznani zopet z ljudmi starega Maribora. Posneta je bila 15. decembra 1918, ko so v Mariboru prvič praznovali dan zedinjenja v novi jugoslovanski državi. S tega praznovanja se nam je ohranilo več posnetkov, s slovesnosti na Glavnem trgu in spreveda, v katerem so korakali pripadniki številnih društev in prvič tudi slovenska narodna vojska, zbrana okoli gene-

rala Rudolfa Maistra. Vsi ti posnetki imajo dragocen dokumentarni pomen. Poleg oseb, ki jih razpoznavamo na njih, govorijo zase tudi anonimni možje in fantje z odločnimi obrazi in prešerno zataknjenimi narodnimi kokardami na vojaških kapah osovražene Avstrije.

Posnetek, ki smo ga izbrali, nemara najbolj značilno izžareva vzdušje slovesnega dneva. Obrisi vojakov so komaj nakazani, množico bolj slutimo, kot vidimo. Fotograf pa je spretno in ne po naključju ujel pogled na vihrajoče trobojnice in zimsko sonce, ki proseva skozi nje in napoveduje nov dan.

OPOMBA

Fotografije so iz fotoarhiva Pokrajinskega muzeja v Mariboru.

ŠIŠKA NEKOČ IN DANES

MIRKO KAMBIČ

Stare fotografije imajo izviren likovni in vsebinski čar. Posebno zanimivi so posnetki naselij, če jih primerjamo z današnjim stanjem. Takšne slike so vizualni dokument razvoja ali razkroja, in sicer tako nazoren, da ga ne more nadomestiti noben besedni opis. Zgodovinska slika postane s tem del naše aktualne stvarnosti, člen razvoja in povezave neke celote, ki jo sicer časovni potek deli v samostojne elemente. Celote se zavemo šele, ko imamo pred seboj več posnetkov, po možnosti z istega zornega kota, vendar v določenem časovnem intervalu.

Kot zanimiv primer lahko služita dva posnetka Šiške (Ljubljana), starejši iz zadnje četrtine prejšnjega stoletja in novejši iz leta 1975. Oba sta bila posneta s približno istega mesta, z vzpetine nad Vodnikovo cesto, kjer je danes opuščena smučarska skakalnica.

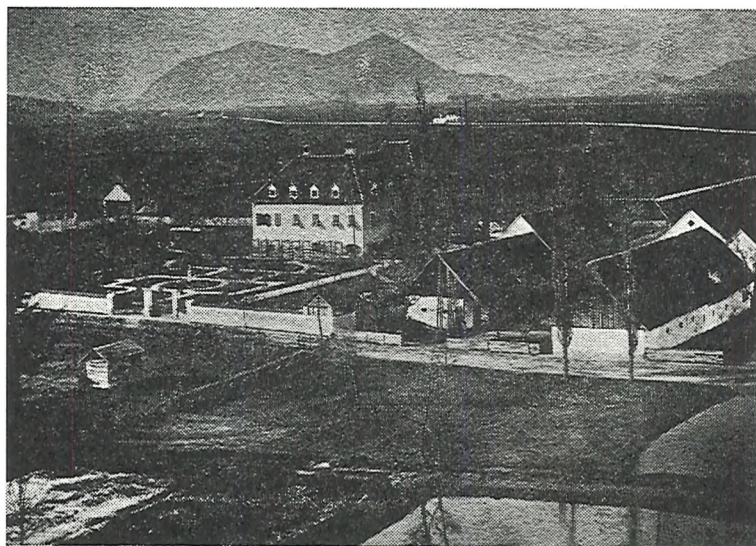
Starejši posnetek prikazuje kot osrednji motiv in verjetno kot glavni povod za fotografiranje grad Jama, z lepo urejenim in obzidanim vrtom. Desno (vzhodno) od gradu je več kmečkih poslopij, pred njimi cesta in povsem v ospredju travnate površine, nekaj drevesc in dve parceli (jami), napolnjeni z vodo. Za gradom se širi ravan vse do Šmarne gore in do obronkov Rašice na desni. To ravan deli na dvojne bela cesta, sedanja Celovška cesta. Ob tej cesti stoji ena sama hiša, pritlična, z majhnim strešnim balkonom. To je nekdanja gostilna pri Kinčiču. Zanimivo! Hiša stoji še danes prav takšna, kot je na

sliki, in sicer v neposredni bližini Viatorjevega hotela v Šiški.¹

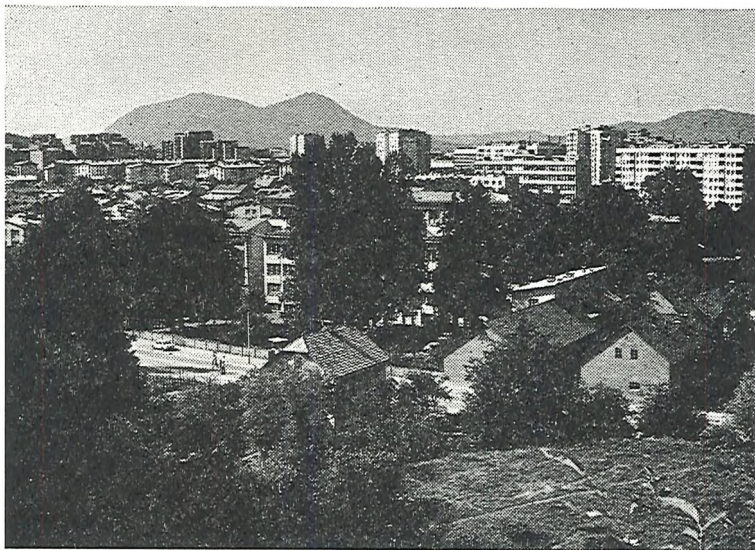
Na prvi pogled bi se morda zakleli, da fotografija iz leta 1975 nikakor ne prikazuje iste pokrajine in istega zornega kota. Pred nami je morje stolpnic, blokov in stanovanjskih hiš. O polju ni nobenega sledu. Le Šmarna gora in Rašica v ozadju pričata, da gre za isti motiv, za isti zorni kot. S potrpežljivostjo pa najdemo še nekaj drugih dokazov.

Gradu Jame danes ni več. Na njegovem mestu stoji bolnišnica Petra Držaja, ki jo zakriva skupina dreves. Gospodarska poslopja desno od bolnišnice, oziroma dreves, pa so ohranila še vedno neko značilnost iz preteklosti. V teku časa so bila ta poslopja delno prezidana, temelji pa so ostali isti. Obiskal sem Jerneja Klemenca, ki ima okrog 80 let. Je domačin kakor tudi njegov pok. oče Matevž. Na hišnem portalu je letnica 1886, hiša sama pa je starejša, le portal je bil takrat obnovljen. Jernej je še povedal, da so bila gospodarska poslopja prej tako nizka, da se je lahko dotaknil strehe z roko, da je imel grad Jama zelo lepo urejen vrt. Jernej je še dejal, da so bili lastniki gradiča Kanci in Lukmani, da je bila pozneje tu Krekova gospodinjska šola, po osvoboditvi pa bolnišnica TNZ.

Pred Klemenčevo domačijo, kjer je videti na stari fotografiji travnik, je sedaj nasip izteka nekdanje skakalnice, obraščen z grmovjem. Nekoliko levo, tik ob nasipu, pa vidimo na novi fotografiji hišo, ki je bila zgrajena leta 1910.² V tej hiši stanuje Mimi Tavčarjeva, domačinka iz Šiške, ki se spominja, da

Grad Jama, panorama s Šmarno goro v ozadju. Foto: E. Pogorelec (med 1870 in 1890)

Zgornja Šiška, panorama s Smarno goro v ozadju. Foto: M. Kambič, julija 1975

so še v času pred zadnjo vojno igrali na vrtu gradu Jama golf ter da so otroci pobirali žogice, ki so padale na cesto; domačini pa so govorili »grem k baronovim« ali »pri baronovih«.

Stara fotografija gradu Jama je velikega formata (okr. 20 × 26 cm), samo rahlo zbledela, v sepia tonu, ostra in brez okvar, razen nekaj lis na ozadju. Originalna fotografija je nalepljena na karton, ta pa je vložen v po meri izdelan, široko profiliran pozlačen okvir. Slika je torej uživala некоč odlično mesto, morda v samem gradiču Jama.³

Ali sliko lahko datiramo? Na hrbtni strani kartona je žig z imenom Ernesta Pogorelca.⁴ Ta fotograf je nehal delati v Ljubljani proti koncu osemdesetih let, v register fotografov pa je bil vpisan že leta 1859. Ker je pa na fotografiji dobro vidna zadaj za Celovško cesto ravna bela črta, sklepam, da je to gorenjska proga. In tako bi uvrstil navedeno Pogorelčevo fotografijo v razdobje med 1870 in 1890.

Ta stara fotografija je redkost in je pomembna kot dokument za arhitekturo gradu

Jama in za parkovno ureditev grajskega vrta. Še večjega pomena pa je kot vizualni dokument neslutene zazidave sveta ob Celovski cesti, vse od Šišenskega hriba pa tja do železnice. Z današnjo fotografsko tehniko je možno oba posnetka zelo povečati in tako postane primerjava istega kraja v razvoju, ki obsega okrog sto let, izredno impresivna.

OPOMBE

1. Danes Celovška 162; stanovalci vedo povedati, da je hiša zelo stara in da je bila некоč tu gostilna Kinčič. — 2. Danes Vodnikova 55. — 3. Fotografijo z okvirom sem kupil v ljubljanski Antiki; pozornost je vzbujal bolj okvir sam kot navidezno neugledna stara fotografija, pod katero je lep, originalen dvojezičen napis »Schloss Grubenbrunn — Grad Jama«. — 4. Biografijo ljubljanskega fotografa Ernesta Pogorelca sem raziskoval po arhivskih virih s posebno vnemo, ker je Pogorelec vpisan v register kot prvi poklicni ljubljanski fotograf. Podatke bom objavil v svojem delu o prvih ljubljanskih fotografih.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Nacionalni in socialni programi pri Slovencih od 1848 do 1950. (Razstava Arhiva SR Slovenije)

Razstavo »Nacionalni in socialni programi pri Slovencih« je pripravil Arhiv SR Slovenije ob tridesetletnici osvoboditve in zmage nad fašizmom, ko je bil pod vodstvom Komunistične partije Slovenije uresničen najnaprednejši narodni in družbeni program v zgodovinskem razvoju slovenskega naroda.

Razstava je bila najprej postavljena v Ajdovščini (od 21. aprila do 6. maja 1975), potem v Ljubljani (od 8. maja do 8. junija 1975) in nato v Kranju del razstave, ki zajema nacionalne in socialne programe pri Slovencih v razdobju od Prešerna do Cankarja (od 26. novembra 1975 do 25. decembra 1975). V Ljubljani je razstavo na predvečer osrednje proslave 30. obletnice osvoboditve odprl akademik Boris Zihlerl.

Katalog razstave obsega 92 strani. Poleg naslovov ima tudi regeste razstavljenih dokumentov. Žal motijo tehnično neuspele reprodukcije nekaterih pomembnejših dokumentov.

Pripravljanje razstave je bila zahtevna naloga. Tovrstno gradivo je bilo doslej le deloma obdelano in evidentirano. Ko so bili pregledani obširni arhivski fondi, ki bi mogli vsebovati programska besedila, se je pokazalo, da je v arhivu malo izrazito programskih besedil. Tisti, ki so programe sestavljali, so z njimi želeli seznaniti najširše kroge, zato so jih navadno tiskali. V arhivu so ostali običajno le tisti programi, ki so jih oblasti zaplenile, ker so bili v nasprotju z uradno politiko. Precej pa je arhivskega gradiva, ki govori posredno o nastajanju in oblikovanju programov, dosti preveč, da bi ga mogli razstaviti. Omejiti se je bilo treba le na programska besedila in to na programe političnih strank in pomembnejših frakcij s časopisnimi viri. Poleg tega so bili razstavljeni predvsem nacionalni programi, socialni pa le toliko, kolikor se pojavljajo skupaj z nacionalnimi. Tudi tako je razstava močno presegla obseg običajne arhivske razstave; razstavljenih je bilo 270 eksponatov.

Na razstavi so bili večinoma izvirniki. Tako je prišla do izraza različnost istovrstnega gradiva v raznih obdobjih. Oblikovalki razstave pa je uspelo, da je gradivo razporedila v dokaj pestro in vizualno zanimivo celoto.

Eksponati so si na razstavi sledili v kronološkem zaporedju. Vsak je imel podna-

pis s podatki, kot je običaj pri objavljanju virov, ter povzetek, ki je bil obsežnejši pri dokumentih v tujih jezikih. Zaradi preglednosti so bila nakazana posamezna zgodovinska obdobja. V okviru teh so bili programi meščanskih in delavskih strank prikazani vzporedno. Pojasnila so bila tudi na panojih, ki so večinoma obsegali eksponate zaključenega obdobja.

Razstava je z uvodnim delom (zapisnik o zaslišanju voditeljev uporniških kmetov Matije Fistriča in Ivana Svrača iz leta 1573, odlomki iz knjig protestantskih piscev in Linhartove knjige Poskus zgodovine Kranjske iz leta 1791, Ilirija oživljena Valentina Vodnika in Prešernova Zdravljica) segla pred leto 1848, v 15. in 16. stoletje, v obdobje kmečkih puntov in oblikovanja slovenske nacionalne zavesti. Uporni kmetje, združeni v kmečki zvezi, so izpričali, da nočejo živeti več po fevdalnih načelih. Reformacijsko gibanje pa je s protestantsko slovensko knjigo položilo temelj slovenski nacionalni zavesti. Ta zavest se je v naslednjih stoletjih pod vplivom družbenih sprememb v dobi razsvetljenstva in predmarčni dobi vse bolj krepila in različno izražala.

Po uvodnem delu je bil na razstavi prikazan program Zedinjene Slovenije (katalog štev. 13), ki so ga oblikovali člani društva Slovenija na Dunaju. V njem so zahtevali združitev vsega slovenskega narodnostnega ozemlja v eno avtonomno enoto. Že aprila 1848 je Matija Majar natančno navedel, naj bi Zedinjena Slovenija poleg kranjskih, goriških, koroških in štajerskih Slovencev zajela tudi beneške in ogrske Slovence; sporazumevali naj bi se v enotnem knjižnem jeziku.

Program Zedinjene Slovenije leta 1848 ni bil uresničen. Njegova misel se je ohranila in stoletje sledimo različnim prizadevanjem za njegovo uresničitev.

V petdesetih letih, v času Bachovega absolutizma, in v prvi polovici šestdesetih let preteklega stoletja o programu Zedinjene Slovenije niso govorili. Šele italijansko avstrijska vojna leta 1866 in priključitev beneških Slovencev Italiji je ponovno oživela zahtevo po Zedinjeni Sloveniji. V taborskem gibanju so razširili program med ljudske množice. Ker program Zedinjene Slovenije v okviru ustavnega življenja v Avstriji ni bil uresničljiv, iščejo stranke raznih poti za njegovo izpolnitev.

Z nastopom delavskega razreda se je v zgodovinskem razvoju slovenskega naroda po-

javila nova družbena sila, ki ji je pripadla odločilna vloga v reševanju nacionalnega in socialnega vprašanja Slovencev. Program Zedinjene Slovenije je sprejela tudi Jugoslovanska socialnodemokratska stranka. Vendar ni znala povezati narodnostnega vprašanja z razrednim bojem. Vizijo pravilne rešitve je izrazil le Ivan Cankar v letu 1918: »Na meni, na mojih plečih, na plečih delavca, proletarca, sloni bodočnost slovenskega naroda, naroda proletarca!« Zgodovinski razvoj naslednjih desetletij je dokazal pravilnost Cankarjeve misli.

Komunistična stranka si je zaradi svojih načel in dejavnosti med množicami pridobila zaupanje zlasti od tridesetih let dalje, zato je po kapitulaciji Jugoslavije mogla povesti slovensko ljudstvo v boj proti okupatorju, za narodno in družbeno osvoboditev. Na njeno pobudo in pod njenim vodstvom je zrastle in se razširila Osvobodilna fronta, ki je bila enotno vsenarodno gibanje za osvoboditev.

Program, ki ga je Osvobodilna fronta postavila v 9 temeljnih točkah, je bil z zmago narodnoosvobodilne vojske leta 1945 uresničen. Slovenski narod si je v skupnem boju z jugoslovanskimi narodi pridobil svojo državnost in se enakopravno udeležil graditve skupnosti jugoslovanskih narodov. Večina Slovencev je odtlej združena v lastni državi v okviru socialistične Jugoslavije.

Na razstavi so bila poleg že znanih prikazana tudi le delno znana ali pa javnosti še neznana besedila. Tako na primer dokumenti v zvezi z nastankom države Slovencev, Hrvatov in Srbov leta 1918, letaki o delavskem gibanju med obema svetovnima vojnima itd.

Na razstavi so bili prikazani tudi programi pri Slovencih, ki so po letu 1918 ostali zunaj meja Jugoslavije. Ti dokumenti pričajo o aktivnosti in organiziranosti zamejskih Slovencev ter o njihovem boju za nacionalne pravice. Tako Jugoslovanska socialno-demokratska stranka za Julijsko krajino leta 1919 poziva »vse strokovne, gospodarske in kulturne organizacije, da napno vse sile za združitev slovenskega proletariata v Italiji« (katalog šte. 128), slovenski poslanci leta 1921 zahtevajo uporabo svojega jezika na sedanjih rimskega parlamenta (katalog šte. 153), slovensko-hrvatsko nacionalnorevolucionarno gibanje ali TIGR je leta 1935 sklenilo s KP Italije sporazum, po katerem se slovenskemu ljudstvu v Julijski krajini priznava pravica do samoodločbe in odcepitve od italijanske države (katalog šte. 188) itd.

Na razstavi so avtorji posebej poudarili tri programe v zgodovinskem razvoju sloven-

skega naroda, ki imajo skupno obeležje, čeprav so nastali v različnih časovnih obdobjih. V vseh treh se izraža težnja po združitvi vseh Slovencev, ki naj žive v enakopravni skupnosti narodov. To so program Zedinjene Slovenije iz leta 1848 (katalog šte. 13), manifest ustanovnega kongresa KPS iz aprila 1937 (katalog šte. 191) in Temeljne točke Osvobodilne fronte iz leta 1941 (katalog šte. 221 in 222).

Avtorji programa Zedinjene Slovenije so poleg zahteve po združitvi vseh Slovencev napisali: »Komu od nas bi na misel padlo govoriti, da so imeli Evropejci pravico vbože zamorce v Afriki kakor živino loviti in v daljno služnost peljati«.

Manifest ustanovnega kongresa KPS iz aprila 1937 na pragu II. svetovne vojne ima za moto verz o bratstvu med narodi iz Prešernove Zdravljice. Hkrati pa ugotavlja, da pomeni nemško-italijanska zveza za slovenski narod nevarnost novega razkosanja in dodaja, »da slovenski delavski razred predstavlja najbolj zaveden, najbolj napreden in najbolj organiziran del slovenskega naroda in je zato zgodovinsko odgovoren za njegovo prihodnost.« Tej zgodovinski vlogi se delavski razred ni odrekel. V narodnoosvobodilnem boju je na čelu s KPS imel odločilno vlogo.

Temeljne točke Osvobodilne fronte pa so konkreten narodni in socialni program po okupaciji Jugoslavije in razkosanju Slovenije med tri okupatorje, ko se je slovenski narod moral boriti za svoje narodne in človeške pravice. Ideja o Zedinjeni Sloveniji je našla svoje mesto v drugi temeljni točki. Ta ideja je bila z zmago narodnoosvobodilne vojske v veliki meri uresničena. Ob vodstvu po razstavi je obiskovalec mogel zvedeti, da pomeni ozemlje današnje SR Slovenije 87 % ozemlja, ki je bilo leta 1848 na zemljevidu Petra Kozlerja označeno kot popolnoma slovensko.

Marija Oblak-Carni

Razstava »Maribor 1941—1945«

Že od aprila 1975 je v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru odprta razstava »Maribor 1941—1945«. Postavljena je bila v okviru proslav ob tridesetletnici osvoboditve in ob občinskem prazniku. Razstava je dokaj obsežna, saj 75 panojev in 8 vitrin zavzema vseh šest razstavnih prostorov v pritličju muzejske zgradbe. Z zbiranjem gradiva o Mariboru v obdobju okupacije so muzejski delavci pričeli že kmalu po ustanovitvi muzeja in nadaljevali z njim vse do postavitve razstave. Glavna dela za postavitev razsta-

ve so trajala približno eno leto. Večino razstavljenega gradiva hrani arhiv muzeja narodne osvoboditve, nekaj pa je bilo treba preslikati tudi v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani in v Muzeju revolucije v Celju. Ob razstavi je izšel tudi katalog z orisom zgodovine Maribora v obdobju 1941 do 1945. Razstavo je oblikovno uredil arhitekt Rudi Zupan, katalog pa je opremil akademski slikar Janez Vidic.

Osnovni problem pri postavljanju razstave je povzročalo nesorazmerje med ohranjenim gradivom okupatorskega izvora in gradivom osvobodilnega gibanja. Medtem ko je prvo dokaj obsežno, je za osvobodilno gibanje v Mariboru (zlasti za prvi dve leti) ohranjenih zelo malo dokumentov. To je tudi razumljivo, če vemo, v kakšnih razmerah je potekal odpor v Mariboru, kjer je bil sedež nemške okupacijske uprave za celotno slovensko Štajersko. Prezreti ne smemo dejstva, da marsikaj iz varnostnih razlogov tudi ni smelo biti zapisano in da je odporiško gibanje v Mariboru dolgo časa slonelo zgolj na zaupništvu, ki pisanih virov ni poznalo, da pa je pozneje, ko je okrožna tehnika že tiskala velike količine ilegalnega materiala, moralo biti veliko tega zopet iz varnostnih razlogov sproti uničenega. Avtorji razstave so skušali to pomanjkljivost nadomestiti s fotografijami postojank osvobodilnega gibanja, ki so bile vseskozi dokaj na široko razpredene po mestu. Dragoceno pomagalo pri rekonstrukciji nekaterih pomembnih dogodkov so bili spominski viri, ki zelo neposredno približajo dogodke iz tistih hudih dni. Pomembno in zelo bogato pionirsko delo je na tem področju opravila že Milica Ostrovska, ki je začela takoj po osvoboditvi zbirati izjave in spomine udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja v Mariboru. Njeno dolgoletno in vztrajno delo je dobilo knjižno podobo v treh delih z naslovom Kljub vsemu odpor.

Razstavljeno dokumentarno gradivo (271 fotografij, 163 dokumentov, 3 topografske karte in številne muzealije v vitrinah) nam prikazujejo usodo mesta z najbližjo okolico v vojnem času, medtem ko so dogajanja na širšem območju severovzhodne Slovenije prikazana le v skopih obrisih, samo za lažje razumevanje neposrednega dogajanja v Mariboru. S tem je razstava pridobila na preglednosti, obenem pa so se tudi ostreje izrisale nekatere dosedanje ugotovitve iz zgodovine Maribora v obravnavanem obdobju ter jasneje ovrednotila vloga Maribora v NOB na Slovenskem sploh.

Glavna značilnost okupiranega Maribora, ki se jasno kaže tudi na razstavi, je v strahovitem nasilju in temeljitih okupatorjevih raznarodovalnih ukrepih ter v skozi vsa štiri leta prisotnem in močnem odporu. Ravno ta dvojnost, ki se skozi vso razstavo kronološko prepleta in je v vsakem obdobju sorazmerno zastopana, daje odporiškem Mariboru svojevrsten pečat. In prav zato je vsak dokument, vsaka fotografija, vsak predmet na razstavi zgovorna priča o trpljenju in borbah, udarcih in zmagah, skozi katere je moral slovenski Maribor v letih 1941—1945. Razstava je naletela med Mariborčani na izredno zanimanje, saj si jo je do konca leta (zaradi gostovanj drugih razstav v razstavnih prostorih od srede oktobra do konca novembra ni bila postavljena) ogledalo že 10.000 obiskovalcev, največ šolske mladine.

Razstava o Mariboru je bila le ena od devetih postavitev razstav Muzeja narodne osvoboditve Maribor v lanskem jubilejnem letu. Ob tridesetletnici frankolovskega zločina in ob občinskem prazniku je bila februarja v Slovenskih Konjicah odprta razstava »Talci 1941 — 1945 na slovenskem Štajerskem«. To je bila že dvajseta postavitve te razstave, ki si jo je doslej ogledalo prek 82.000 ljudi, kar je svojevrsten rekord. Marca in aprila je muzej gostoval v Slovenj Gradcu in v Vuzenici z razstavo »Zidanškova (Pohorska) brigada«. V začetku maja ob občinskem prazniku občine Lenart ter od 16. do 23. oktobra ob petindvajsetletnici delavskega samoupravljanja v Sladkogorski je muzej gostoval v Gradišču v Slovenskih goricah in v Sladkem vrhu z razstavo »Lackov odred«. Avgusta je bila v osnovni šoli v Ribnici na Pohorju odprta razstava o ribniškem območju Pohorja s posebnim poudarkom na narodnoosvobodilnem boju. Razstavo je skupaj z muzejem pripravil zunanji muzejski sodelavec France Filipič. V muzejskih prostorih v Mariboru sta gostovali tudi dve razstavi Muzeja ljudske revolucije Slovenije iz Ljubljane. V drugi polovici marca je bila postavljena razstava »Kultura v narodnoosvobodilnem boju«, v drugi polovici novembra pa razstava »Zaključni boji in osvoboditev Slovenije«. Pri obeh razstavah je z gradivom sodeloval tudi naš muzej. Z gostovanji razstav v večjih krajih zunaj Maribora Muzej narodne osvoboditve samo nadaljuje že vpeljano razstavno politiko, katere glavni namen je, rezultate našega dela (razstave) čimbolj približati delovnemu človeku, neposrednemu proizvajalcu v organizacijah združenega dela, zlasti tistemu zunaj Maribora.

Vse postavitve razstav Muzeja narodne osvoboditve v lanskem letu ter stalne zbirke v Mariboru, na Osankarici, v Gornji Radgoni in v Srecah pri Makolah si je ogledalo 52.800 obiskovalcev.

Marjan Znidarič

Razstava o izobraževanju odrasle mladine

V Slovenskem šolskem muzeju je bila 25. novembra 1975 odprta razstava s temo: Izobraževanje odrasle mladine od leta 1870 do 1941. Razstava skuša podati pregled izobraževanja odrasle mladine v preteklosti in prikazati slikovni, arhivski in knjižni material o njem.

Za mladino, ki je dovršila obvezno osnovno šolo, je bilo že s prvim avstrijskim šolskim zakonom iz leta 1774 predpisano nadaljnje izobraževanje v ponavljalnih šolah. Po tem zakonu je bil ponavljalni pouk obvezen za mladino do 20. leta starosti. Pozneje so starostno mejo znižali na 18. leto, ponavljalne šole pa je od leta 1816 dalje morala obiskovati mladina od 12. do 15. leta starosti. Najuspešnejša oblika izobraževanja mladine in odraslih so bile nedeljske začetne šole, kjer je bil pouk neobvezen, brezplačen in v slovenskem jeziku. Poučevali so prizadevni učitelji in duhovniki. Iz poročil o teh šolah razberemo, da so jih poleg mladine obiskovali tudi odrasli. Za te šole je izšlo tudi nekaj slovenskih učbenikov.

V drugi polovici 18. stoletja je izšlo tudi nekaj odlokov o ponavljalnem izobraževanju vajencev, ki pa se je v praksi slabo obneslo. Vajenci so bili namreč večinoma nepismeni, zato z njimi ni bilo kaj ponavljati.

Ponekod so učitelji prirejali za odrasle tudi posebna predavanja iz kmetijskih panog. Svoje znanje so učitelji izpopolnjevali v kmetijskih tečajih, ki so jih začeli pri nas prirejati po letu 1866. Šele na podlagi tretjega avstrijskega zakona o osnovnem šolstvu iz leta 1869 so začeli izdajati tudi odloke o uvažanju kmetijskih in gospodinjskih tečajev za šoli odraslo mladino. Izšel je tudi učni načrt za te tečaje. Zakon je predvideval nadaljnje izobraževanje tudi za učiteljstvo, in sicer za učitelje v kmetijstvu, za učiteljice pa predvsem v pouku ženskih ročnih del. Z izobraževanjem odrasle mladine so se začele ukvarjati tudi kmetijske šole in razna društva. V mestih so že pred prvo svetovno vojno prirejali razne izobraževalne tečaje za odrasle, na katerih so predavali strokovnjaki z raznih področij. V Ljubljani je bilo že leta 1904 ustanovljeno ljudsko izobraževalno društvo Akademija, ki je prirejalo predavanja tudi v krajih zunaj Ljubljane. Po razpadu avstro-

ogrske monarhije se na Slovenskem šolski sistem ni spremenil. V novi državi Srbov, Hrvatov in Slovencev so veljali različni zakoni, zato si je zlasti učiteljska organizacija prizadevala za sprejem novega šolskega zakona, ki je bil končno sprejet leta 1929.

Nekateri učitelji so takrat že sestavljali osnutke učnih načrtov tudi za kmetijsko in gospodinjsko nadaljevalno šolstvo. Za to šolstvo se je zavzel zlasti kmetijski svetnik Viljem Rohrman, ki je organiziral posvet strokovnjakov ter pripravil učni načrt in pravilnik za te šole. Kmetijski strokovnjaki so se z Rohrmanovim osnutkom strinjali in tako je bil predložen kmetijskemu ministrstvu v odobritev. Leta 1927 je sprejelo v svoj program vprašanja organizacije kmetijskega šolstva tudi Udruženje jugoslovanskega učiteljstva in ustanovilo poseben odsek za kmečko in gospodinjsko nadaljevalno šolstvo pri svojem poverjeništvu za Slovenijo. Odsek je sklical posvet o kmečkih in gospodinjskih nadaljevalnih šolah, organizirani pa so bili tudi kmetijski tečaji za učitelje na kmečkih nadaljevalnih šolah, in sicer na Grmu in Št. Juriju pri Celju. Na prej omenjenem posvetu so se sporazumeli glede kmečkih in gospodinjskih nadaljevalnih šol: da naj bodo sestavni del osnovnega šolstva, poglobljajo naj delo osnovnih šol, naj bodo splošno — izobraževalne in neobvezne.

To šolstvo sta do leta 1929 vodili oblastni upravi v Ljubljani in Mariboru, nato pa ga je prevzela banska uprava. Zakonsko osnovo pa je dobilo to šolstvo šele v Zakonu o narodnih šolah iz leta 1929, ki je določal, da naj se za osebe od 16. do 30. leta starosti prirejajo združno-gospodarski in gospodinski tečaji pri narodnih šolah. Pouk naj bi bil praktičen in prilagojen krajevnim razmeram, trajal pa naj bi od dveh do šestih mesecev v letu. V letih od 1929 do 1933 je bilo v dravski banovi ustanovljenih 156 kmečkih in 114 gospodinjskih nadaljevalnih šol.

V krajih, kjer zaradi premajhnega števila učencev ali učiteljev ni bilo mogoče ustanoviti kmečke nadaljevalne šole, so z letom 1935 začeli uvajati pripravljalne tečaje za poklicno vzgojo in izobraževanje kmečke mladine. Za učitelje na kmečkih in gospodinjskih nadaljevalnih šolah so bili organizirani številni tečaji. Samo v letu 1937 so bili naslednji tečaji: uvodni in metodični tečaj, idejni tečaj, tečaj za kmečko gospodarstvo in kmečko gospodinjstvo ter uvodni in metodični tečaj za učiteljice gospodinjskih nadaljevalnih šol.

Kmečko nadaljevalno šolstvo je zajelo širok krog prebivalstva. Poleg strokovnega zna-

nja je dajalo tudi splošno izobrazbo in budi-
lo v kmečki mladini ljubezen do zemlje.

Z izobraževanjem odrasle mladine so se ukvarjala med obema vojnama tudi razna društva, ki so bila povečini strankarska. Med delavstvom so širila prosveto delavska izobraževalna društva Svobod in kasneje Vzajemnosti.

Velik vpliv na izobraževanje odrasle mladine so imele tudi Prosvetna zveza, Zveza kulturnih društev in Zveza kmetiskih fantov in deklet. Slednja je bila napredna organizacija, preko katere je Komunistična partija širila svoj vpliv med kmečkim prebivalstvom, zaradi česar je bila ta zveza v nekaterih krajih razpuščena.

S prirejanjem kmetijskih in gospodinjskih tečajev so se ukvarjale tudi druge organizacije, na primer Zadružna zveza, Kmečka zveza, Kolo jugoslovanskih sester, Splošno žensko društvo in tudi nekateri samostanski redovi.

Že po razpadu avstroogrske monarhije so zaživele na Slovenskem ljudske univerze. Do leta 1923 smo jih imeli v Mariboru, Celju in Jesenicah. Ustanovili in vodili so jih v glavnem učitelji in profesorji. V Ljubljani je bil leta 1921 ustanovljen na univerzi Akademski socialno — pedagoški krožek, ki se je zavzemal za ustanovitev ljudske univerze. Krožek je prirejal v letih od 1922 do 1926 predavanja pod imenom Ljudska visoka šola. Pri tej je zelo aktivno sodeloval znani pedagog dr. Franjo Žgeč. Ljudski univerzi v Ljubljani in Celju sta tiskali predavanja v obliki brošuric. Statistika za leto 1939/40 kaže, da se je število ljudskih univerz na Slovenskem povečalo na šest, predavanja pa je poslušalo 16.000 ljudi.

Po drugi svetovni vojni je izobraževanje odrasle mladine zajelo širok krog prebivalstva. Obseg tega šolstva je bil tolikšen, da bi bila o tem lahko prirejena posebna razstava.

Tatjana Hojan

NOVE PUBLIKACIJE

Ob desetletnici »Knjižnice NOV in POS«. *Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada. Knjižnica NOV in POS 15, Ljubljana 1975, 789 str.*

V zbirki »Knjižnica NOV in POS« je lansko leto spet izšlo več pomembnih vojaško-zgodovinskih del o narodnoosvobodilnem boju slovenskega naroda, med njimi tudi obsežna monografija sodelavca Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru Mirka Fajdige o XI. SNOB Miloša Zidanška. Ob tem naj poudarimo, da je bila leta 1975 desetletnica »Knjižnice NOV in POS«, za katero je dal pobudo republiški odbor ZZB NOV. Prav v jubilejnem letu je izšla že štirideseta knjiga te knjižne zbirke, kar je izjemen dosežek doslej največje slovenske načrtne akcije za raziskovanje zgodovine NOB slovenskega naroda. Komisija za zgodovino sveta za razvijanje in negovanje tradicij NOB pri predsedstvu republiškega odbora ZZB NOV, ki je izdelala načrt strukture »Knjižnice NOV in POS«, metodologijo za pisanje monografij o narodnoosvobodilnih enotah in skrbela za mentorsko pomoč piscem ter za strokovno ravnen izdanih del, je tako s pomočjo odborov brigad in odredov ter sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja ter skupine Vojaškega zgodovinskega inštituta v Ljubljani uspela že velik del svojega programa izpolniti.

Doslej so v prvem delu zbirke, ki naj bi po načrtu obsegal 31 del, nekatera v več knjigah, o vseh enotah NOV in POS oziroma o drugih enotah, v katerih so prevladovali slovenski borci, izšle naslednje brigadne monografije: o Šercerjevi (I. del — Milan Guček), Gradnikovi, Prešernovi in Vojkovi (Stanko Petelin), Gubčevi in Cankarjevi (Lado Ambrožič), Šlandrovi (Miroslav Stiplovšek), Petnajsti (Mile Pavlin), Bazoviški (Franjo Bavec), Kosovelovi (Radosav Isaković), I. slovenski artilerijski (Borivoj Lah) in Prekmurski brigadi (Mitja Hribovšek). Prav tako je izšlo že tudi nekaj del o slovenskih teritorialnih enotah, in sicer o II. grupi odredov in štajerskih partizanih 1941/42 (Ivan Ferlež), Jeseniško-bohinjskem (Mile Pavlin), Škofjeloškem (Tone Lotrič), Istrskem (Maks Zadnik), Dolomitskem (Rudolf Hribernik) in Belokranjskem odredu (Radko Polič). Kar 11 del v »Knjižnici NOV in POS« obravnava problematiko vključevanja Slovencev, zlasti Primorcev, ter istrskih Hrvatov v različne prekomorske enote oziroma njihovo vključevanje v narodnoosvobodilni boj zunaj domovine. Tako sta Srečko Vilhar in Albert

Klun napisala dela o I. in II. prekomorski brigadi ter o narodnoosvobodilnem boju Primorcev in Istranov v južni Franciji, Italiji in Afriki ter pred ustanovitvijo prekomorskih brigad, v samostojnih publikacijah pa so prikazane tudi III. prekomorska (Radule Butorovič, Albert Klun), IV. prekomorska (Edvin Pervanje, Jože Hočevan) in V. prekomorska brigada (Jože Šmit, Rado Bordon, Albert Klun), topniške (Karel Levičnik), letalske (Rafael Perhauć) in tankovske (Manojlo Babić, Miroslav Luštek) enote prekomorcev ter pevske zbor JA Srečko Kosovel (Ivan Jerman).

V okviru drugega, problemskega dela »Knjižnice NOV in POS« je izšlo več monografij o temeljnih problemih slovenske NOB, o velikih vojaških operacijah ter o pomembnih posebnih službah in dejavnostih NOB. Tako je Tone Ferenc objavil v tej zbirki svoji monografiji o nemški raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941—1945 ter o razvoju NOB na Slovenskem jeseni 1943 po kapitulaciji Italije, Lado Ambrožič vojaško-zgodovinsko študijo o pohodu XIV. divizije na Štajersko, Stanko Petelin delo o osvoboditvi slovenskega Primorja, Jože Krall dve knjigi o partizanskih tiskarnah na Slovenskem, Stevo Sunajko delo o sodelovanju slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941—1945, Janez Tomšič monografijo o narodnoosvobodilnem boju na Jadranu in slovenskih pomorščakih, Milan Dolenc delo o veterinarski službi v NOB in Ivan Kalinšek doktorsko disertacijo o zdravljenju ranjencev v Slovenski centralni vojno-partizanski bolnišnici.

Vsa ta dela kakovostno sicer niso izenačena, toda vse ustrezajo osnovnim metodološkim in programskim kriterijem. Posebej naj opozorimo na kakovost in vsebinsko pomembnost nekaterih monografij problemskega dela zbirke, glede del o odredih, brigadah in drugih enotah pa naj poudarimo, da se ne omejujejo zgolj na nadrobno prikazovanje vojaške aktivnosti, kot večina del te vrste v jugoslovanskem zgodovinopisju, temveč da so si pisci prizadevali osvetliti tudi vsakdanje življenje borcev, delovanje različnih služb v enotah, njihovo politično in kulturno-prosvetno delo ter povezovanje s političnimi organizacijami na terenu hkrati s prikazom razmer na operacijskih območjih. Ta dela osvetljejo tudi tesno medsebojno pogojenost vojaškega in političnega delovanja med NOB na Slovenskem. Njihova odlika je tudi živ in plastičen prikaz vsestranskega delovanja na-

rodnoosvobodilnih enot, kar so pisci dosegli tudi z obsežnim zbiranjem spominskih pričevanj. Večina del iz »Knjižnice NOV in POS« obravnava zlasti problematiko obdobja od srede 1943 dalje in pomenijo pomemben premik raziskovanja iz začetnih obdobja NOB, ki mu je zgodovinsko posvetilo doslej največ pozornosti, v temeljito obravnavo tudi druge polovice našega NOB. Že prek doslej izdanih del pa lahko sledimo številnim oblikam in posebnostim delovanja narodnoosvobodilnih enot v posameznih slovenskih pokrajinah.

Med njimi ima za ves čas NOB doslej že precej obdelano delovanje enot NOV in POS Štajerska z deli Franceta Filipiča o pohorskih partizanih in Pohorskem bataljonu, z monografijami o štajerskih partizanih 1941/42 in II. grupi odredov, o Šlandrovi brigadi, o pohodu XIV. divizije ter z več drugimi razpravami, nova pomembna osvetlitev vojaško zgodovinske problematike NOB v tej pokrajini pa je Fajdigovo delo o Zidanškovi brigadi, ki je delovala pretežno na območju IV. (štajerske) operativne cone. Pisec je v uvodnem poglavju pregledno prikazal razmere na Štajerskem, posebej pa razvoj partizanskih enot na pohorskem območju v letu 1943 po uničenju Pohorskega bataljona. Pri tem je posvetil posebno pozornost opisu delovanja Pohorskega odreda kot jedra bodoče Zidanškove brigade, ki je bila ustanovljena pri Sv. Primožu prav na obletnico tragedije Pohorskega bataljona 8. januarja 1944. Ustanovitev številčno štirikrat močnejše enote, kot je bil uničen bataljon in hkrati za Šlandrovo brigado druge operativne vojaške sile na Štajerskem, je bila nemškemu okupatorju prepričljiv dokaz o njegovi nemoči pri uničevanju in zatiranju partizanske aktivnosti. Poudarimo naj še, da je pisec dobro primerjal tudi razvoj NOB na vzhodnih in zahodnih območjih štajerske operativne cone.

Razvoj in delovanje XI. SNOB Miloša Zidanška, ki so jo spočetka imenovali tudi Pohorska, od ustanovitve do njenega razformiranja 29. maja 1945 je opisal v petih poglavjih. Za prva tri obdobja je vzel kot osnovo za periodizacijo operacijska območja brigade (Pohorje, med Savinjsko dolino in Zasavjem, Dolenjska), pri zadnjih dveh poglavjih pa je vzel za mejnik ponovno rast brigade po hudih razmerah v zimski nemško-domobranski ofenzivi 1944/45 po vrnitvi iz sestava VII. korpusa na zahodna območja IV. operativne cone. Z razdelitvijo obsežnega prvega poglavja na dva dela je poudaril dejstvo, da je brigada že spomladi 1944 po začetnih težavah in problemih dosegla velike bojne us-

pehe in da se ni njena ofenzivnost stopnjevala šele sredi tega leta po premestitvi s Pohorja na novo operacijsko območje med Savinjsko dolino in Zasavjem, kjer je nato najtesneje sodelovala s Šlandrovo brigado. Skupaj sta pod vodstvom operativnega štaba VI. in XI. brigade, številčno nekaj časa celo močnejši od XIV. divizije, dosegli poleti 1944 svoje največje uspehe pri osvobajanju Zgornje Savinjske doline, kjer je Zidanškova brigada osvobodila Gornji grad. Za te uspehe ji je dal priznanje tudi vrhovni štab NOV in POJ.

Zidanškova brigada se je kot gibljiva operativna enota bojevala od Drave do Kočevja in od Semiča do Celovca, skozi njene enote pa je šlo okoli 1600 borcev. Največ je prispevala k uspešnemu razmahu NOB na širšem pohorskem območju v prvi polovici 1944 in nato na zahodnih območjih štajerske operativne cone, sodelovala je v velikih operacijah VII. korpusa za zavarovanje osvobojenega ozemlja na Dolenjskem in proti enotam slovenskega domobranstva, v sklepnih bojih za osvoboditev pa je dala tudi tehten prispevek v prizadevanjih za izbojevanje Združene Slovenije z akcijami na Koroškem, kjer je končala svojo sedemnajstmesečno bojno pot. Na njej je morala premagati tudi hude težave, takoj po ustanovitvi tudi zaradi aktivnosti gestapovske agenture, hude čase pa je nato doživljala pozimi 1944/45 sredi nenehne nemško-domobranske ofenzivnosti.

Pisec je v vsakem obdobju sproti in ne v posebnem sklepnem poglavju prikazal tudi dejavnost brigade na političnopropagandnem in kulturnoprosvetnem področju ter oblikovanje raznih služb v njej. To nam omogoča, da spremljamo razvoj in delovanje brigade hkrati z vseh vidikov, toda podatki se zaradi tega mestoma ponavljajo, težje pa je tudi pregledno slediti posamezni dejavnosti. Tej problematiki je posvetil ustrezno pozornost, natančno pa je obdelal različne vojaške akcije. Zanje je zbral izjemno veliko število ustnih pričevanj borcev in funkcionarjev. S podatki, ki mu jih je dalo okoli 200 »zidanškovcev«, je posamezne akcije in boje prikazal živo, opisal pa je tudi hrabra in iznajdljiva dejanja posameznikov, prav tako pa je skušal pri posameznih akcijah ugotoviti kar najbolj popolno imena padlih in ranjenih borcev. To je prav gotovo posebna odlika Fajdigovega dela. Za vse člane ožjega štaba je v opombah navedel tudi kratke biografske podatke. Vse brigadne akcije, ki so bile sestavni del širših operacij, zlasti tesno sodelovanje s Šlandrovo brigado, je lepo prikazal v ustreznem okviru. Prav tako je kri-

tično analiziral posamezne akcije in dobro primerjal aktivnost brigade z uspehi drugih enot štajerske operativne cone. Pri posredovanju podatkov o vojaški dejavnosti se je dosledno držal kronološkega reda, čeprav bi bila manjša odstopanja včasih koristna zaradi večje preglednosti. Ponekod bi lahko podatke iz dokumentov o posameznih akcijah podal v bolj povzeti obliki ali pa nadrobnosti uvrstil v opombe.

Piscu je treba dati vse priznanje, da si je prizadeval zbrati čimveč različnih virov o posameznih dogodkih, sam pa ugotavlja, da mu to kljub velikim naporom ni uspelo enakomerno za vsa vprašanja (npr. za problematiko gestapovske agenture). Opozorimo naj še, da je uspel za ilustracijo delovanja brigade zbrati tudi veliko fotografij. V knjigi je tudi več skic o bojni poti brigade v posameznih obdobjih in o nekaterih njenih pomembnih bojih. S pomočjo odbora Zidanškove brigade pa se je pisec lotil tudi izredno napornega zbiranja podatkov o borceh brigade. V prilogi je seznam 1160 zidanškovcev, torej okrog tri četrtine vseh, ki so se borili v sestavu brigade. Pri tem je analiziral tudi njihovo socialno in starostno strukturo ter ugotovil, da je bilo vanjo vključenih največ borcev s širšega pohorskega območja. Izdelal je sezname poveljniškega kadra in tabele o številčnem stanju borcev ter posebej članov tudi KPS in SKOJ v posameznih obdobjih. Dodal je tudi povzetek o celotni dejavnosti brigade, in pregled virov in literature, poudarimo pa naj, da je tudi vsako poglavje sklenil z dobrim povzetkom najpomembnejših značilnosti obdobja.

Ob sklepu naj ugotovimo, da je Mirko Fajdiga uspešno izpolnil svojo nalogo in da njegovo delo znova izpričuje pomembnost »Knjižnice NOV in POS« ne le pri poznavanju vojaške zgodovine NOB, temveč tudi za pisanje širših sintez. Tako je Fajdigovo delo zelo pomemben prispevek zlasti za osvetlitev NOB na Štajerskem in zato tudi pomembno v prizadevanjih za pisanje sinteze o NOB v tej pokrajini. Pripomnimo naj še, da je odbor Zidanškove brigade ob izidu knjige organiziral več srečanj borcev in mladine ter z njimi prispeval k razvijanju revolucionarnih tradicij NOB.

Miro Stiplovšek

Razprave in gradivo št. 6. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, december 1974, 152 str.

Ni prav velikokrat v navadi, da predstavljamo bralcem posamezne številke revij. To pot smo napravili majhno izjemo, ker gre za

šesto številko revije, ki jo je kot svojo strokovno in znanstveno publikacijo začel izdajati Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani že leta 1960. Do leta 1966 je izšlo pet števil različnega obsega, vendar vedno vsebinsko polnih tehtnih, včasih celo temeljnih razprav in člankov o problematiki narodnih manjšin, zlasti o Slovencih onstran državne meje. Poleg razprav in člankov je revija prinašala tudi gradivo, ki je pomembno za raziskovanje manjšinske problematike ter občasno recenzije in priložnostne informacije.

Naj na tem mestu le v nekaj besedah opozorimo na nekatere članke iz RiG. Eno najpomembnejših del, ki ga je objavil RiG, je temeljna študija Janka Pleterskega »Manjšinska zakonodaja na Koroškem po drugi svetovni vojni« (RiG, št. 2/1960). Gre za znanstveno kritično analizo avstrijskega odnosa do slovenske manjšine na Koroškem skozi prizmo zakonodaje. Študija začenja z letom 1945 (z odredbo provizorične koroške deželne vlade o obveznem dvojezičnem osnovnem šolstvu na južnem Koroškem) in končuje z obema manjšinskima zakonoma (o sodstvu in šolstvu) v letu 1959. Nadalje so pomembne študije o kritičnih pretresih avstrijskih štetij prebivalstva (Klemenčič — popis 1951, Pleterski — popis 1961). Potem so tu še članki o problematiki italijanskih Slovencev, kot na primer Ančke Jager o vprašanju avtonomije Furlanije — Julijske krajine, Janka Jerija o tržaškem vprašanju in še vrsta drugih. Pri gradivu pa velja ob objavljanju posameznih dokumentov še zlasti opozoriti na bibliografije člankov o koroškem vprašanju v periodičnem tisku, ki jih je sestavljal Tone Zorn.

Predvsem zaradi tehničnih in finančnih težav revija »Razprave in gradivo« ni izšla kar osem let. Številka šest, ki jo imamo danes pred sabo, je torej nekakšno novo rojstvo stare revije. Uredniški odbor se je pri tej številki odločil za kompromisno varianto. Glede na dejstvo, da revija toliko časa ni izšla, so se odločili za objavo člankov, ki naj bi navezovali stik s vsebino prejšnjih števil revije, obenem pa naj bi bili to članki, ki se dotikajo sodobnih problemov. Ne glede na dejstvo, da si je manjšinska problematika v času, ko »Razprave in gradivo« niso izhajale, utrla pot tudi v druge publikacije in medije, pa vseeno pogrešamo v reviji razprave in članke, ki bi bili zanjo posebej napisani.

Uvodno študijo v šesto številko »Razprave in gradiva« je prispeval Drago Druškovič s slovenskim izvirnikom (nekoliko dopolnjenim) svoje publikacije »Nekaj vprašanj ko-

roških Slovencev«, ki jo je Inštitut za narodnostna vprašanja izdal v francoskem in angleškem jeziku. Na koncu je avtor dodal tudi bibliografijo odmevov na natis razprave v obeh jezikih, kar daje bralcu možnost, da se seznani z ocenami brošure, ki so v veliki večini pozitivne.

Drugo razpravo sta napisala Janko Jeri in Gorazd Kušej. Pod naslovom »Prvine položaja slovenske narodne manjšine v Italiji« sta zajela tako mednarodne kakor tudi notranje državno pravne vire. Analizirala sta določbe mirovne pogodbe z Italijo iz leta 1947, ki se dotikajo manjšinskega položaja, nadalje memorandum o soglasju iz leta 1954, nekatere določbe italijanske ustave in posebnega statuta pa vse tja do različnih zakonov, ki govorijo o manjšinskem šolskem vprašanju, osebnih imenih, kulturnih dejavnostih in podobno. Gre za sintetično besedilo, v katerem bo našel raziskovalec vse potrebne podatke o tej problematiki skupaj s strokovnimi analizami.

Naslednji dve študiji je napisal Tone Zorn. Prvo z naslovom »Nekateri pravni vidiki položaja slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem« je napisal ob sodelovanju Janka Pleterskega ali bolje rečeno, nadaljeval in dopolnil je njegovo delo, ki je bilo delno objavljeno v RiG št. 2/1960, delno pa ostalo v rokopisu. Zornova študija pomeni zaokrožitev problematike manjšinske zakonodaje na Koroškem, saj so obdelani zakonodajni ukrepi do vključno zakona o dvojezičnih topografskih napisih iz leta 1972. Njegova druga razprava raziskuje vprašanje, ki je vse do danes ostalo najmanj obdelano med vprašanji slovenske manjšine na Koroškem. Članku je dal naslov »Prispevek k problematiki sprememb v socialnih strukturah koroških Slovencev.« Prikazal je vpliv sodobnega koroškega gospodarskega razvoja na slovenski življenj in razpravo opremil z zgovornimi tabelami.

Zadnji del šeste številke Razprav in gradiva sestavlja vrsta prispevkov različnih avtorjev. Objavljeni so namreč nekateri referati slovenskih strokovnjakov, ki so sodelovali na lanski mednarodni konferenci o manjšinah v Trstu. Uvodno besedo, tj. prikaz nastajanja te velike konference je napisal Janko Jeri, objavljeni pa so še referati Lea Fusillia, Ferenc Hajoša, Janka Jerija, Vladimirja Klemenčiča in Svetozarja Poliča.

Na koncu je uredniški odbor dodal še kratko bibliografijo izbora novejših razprav sodelavcev INV, ki so bile natisnjene v tujih jezikih.

Dušan Nečak

Ljudje in kraji ob Pivki. Izdala in založila kulturna skupnost Postojna, Postojna 1975, 343 str. uredil Silvo Fatur.

Pred kratkim se je pojavila na slovenskem knjižnem trgu knjiga z naslovom »Ljudje in kraji ob Pivki«. Prva misel o knjigi se je rodila že leta 1957 v tedanjem Postojnskem študentskem klubu, toda zaradi objektivnih ovir je ostalo samo pri ideji. Letos pa je uredniškemu odboru ob vztrajnem delu uspelo izdati knjigo in jo posvetiti 30-letnici revolucije, zmage in osvoboditve.

Namen tega zapiska ni ocena knjige, temveč prikaz dela bralcu in ga opozoriti, da je knjiga izšla. Knjigo »Ljudje in kraji ob Pivki« lahko imenujemo tudi »Pivški zbornik«, saj obsega več kot petdeset prispevkov z različnih področij — geografije, zgodovine, geologije, literarne zgodovine, umetnosti, gospodarstva, šolstva itd. Naj tu opozorim le na nekatere prispevke.

Nada Kovačič je v prispevku »Zemljepisni oris Pivške kotline« prikazala geografski prostor, ki ga zbornik zajema: to je Pivška kotlina, »ki jo obdajajo kraške planote in sicer na severu Nanos in Hrušica, na vzhodu in jugovzhodu Javorniki in Snežnik, na zahodu Slavenski ravniki, ki se proti jugozahodu spuсти v Košansko dolino, na jugu pa se potegne v Taborski greben«. Rado Gospodarič je v članku »Geološke zanimivosti doline Pivke« opisal geološko preteklost Pivke. Franc Osole nas v članku »Poselitev Pivške kotline v ledeni dobi« seznanja z raziskovanji paleolitskih najdišč kot so Betalov in Zakajen spodmol, Postojnska in Otoška jama, Parska globina in druge ter z velikim delom znanstvenika Srečka Brodarja, ki je prvi odkril kulturne ostanke ledenodobnega človeka v tem delu Slovenije. Egon Pretner nam v svojem prispevku razkriva podzemeljsko živalstvo Pivške kotline in nam opiše sledeči dogodek: »Spomladi leta 1914 je svetovno znani biospeleolog René Jeannel obiskal več jam v Sloveniji, tudi Postojnsko in Črno jamo, jamo pod Predjamskim gradom in Volčjo jamo na Nanosu. Nad jamskim živalstvom je bil tako navdušen, da je napisal leta 1918 sledeče vrstice: »Kar je za Muslimane Meka, sveto mesto Islama, to je Kranjska za speleologe. 'Hadži' podzemeljske znanosti ne moreš postati, če nisi opravil romanja v njene slavne jame. Kranjska, zibelka speleološke znanosti, je domovina človeške ribice, hrošča Leptoderusa, pajka Stalita, raka Troglocaris in drugih velikanov podzemeljskega sveta«. Peter Habič nas seznani z reko Pivko in njenimi kraškimi jezери — Drskovško, Parsko,

Palško in Petelinjsko jezero, France Habe pa z raztekanjem voda iz Pivške kotline. Met-hilda Urleb opisuje v svojem prispevku gradišča v Pivški kotlini in pravi, da »gradiščem pripada nedvomno osrednje mesto med arheološkimi spomeniki, ki jih danes poznamo na Pivškem«.

Stanka Horvat se nam predstavlja z dvema člankoma: Iz zgodovine srednjega veka in Francozi pri nas. V prvem opisuje fevdalno razcepljenost v Pivški kotlini, v drugem pa kratkotrajno francosko vladavino za časa Ilirskih provinc 1809—1813. »Umetnostna preteklost na Pivki« je prispevek Emilijana Cevca, v katerem je podal pregled umetnostno-zgodovinskih spomenikov v Pivki. Silvo Fatur se nam predstavlja z dvema člankoma: Pivka med obema vojnama in Partizanska akcija v Postojnski jami aprila 1944. Roman Savnik nam v svojem članku predstavi pomembne Pivčane, France Ambrožič pa zdravstveno zgodovino na Postojnskem. »Stare žage na Pivškem« je prispevek Draga Gr-lja, »Mlini na srednjem toku reke Pivke in življenje v njih« pa prispevek Vere Brgoč. Ela Lenassi je statistično obdelala prebivalstvo Pivke v zadnjih sto letih. Postojnska jama — barometer jugoslovanskega turizma, je članek Franceta Habeta, v katerem ugotavlja, da je Postojnska jama izvrsten kazalec dviga in upada jugoslovanskega turizma.

Pomemben delež v zborniku nosi delo žal prezgodaj umrlega profesorja slovenščine Maksa Smrdela, ki je nazadnje poučeval na Poklicni kovinarski in avtomehaniški šoli v Kopru. Svoja dva obsežna članka »Prispevki za kulturo, politično in gospodarsko zgodovino Pivke od 1848 do 1. svetovne vojne« in »Gradivo za zgodovino NOB na Pivki,« ki sta nastala pred petnajstimi leti, je zelo temeljito obdelal. Slednji članek ima veliko vrednost ne samo zaradi tega, ker je njegova tematika dobro obdelana, temveč tudi ker je pisan po virih — pisanih in ustnih, kar je velikega pomena za vsakega zgodovinarja. Ta prispevek daje možnost za pisanje zgodovine NOB na Pivki in ga lahko prav gotovo štejemo za najbolj tehten prispevek zbornika, če ga ocenjujemo po njegovi izvirnosti.

Čeprav so prispevki z različnih področij in so jih napisali različni avtorji, sestavljajo organsko celoto. Lahko rečemo, da zbornik predstavlja resnično podobo Pivke in njenih prebivalcev skozi vso zgodovino. Slika Pivške kotline je poleg strokovnih in literarnih tekstov opremljena še z velikim številom fotografij, skic in zemljevidov, kar lahko samo pohvalimo.

Avugust Lešnik

Tolminski zbornik 1975. Druga knjiga. Izdala KS Tolmin v počastitev 30-letnice osvoboditve, Tolmin 1975, 509 str.

Med izdajo prve in druge knjige »Tolminskega zbornika« je preteklo skoraj dvajset let (prva knjiga je izšla leta 1956 na 146 straneh). Časovni premor je prinesel razlike v vsebinskem kakor tudi v tehničnem in formalnem pogledu. S prvo knjigo so Tolminci počastili spomin padlih ožjih rojakov v drugi svetovni vojni in petdesetletnico smrti Simona Gregorčiča, druga knjiga pa je poleg tridesetletnice osvoboditve posvečena še 800-letnici prve omembe Bovca v srednjeveških zgodovinskih virih (1174) ter 260-letnici velikega tolminskega kmečkega punta (1713). Trije jubileji, ki so pobudili izdajo zbornika, so določili tudi porazdelitev vsebine.

Prvo poglavje nosi naslov »Čas osvobodilnega boja« in obsega 16 naslovov, med članke so vpletene ljudske in umetne pesmi, ki opevajo partizanski boj. Objavljeno gradivo je zelo različnega obsega in tudi vrednosti. Lahko ugotovimo, da med gradivom ni nobenega pravega zgodovinskega prispevka, ki bi temeljil na širokem izboru zgodovinskih virov. Pisci se naslanjajo na ustne vire, zapisane spomine in lastna doživetja. Taka metodologija je že uvodnemu članku A. Pagona Ogareva »Osvoboditev Tolmina dne 30. aprila 1945« (str. 13—25) nakopala časopisno polemiko (glej TV-15, štev. 32 in 35, 1975); ta članek naj bi bil osnova v prvem poglavju zbornika. Iz istega poglavja omenimo še tri prispevke, ki skušajo osvetliti podobo F. Kravanja — Petra Skalarja (str. 33—49) in zelo izviren zapis P. Lebanove »Hiša upornikov« (str. 61—9) o partizanski družini Manfredovih na Humu pri Podmelcu. O napadu na domobransko postojanko v Tolminu je bilo že veliko napisanega (obširneje kot zbornik na straneh 81—3 je pisal J. Vidic v knjigi »Zločin pri Lenartu«, Ljubljana 1973, str. 469—477), zato je izvirnejši članek urednika zbornika J. Dolenca »Partizanska ljudska poezija na Tolminskem« (str. 85—107), ki pa mu manjka literarnozgodovinska obdelava, da bi bil lahko kaj več kot le gradivo. Z uporabo arhivskega gradiva (arhiv IZDG in Šolskega muzeja, oboje v Ljubljani) bi popolneje izvenel tudi članek partizanskega učitelja I. Miklavčiča »Razvoj partizanskega šolstva v tolminskem in kobariškem okraju med NOB« (str. 113—120).

Drugo poglavje nosi naslov »Stara pravda«. Če pomislimo, da je zbornik posvečen tudi jubilejnemu kmečkemu upor iz leta 1713, potem bomo zaman iskali med prispevki tega poglavja nekaj, kar bi bilo posvečno zgo-

dovini tega upora. Vse gradivo je le posredno vezano za kmečko uporno gibanje iz začetka 18. stoletja. Tako tudi M. Verbičeve »Puntarsko gibanje na Tolminskem 1513—1515« (str. 133—137), skrajšana oblika razprave, ki jo je objavil »Zgodovinski časopis« (XXVIII/1974, str. 3—44); prinaša novo gradivo o uporih Tolmincev v času prvega velikega vseslovenskega kmečkega upornega gibanja. V poglavju je objavljena še dramatizacija Bevkove povesti »Pravica do življenja« in zapisek o proslavah 260-letnice punta, ki so bile predvsem leta 1973.

Tretje poglavje je prav tako jubilejno in nosi naslov »800 let Bovca«. V poglavju uvaža ponatis zemljevida bovškega ozemlja iz leta 1688 (zaradi tiskovne napake je letnica spremenjena v 1666; žal, da je takih in podobnih tiskovnih napak v zborniku še nekaj), ki ni bil še objavljen. B. Marušič v članku »O prvih omembah Bovca in Bovškega v srednjeveških listinah« (str. 171—3) podaja pojav kraja in področja po objavljenem gradivu, prva omemba je iz leta 1174, čeprav je kraj nastal že prej, kar si lahko tudi razlagamo iz listine papeža Celestina III. z dne 24. 11. 1192, ki govoreč o Bovcu in drugih krajih navaja, da uživa ta področja čedadski kapitelj že štirideset let (S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882, str. 35). Zemljepisni pregled je na kratko zaobjet v članku H. Uršiča »Bovško« (str. 175—8), medtem ko je članek M. Matičetova »Duhovna kultura v gornjem Posočju« (str. 179—187) ponatis iz »Zbornika 18. kongresa SUFJ« (Ljubljana 1973). Sledijo še spominski paberki I. Juvančiča, bovškega rojaka (str. 189—195) in dva doneska o bovški sedanjosti.

Četrty del knjige ima kratek naslov »Zbornik«; v njem je zbrano zelo pestro gradivo, obsegajoče 25 prispevkov poleg skoraj dučata pesmi. Naše poročilo naj se omeji le na nekaj člankov, ki se začenjajo s pregledom D. Svolfjske »Novejša arheološka raziskovanja na Tolminskem« (str. 209—221); članek je nadaljevanje prispevka N. Mozetiča iz prve knjige »Tolminskega zbornika« (str. 22—6) ter podaja pregled desetletnega dela arheologa na področju tolminske občine. Sledita zapiska izročil o Dantejevi jami pri Tolminu in o zakladu na gori Bogatin. B. Marušič je prikazal v članku »Tolminski rojak zdravnik Anton Muznik (1726—1803, str. 239—242) življenje in delo pisca knjige »Clima goritiense« (1781). V zgodovino sodi tudi članek istega pisca o neznani pesmi prevajalca A. Kraglja, posvečeni dr. K. Lavriču in o namerah, da se na Goriškem postavi spomenik »očetu čitalnic« (str. 271—6). M. Fillije-

va je s komentarjem objavila zgodovinski prispevek A. Carlija-Lukoviča »Tolmin kot kraj in okraj«, ki je prvič izšel leta 1875 v goriškem tedniku »Glas«. Carli je predvsem znan kot prvi resnejši proučevalec najdb z arheološkega nahajališča v Mostu na Soči. Žal, da avtorica članka zelo verjetno ni poznala Rutarjeve polemike na Carlijev članek, ki je izšla pod naslovom »Kdaj in kako je prišel Tolmin pod goriške grofe?« (Soča, 1875, štev. 33—4). Najobširnejši članek iz tega dela knjige je T. Rutarja »Kratek pregled delovanja ilegalne organizacije TIGR na Tolminskem 1927—1940« (str. 315—361), ki pa zgodovinarja ne more zadovoljiti. Članek bi moral biti deležen že pred objavo potrebnih sprememb. V obliki, v kakršni nam ga je ponudila objava, služi le kot »surovina«, potrebna temeljite obdelave. Sicer priznajmo avtorju, da je zbral množico drobnih podatkov in jih rešil pred pozabo, saj o tematiki, katero je obravnaval, ni pisanih virov.

V osrednjem zborniškem delu knjige omenimo še vrsto narodopisnega gradiva, tako o ljudski medicini na Tolminskem, pa o pastirvanju na tolminskih planinah, o življenju tolminskega kolarskega obrtnika, o današnjem pustovanju v Tolminu ter še tematsko zelo soroden prispevek Š. Kociančiča in T. Rutarja »Zgodovinske in krajepisne drobtinice s Tolminskega« (str. 253—269). Prispevek je odlomek daljšega Kociančičevega članka (z dodatkom T. Rutarja), ki je izšel prvič leta 1854 v zagrebškem »Arhivu za poviestnicu jugoslavensku«. Lahko še omenimo, da je del v zborniku ponatisnjenega prispevka objavilo »Bovško berilo« (1971), »Berilo o Rutu« (1972), ter »Soča« (1879, štev. 41—2, 45); skoraj v celoti pa je Kociančičev članek ponatisnil »Priatelj« (IV/1855). Čemu se je urednik z uredniškim odborom vred odločil za ponatis, ki ga ni opremil s prepotrebnimi opombami, ni znano; zborniku taka objava ni v prid. Dokajšnje nasprotje mnogemu objavljenemu gradivu, ki pred objavo ni prešlo skozi ostrejšo uredniško rešeto, je M. Breclja literarnozgodovinski prikaz »Življenje in delo Cirila Drekonje z objavo Drekonjevih pisem Bevku in še nekaterih drugih dopisov« (str. 363—398), ki je prvi poskus ovrednotenja dela bolj kot organizatorja primorskega učiteljstva (manj kot književnika) znanega Drekonje, ki je padel kot žrtev nemškega okupatorja leta 1944.

Peti del (poglavje) »Zapisi in poročila« prinaša vrsto drobcev tako o upodabljalcih umetnikih, ki so na Tolminskem delovali ali še delujejo, nekaj drobcev za zgodovino NOB na Tolminskem, o muzeju in knjižnici v

Tolminu ter nekaj aktualnih tem, ki jih v obširnejšem obsegu vsebuje že poglavje »Zbornik«, a jih pri tem poročilu nismo posebej omenjali.

Z drobnimi zapiski vred obsega druga knjiga »Tolminskega zbornika« sedemdeset naslovov. Vsekakor je to zajetno gradivo, ki bi moglo zadostovati za dve knjigi. Kritična presoja nikakor ne more prezreti dejstva, da more zbornik s svojo ljudsko vsebino, prikupnostjo (številne barvne priloge) in ceno (75,00 din) priti v domala sleherni hišo na Tolminskem. Lahko zapišemo, da v mnogem odseva tudi podobo današnje Tolminske, predvsem pa njenega človeka. Znanstvena uporabnost objavljenega ni tolikšna, kakor bi lahko pričakovali upoštevaje analogije s sorodnimi izdajami po Slovenskem. Zahtevnejšemu bralcu bi temeljitejše delo uredniškega odbora prihranilo prenekatero kritično opombo. Ob veliki naložbi, ki jo izdaja predstavlja, izgovor o izkušnji, ki naj bi v bodoče (in zbornik naj bi v bodoče pogostejše izhajal) rodila boljše sadove, ne more biti na mestu. Ni dovolj, če se urednik ali uredniki zavedajo napak, treba jih je znati tudi pravočasno odpraviti.

Branko Marušič

Vas, ljudje in čas. Zgodovina Opčin. Zbral in uredil Angel Vremec-Mežnarjev, Trst, Založništvo tržaškega tiska 1975, 302 + (XX) str. 8°

Opčine so slovensko naselje, ki leži, na sredi pota med jugoslovansko Sežano in Trstom; danes spada pod tržaško občino. V preteklih sedmih letih so Openci izdali tri samostojne publikacije, posvečene zgodovini svojega kraja. Leta 1968 so počastili stoletnico čitalnice (odprta 25. 10. 1868) z brošuro, ki obsega 40 strani tiskanega teksta o kulturnoprosvetnem življenju v vasi v teku enega stoletja. Podoben obseg je imela brošura »Uprli so se fašizmu«, ki jo je izdalo krajevno združenje partizanov (ANPI) ob odkritju spomenika padlim partizanom 28. novembra 1971. Tretja publikacija je obsežnejša, nastajala je nekaj let ter ni vezana za noben vaški jubilej. Tristo strani obsegajočo in bogato ilustrirano knjigo so napisali Openci, ki sta jih pri zbiranju in obdelavi podatkov vodila početnik dela pokojni profesor Ivan Sosič (1893—1971) in Angel Vremec, ki je v knjigi naveden kot glavni urednik. Knjiga ima nad petdeset so-delavcev, piscev in recenzentov. V podnaslovu se označuje kot »zgodovina«, toda način podajanja snovi je kronističen. Kot osnovni vir so služila predvsem osebna pričevanja in

župnijski arhivi. Pisce in urednike raziskovalna pot ni vodila zunaj kraja, predvsem v sistematično raziskavo gradiva iz tržaških arhivskih ustanov. Prav zato ostaja »zgodovina« Opčin še vedno amatersko delo (vendar pisana z željo, da zapolni kar največ vrzeli, ki bi jih našlo kritično oko predvsem krajevnega bralstva. Knjiga je zlasti polna podatkov za naše stoletje, za naš čas, ko pa se to slovensko naselje iz tržaške okolice postopoma spreminja v predmestje z močno tuje-rodno naselitvijo. Sodim, da je ena odlik knjige prav prikazovanje socialnih in narodnostnih sprememb, žal, da so le-te prikazane opisno in brez statističnih dokumentov.

Da knjiga ni prava zgodovina, dokazuje neskladje, ki ga je ustvarilo neenakomerno obravnavanje določenih zgodovinskih obdobj. Tja do 19. stoletja govore o vasi le paberki iz virov in literature, kar pa ni posebej navedeno. Opčine se nam tako prikazujejo le v prejšnjem in našem stoletju, njih starejša zgodovina pa še čaka objave. Snov je razdeljena na 27 (!) poglavij s številnimi podnaslovi. Na prvem mestu je naselje predstavljeno z zemljepisnimi podatki. Opis je skop in konfuzen tako kot pri poglavju o imenovanju in naselitvi vasi, kjer imamo sicer topografsko predstavitev od hiše do hiše, vendar brez osnovnih označb, tako da more tekst služiti le domačinu. Slede opisi cerkvenih razmer, šolstva, kmetijstva, trgovine in obrti, denarnih zavodov, prometnih zvez, tehničnih novosti, javne uprave, podatki o prebivalstvu Opčin, o ureditvi vasi (neurejeno poročanje o vaških zanimivostih, etnoloških značilnostih, spomenikih itd.) ter najobsežnejši poglavji, o prvi svetovni vojni ter o tem med obema vojnama in med zadnjo vojno. Pisci in uredniki knjige se verjetno hote niso spuščali v obravnavo političnih razmer na vasi niti v dobi pred prvo svetovno vojno, niti med obema vojnama in niti ne med narodnoosvobodilnim bojem. Ta hiba sicer izjemni skrbnosti, da se o vasi in njenih ljudeh zabeleži še tako skromen podatek, ni v korist delu. Terminologija, ki jo urednik uporablja pri popisu časa NOB, ni ustrezna, zato pa so tembolj dragoceni sezname interniranih, partizanskih borcev (preživelih in padlih) aktivistov in kurirjev, obveščevalcev, vojaških in civilnih žrtev, talcev, od drugod, ki so jih Nemci ustrelili na Opčinah (žrtve drugega tržaškega procesa, talci zaradi atentata v kinodvorani na Opčinah itd.) in drugih (vojni ujetniki, pogrešani itd.). Posebno poglavje opisuje prosvetno dejavnost, pregleduje društva, o katerih še posebej govori poglavje o pevskih zborih (poimensko so na-

vedena imena članov raznih pevskih organizacij), godbah in orkestrih ter sokolskih nastopih. K tako kompleksnemu opisovanju sodi tudi pregled športnega življenja. Sledi še zapis raznih zgodovinskih drobcev ter etnografsko opisovanje, seznam pregovorov in rekov, ki se uporabljajo na Opčinah, šaljive pripovedi o vasi in vašcanih in nekaj vaških zanimivosti.

»Zgodovina« Opčin je priča o vasi v preteklosti in danes, priča pa tudi o zanimivi pobudi, ko pri njenem nastanku sodeluje dobršen del vašcanov. Knjiga prikazuje tudi odpor Opencev proti raznarodovanju, zato je tudi simbol nenehnega boja zamejskega Slovenca za svoj narodnostni obstoj. Za konec pa še kritična opazka na račun tiskarskih grafičnih znamenj, z njih doslednejšo uporabo bi postala knjiga preglednejša.

Branko Marušič

Zgodovinski prikazi Furlanije in Furlanov, izdani leta 1974.

Poleg temeljnih del o zgodovini Furlanije P. Paschinija (druga izdaja njegovega dela je izšla v Vidmu 1953-4) in P. S. Leichta (njegov kratka zgodovina Furlanije je leta 1970 izšla že v četrti izdaji) se od časa do časa pojavijo še drugi samostojni pregledi furlanske zgodovine. Zlasti je bilo bogato leto 1974, ko je izšlo pet samostojnih del o Furlaniji in Furlanah; od teh sta pravzaprav izvirni le dve deli, pri dveh gre za ponatis, eno pa je povzetek daljšega teksta. Izmed petih so tri knjige izšle v furlanščini.

G. C. Menis, *Storia del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriarcale (1420)*. Izd. Società Filologica Friulana, Udine 1974, 291 str., 8°.

Videmski semeniški profesor, znan zlasti po svojih delih o furlanski zgodovini zgodnjega srednjega veka, je leta 1969 izdal prvič svojo srednjeveško zgodovino Furlanije. Drugi izdaji, ki jo omenjamo, je dodal še kratek pregled zgodovine po letu 1420 do današnjih dni (str. 225—278). Menisovo delo je kompilacija s posebnim poudarkom na posebnosti Furlanije v okviru italijanskega državnega in etničnega prostora. Tak značaj imajo tudi v naslednjem navedena dela.

G. C. Menis, *Storie dal popol Furlan*. Izd. Clape cultural Aquilée, Udine 1974. 22 strani, 8°.

Knjižica je močno skrajšana verzija Menisove knjige v furlanskem jeziku, ki smo jo zgoraj omenili. Bogato je ilustrirana in je namenjena osnovnim šolam. Pred izidom v

knjižni obliki je ta zgodovina Furlanije izhajala v listu »Corriere del Friuli«, v knjižni obliki je izšla ob priliki manjšinske konference v Trstu (junij 1974).

J. Marchet (= G. Marchetti), *Cuintristorie dal Friul*. Izd. Risultive, Udine 1974, 105 + (V) str., 8°.

Marchettijeva poljudna furlanska zgodovina (pravzaprav »protizgodovina« — »cuintristoria«, torej delo, ki se odmika običajnim zgodovinskim interpretacijam; naj ob tem spomnimo na F. Cusinovo »antistorio« Italije iz leta 1947) je izhajala najprej v časniku »Patrie del Friul« (1950-2), v knjigi je izšla postumno. Marchetti je znan predvsem kot umetnostni zgodovinar (pisal je na primer o furlanskih votivnih cerkvah, furlanski leseni plastiki itd.) in domoznanec (obsežna knjiga »Il Friuli. Uomini e tempi«, Udine 1959). »Cuintristorii« je napisal daljši uvod Gian Carlo Menis, v njem je prikazal Marchettijevo delo in njegov pomen za furlansko zgodovino.

P. Pičul (= P. Londero), *Storie dal Popol Furlan*. Izd. Clape Cultural Furlane »Hermes di Colored«, Udine 1974, 213 str. + 16 kart, 8°.

Tudi Londerova knjiga je poljudno napisana in tudi v furlanskem jeziku. Bogato je ilustrirana in dodanih ima 16 geografskih kart s historičnimi navedbami za razmere v Furlaniji od najstarejših časov do danes. Podobno kot Menisov kratki pregled, ki smo ga zgoraj omenili, je tudi ta knjiga nekakšna agitka za uveljavitev furlanskega problema v italijanski javnosti (ne gre za nekak politični separatizem, temveč za priznanje mesta furlanščini kot samostojnemu jeziku in ne le narečju). Knjiga vsebuje še dodatek C. Plocereana »Fazin i conz« (»Napravam račune«), ki le povečuje njen aktivistični namen.

G. Ellero, *Storia del friulani*. Izd. Grafiche Fulvio S. p. A, Udine 1974, 142 str., 8°.

Ellerova knjiga (je urednik štirinajstdnevnik »Corriere del Friuli«) je poljudno napisana. Znanstvene uporabe nima. Pisec je na koncu knjige dodal ponatis članka v furlanščini o boju za furlansko avtonomijo »Lotis pe autonomie furlane« (Patrie dal Friul, 1946-7), kar zopet dokazuje značaj dela.

Leto 1974 je prineslo pet novih priročnikov in zgodovin Furlanije. Znanstveno uporabnost ima le Menisova knjiga (vendar je prvič izšla leta 1969), ostale knjige so ljudskega značaja, kar pa seveda ne pomeni, da bi njih izid prezrli. Lahko še dodamo, da je izšla knjiga o Furlaniji tudi v ruščini (N. A. Krasnovskaja, *Friuli*, Izd. Nauka, Moskva

1971, 185 + VII str. 8°) in v francoščini (B. Prost, *Le Frioul région d'affrontements*. Izd. Ophrys, Gap 1973, 351 strani, 8°).

V omenjenih delih ne bomo izvedeli veliko o nefurlanskih (Beneški Slovenci) prebivalcih Furlanije. Ta problem zanemarja tudi knjiga ruske avtorice, ki je svoje izsledke gradila predvsem na italijanski literaturi.

Branko Marušič

Cene Avguštin, Radovljica, Kulturni in naravni spomenki Slovenije, Zbirka vodnikov 45; Ljubljana 1974. 29 str. 8°

Zgodovina tega nekoliko vstran potisnjene gorenjskega mesta ni kakšna posebnost v preteklosti slovenskih mest. Sicer stara naselbina je dobila mestne pravice ob prehodu od 15. na 16. stoletje, kmalu nato pa je zapadla v životarjenje, ki je naselje pripeljalo na raven vaških naselij. Z gradnjo železnice je dobila Radovljica nov zagon, ki jo je v bistvu pripeljal do današnjega gospodarskega in kulturnega pomena.

Pomen knjižnice ni samo v tem, da je to prva samostojno izšla zgodovina Radovljice, ampak tudi v dejstvu, da je avtor s kombinacijo zgodovinske in umetnostno-zgodovinske metode prišel do rezultata, ki je pomembna vzpodbuda za nadaljnje študije o naselbinskem razvoju naših trgov in mest. Ob pomanjkanju listinskega gradiva in še zlasti ob dejstvu, da kakšnih epohalnih najdb arhivskega gradiva ni pračakovati, bo treba delo zastaviti na nov način. Velike svetle lise slovenskega zgodovinopisja bo mogoče zapolniti le z izredno uglašenim sodelovanjem zgodovinarjev, umetnostnih zgodovinarjev, geografov in arheologov, ki bodo prej ali slej vendarle morali ugrizniti tudi v to kislo jabolko. Knjižica dr. Ceneta Avgušтина je izredno zanesljiv kompas za pot, ki jo je treba ubrati.

Stane Granda

Jože Dular, Metliški gasilci (Sto let najstarejšega gasilskega društva na Slovenskem). Metlika, 1969, 115 str.

Jože Dular, 120 let metliške mestne godbe. Izdala in založila mestna godba v Metliki, 1970. 93 str.

Knjižici imata skupen le kraj, čas in ljudi, sicer pa je osnovni predmet njune obravnave različen. Za nas je to ne bistveno, ker v njih kar mrgoli raznovrstnih drugih podatkov, ki opravičujeta Kroniko, da, čeprav malo pozno, poroča o obeh delih. Do nedavnega

si namreč ni bilo mogoče misliti nobene prireditve, ne posvetne in ne cerkvene, kjer ne bi oboji na tak ali drugačen način opozarjali na svoj obstoj. Ne gre torej le za požare, ki so v preteklih sto letih »pomagali« spreminjati podobo Metlike in okolice, oziroma za godbeniške sposobnosti Metličanov, gre za tisto vrsto manifestacij, ki dajejo nekemu kraju značaj vedrosti, živahnosti in prijetnosti.

Obilica dejstev, ki jih navaja Dular, kaže, da je bilo kulturno in zabavno življenje enega najstarejših slovenskih mest v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja kljub precejšnji oddaljenosti od večjih naselij izredno razgibano in živahno in da Metličanom ni bilo treba dvakrat reči, da so našli vzrok za nastop godbe in parado gasilcev, ki so jim ob takih priložnostih nadomeščali tudi meščansko gardo. Kljub izrazitemu apolitičnemu značaju obeh organizacij je bilo njuno delo še kako pretkano s političnim dogajanjem okoli njiju. Tako je boj Ivana Navratila za uveljavitev pravic slovenskega jezika povzročil skoraj ukinitve požarne bramborice, NOB pa je iz muzikantov in inštrumentov metliške godbe napravila partizansko godbo glavnega štaba slovenskih partizanov. Takih in podobnih zanimivih dejstev bi lahko našteali še veliko, vendar naj sklenemo z ugotovitvijo, da vsi tisti, ki jih zanima zgodovina nekega kraja, pri iskanju literature ne obupajo prekmalu, saj mora slovensko krajevno zgodovinopisje večkrat obirati ne navadna pota, da »pride na svetlo«.

Stane Granda

Stoletnica prve slovenske šole v Celju, ur. Vlado Novak. Celje 1975, 90 str.

Ob dvojnem jubileju, 100-letnici prve slovenske šole v Celju in 30-letnici osvoboditve, je v nakladi 1500 izvodov izšla publikacija s sedmimi prispevki, ki se bolj ali manj dotikajo problematike razvoja osnovnega šolstva v Celju in okolici.

Obsežen prispevek Toneta Kolška Okoliška šola v Celju 1875—1941 podaja v uvodnem delu oris razvoja osnovnega šolstva v Celju do ustanovitve okoliške šole leta 1875, nato pa podrobno prikaže nastanek slovenske okoliške šole in njen razvoj do leta 1941. Iz prikaza je razvidno, kakšne težave je imela šola, saj so si celjski Nemci močno prizadevali, da jo onemogočijo, kljub temu pa se je dogajalo, da so zavedni Slovenci iz Celja pošiljali svoje otroke v slovensko okoliško šolo in ne v mestno, ki je bila nemška. Prispevek prinaša tudi statističen pregled frek-

vence učencev v obravnavanem obdobju in seznam učnega osebja.

Članek Frana Roša Slovenske učiteljske organizacije se skuša omejiti na vlogo Celja pri ustanavljanju učiteljskih organizacij, vendar ne more mimo splošnih pogojev za nastanek takih organizacij, zlasti na Štajerskem in Kranjskem ter vpliva strankarske politike na učiteljska združenja tako v Avstro-Ogrski kot v stari Jugoslaviji. Zanimiv prispevek Staneta Terčaka Okoliška šola v Celju vloženo taborišče partizanskih družin in družin talcev prikaže taborišče na I. osnovni šoli v Celju, kamor so samo v dveh akcijah (od 3. do 6. VIII. in 14. do 15. VIII. 1942.) pripeljali najmanj 600 otrok s Spodnje Štajerske in nekaj z Gorenjskega, sledile pa so še nove akcije in nato izselitev teh otrok v taborišča po vsem rajhu.

Povojni razvoj celjskega šolstva obravnava Jože Lipnik v krajšem zapisku Tri desetletja v socializmu, medtem ko Albin Podjavoršek opisuje oblikovanje učiteljskih pripravnikov v osnovnih pedagoških tečajih v Celju in na celjskem območju v letih 1945—1947, iz katerih so izšli 404 učiteljski kandidati. Publikacijo zaključujeta prispevka Martina Lupše Prva osnovna šola v Celju ob stoletnici. Gre za poročilo ravnatelja te šole v šolskem letu 1974/75, in Barbare Novak O vlogi in delu mladinske organizacije na naši šoli.

Kljub temu, da je publikacija namenjena širšemu krogu bralcev, bi za podrobnejše proučevanje zgodovine našega šolstva ne bilo odveč, če bi avtorji navajali tudi vire in literaturo. Vsekakor pa je želeli, da bi takih publikacij, ki bi obravnavale šolsko problematiko v preteklosti in sedanjosti, bilo čim več, saj zlasti povojni razvoj šolstva še vedno čaka na nadrobnejšo obdelavo.

Olga Janša-Zorn

Richard Georg Plaschka — Hans Haselsteiner — Arnold Suppan, Innere Front I-II, Wien 1974, 420 + 416 strani ter slikovne priloge.

Z »notranjo fronto« so označili avtorji notranje dogajanje v habsburški monarhiji leta 1918, ki je vodilo do njenega dokončnega zloma. Vprašanja, ki jih delo zajema, so vojaški in civilni nemiri (stavke!), nepokorščina, zeleni kader, ukrepi vojaških oblasti, pojavi revolucionarnosti in še nekatera vprašanja kot rekvizicije živil pri kmečkem prebivalstvu ter ustanovitve novih nacionalnih držav. Posebno vrednost daje delu dejstvo, da so avtorji pritegnili vrsto do danes v

glavnem še neuporabljenih virov, tičočih se teh vprašanj. Med to dokumentacijo naj še posebej opozorimo na vojaške arhive, poleg tega pa so avtorji iskali pomoč tudi pri zgodovinarjih z območja nasledstvenih držav stare monarhije. Za slovensko zgodovino tu omenjajo prof. J. Pleterskega, čigar delo Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, je tudi služilo kot podlaga za oris dogajanja v Ljubljani oktobra in novembra 1918 pa tudi preje.

Knjiga dunajskih zgodovinarjev je ambiciozno zastavljena, saj zajema celotno območje habsburške države. Njegov prikaz skuša na podlagi virov nadrobno prikazati takratno dogajanje ter stališča, ki so se ob tem pojavljala. V mislih imamo predvsem stališča takratnih vojaških pa tudi civilnih oblasti do posameznih dogodkov. Tako dobiva prihodnji raziskovalec vrsto koristnih napotkov za zadevna raziskovanja ter vpogled v zajeto dokumentacijo.

Slovenskega bralca bodo še posebej pritegnili orisi, ki se nanašajo na Slovenijo in Slovence. Tu naj še posebej podčrtamo prikaza vojaških uporov v Judenburgu in v Radgoni. Na podlagi vojaških poročil sta podani nadrobni rekonstrukciji obeh uporov, njuno zatrtje in posledice. Za vsakogar, ki se ukvarja s temi vprašanji, daje knjiga, o kateri poročamo, vrsto nadrobnosti, ki v marsičem dopolnjujejo do sedaj znano sliko. Pri tem je treba upoštevati, da povzeta dokumentacija rekonstruira takratno dogajanje predvsem na podlagi vojaških virov. Prav s tega stališča pomeni povzeta dokumentacija vir, h kateremu se bo vračal vsak, ki se ukvarja z orisanimi vprašanji.

Dalje najdemo več drobcev o dogajanju na slovenskem prostoru (na primer na Štajerskem ter v Idriji). Širše gledano pa pomeni knjiga tudi prispevek k študiju narodnostnih vprašanj na območju Avstroogrske, kot so se ta kazala v času prve svetovne vojne in ob njenem koncu. Za vojaškega zgodovinarja bodo zanimivi podatki o narodnostni sestavi posameznih regimentov in o njihovi razporejenosti na ozemlju monarhije. Za nas pa je še posebej interesantno dejstvo, da je graško vojaško poveljstvo leta 1918 označilo v enem njegovih bataljonov nahajajoče se Slovence za »Wende«. Gre za označitev, ki je v tem času imela značaj poznamenovanja Slovencev, vendar pa je že v prihodnjem obdobju dobila izrazito diskriminacijski značaj in to s stališča aspiracij po priključitvi Slovenske Štajerske avstrijski državi in preko nje širšemu nemškemu narodnostnemu prostoru.

Tone Zorn

UDK 930.26:738.8:642(37)

Mikl Curk Iva, znanstveni sodelavec, Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo v Ljubljani

61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, Yu

Kaj nam govori pri nas najdena lončenina o rimskih navadah v prehrani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 1—5, cit. lit. 10

Sestavek obravnava v Sloveniji najdeno rimsko posodo z ozirom na to, kar vemo o njeni namembnosti. O namembnosti te posode sklepamo po oblikah, enakih onim v današnji in polpretekli rabi, pa tudi po podatkih iz rimskih pisanih virov, ki govorijo o navadah pri mizi. Nadalje sestavek analizira znane količine lončenine, ki so služile temu ali onemu namenu, kuhanju in mizi. Iz tega je moč pridobiti nekaj podatkov o tem, kako in do kod so sredozemske navade pri mizi v antiki segale v staro izročilo v naših krajih.

UDK 908(497.12 Pivka) »06/14«

Kos Milko († 1972), akademik in redni univerzitetni profesor Univerze v Ljubljani

Pivka v srednjem veku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 5—10

V srednjem veku je kazalo, da bo nastala posebna politično-upravna enota z označbo Kras, ki ne bo niti del Istre, niti Kranjske, niti Goriške. Avtor govori o vzrokih, zakaj ni prišlo do nastanka take politične enote, katere del bi bila tudi Pivka. Dalje govori o vaseh, ki jih danes pozna Pivka, o važnejših trgovskih poteh, o obeh gradovih, o položaju kmeta. Posebej se zadrži pri opisu gospodarskih težav in reševanju iz tega položaja od druge polovice 14. stoletja dalje; gre na eni strani za odhajanje v mesta (Trst), na drugi pa za iskanje zaslužka s tovarništvom in trgovanjem. Opustelost tega področja se še poveča v času turških vpadov. Avtor meni, da so opustelost le delno omilili priseljenci iz Bosne, Dalmacije in Hrvatske.

UDK 347.236(497.12 Betnava)

Mlinarič Jože, arhivist, Pokrajinski arhiv v Mariboru

62000 Maribor, Ljubljanska 3a, Yu

Graščina Betnava pri Mariboru

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 11—20, cit. lit. 86

Avtor sestavka podaja najprej v uvodu v kratkih obrisih potek kolonizacijskega procesa na območju pod vzhodnim Pohorjem, obravnava najpomembnejše zemljiške gosposčine tega področja ter podaja njegovo gospodarsko in družbeno podobo v srednjem veku. Pri obravnavanju Betnave, za katere preteklost je ohranjenih razmeroma malo arhivskih dokumentov, pa se avtor sestavka ustavi najprej pri prvi omembi dvora okoli leta 1100, podaja vrsto njegovih lastnikov do 20. stoletja, obširneje pa se na osnovi imenske cennice gosposčine iz leta 1542 ukvarja z urbarialno posestjo gosposčine.

UDK 615.797.1(497.12 Rogaška Slatina) »15«

Leskovar Rudolf, profesor doktor medicine

8992 Wassenburg/Bodensee, Mooslachenstr. 2, BRD

Rogaški zdravilni vrelci v 16. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 20—28, cit. lit. 56

Iz dobe pred nastopom grofa Zrinjskega (1665) so ohranjeni 3 zgodovinski podatki o rogaških vrelcih: Thurneysserjeva analiza (1572), lokacija vrelcev v Tabernaemontanusovem »Neuw Wasserschatz« (1584) in poročilo o prvem bolniku Wolfu v. Ungnadu (1594). Razprava pokaže, da je bil Wolfov oče Ivan pl. Ungnad. Le-ta je bil osrednja osebnost, ki povezuje vse te podatke. — Kot dolgoletni deželni glavar Štajerske in vrhovni poveljnik avstrijske vojske zoper Turke je po službeni dolžnosti dobro poznal okolice vrelcev. Na kraljevem dvoru je verjetno srečal alkimista Thurneysserja in ga opozoril na vrelce, kolikor temu ni bil povod sam Paracelsus. Vest o vrelcih pa so prenesli v Porenje k Tabernaemontanusu štajerski fevdalci ob priliki hemških državnih zborov.

UDC 908(497.12 Pivka) "06/14"

Kos Milko (died in 1972), former Member of the Slovene Academy of Sciences and Arts, Professor of History, University of Ljubljana

Pivka in the Middle Ages

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 5—10

In the Middle Ages it seemed that a special political — administrative unit, named "Karst", will be organized. It would not be a part of Istria, or Carniola, or the Goriška region. The author speaks about causes which prevented the establishment of such a political unit, a part of which would also be Pivka. Further on he speaks about villages, known at Pivka, about more significant trade routes, about the two castles and about the situation of peasants. He pays special attention to the description of economic problems and their solving from the second half of the 14th century onwards. This was, on the one hand, the migration of inhabitants from this region to cities (Trieste), and on the other, their search for earning by carting and trading. The desolation of this region increased during the time of the Turkish invasions. The author thinks that the desolation was only partly extenuated by newcomers from Bosnia, Dalmatia and Croatia.

UDC 930.26:738.8:642(37)

Miki Curk Iva, Scientific Collaborator, The Institute of SR Slovenia for Protection of Monuments in Ljubljana

61000 Ljubljana, Plečnikov trg 2, YU

Roman Customs in Nourishment Established on the Basis of Pottery Found in Slovenia

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 1—5, notes 10

The article treats Roman dishes found in Slovenia as regards their function. This is concluded on the basis of shapes, which are the same in present or half-past usage, as well as on data from written Roman sources, which speak about customs at the table. The article further on analyzes the known quantities of pottery, which was used for various purposes, cooking and the table. From these sources it is possible to acquire information in which way and how far the Mediterranean customs at the table in the Ancient times were spreading into old traditions of our country.

UDC 615.797.1(497.12 Rogaška Slatina) "15"

Leskovar Rudolf, Professor of Medicine

8992 Wassenburg/Bodensee, Mooslachen str. 2, BRD

Health Spas at Rogaška in the 16th Century

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 20—28, notes 56

From the period before the appearance of the count of Zrinjski in 1665 there are preserved three historical data concerning spas at Rogaška: Thurneysser's analysis (1572), the location of spas in Tabernaemontanus's "Neuw Wasserschätz" (1584) and the report about the first patient Wolf v. Ungnad (1594). The article shows that Wolf's father was Ivan v. Ungnad (1594). He was the central personality who links all these data. — As the head of the Styrian province for many years and as the general commander of the Austrian army fighting against the Turks, he knew was the surrounding of the spas from his professional obligations. He probably met the alchemist Thurneysser at the royal court and he called his attention to spas, or the initiative might have been given by Paracelsus himself. The news about the spas was brought to the Rhein region to Tabernaemontanus by the Styrian feudal lords at the meeting of the German chambers of state.

UDC 347.236(497.12 Betnava)

Milnarič Jože, Archivist at the Regional Archives in Maribor

62000 Maribor, Ljubljanska 3a, YU

The Manor Betnava near Maribor

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 11—20, notes 86

The author presents first a brief survey of the process of colonization in the territory at the bottom of the eastern Pohorje, he discusses the most significant manorial estates in this territory, and he also presents its economic and social image in the Middle Ages. When discussing Betnava, about which there are preserved relatively few documents in archives, the author first dwells upon the first mentioning of the property around the year 1100, then he enumerates a number of its proprietors until the twentieth century, and he discusses its manorial estates at some length on the basis of individual estimation of manorial estates from 1542.

UDK 686.6(497.12 Zagorje) »1804/1817«

Verbič Marija, znanstveni sodelavec in arhivski svetnik Arhiva Slovenije v Ljubljani

61000 Ljubljana, Karunova 3, Yu

Idrijska steklarna v Zagorju ob Savi (1804—1817)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 28—37, cit. lit. 25

Idrijska steklarna v Zagorju ob Savi je bila prva steklarna v nekdanji avstrijski monarhiji, ki je za kurjenje steklarskih peči uporabljala premog namesto drv. Idričani so jo dali postaviti na premogovih tleh zato, ker je v Idriji primanjkovalo drv za steklaro, ki so jo potrebovali za izdelavo ognjavzdržnih steklenic za sublimiranje živega srebra. Dotlej so te steklenice uvažali iz Češke, ker pa je strošek zanje vsako leto znašal preko 5000 gld., so želeli postaviti lastno steklaro. Razen ognjavzdržnih steklenic je steklarna v Zagorju izdelovala še navadno belo in zeleno steklo ter ravno okensko steklo. Ker je bilo steklo manj kvalitetno kot češko, dostava Idriji pa draga, so bile češke steklenice cenejše od zagorskih. Steklarna je delala z izgubo, 1817 je prenehala delati, 1821 pa je bila prodana. Obstajala je še dobrih sto let (do 1928), nato je bila z vsem inventarjem prenešana v Roška Slatino.

UDK 334.744(497.12 Novo mesto) »1918/1941«

Sorn Jože, znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Novomeška industrija med obema vojnama

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 38—42, cit. lit. 25

V začetku 20. stoletja je Novo mesto imelo manj kot 2200 prebivalcev; železniško zvezo je dobilo leta 1894, istočasno tudi hranilnico kot prvi denarni zavod. Do prve svetovne vojne gospodarstvo ni bistveno napredovalo. V času med obema vojnama je bil industrializacijski val močnejši, vendar v primeri z drugimi kraji še vedno šibek. Nastalo je devet novih podjetij, mesto je dobilo telefonsko zvezo (1921), banko, hidrocentralo. Industrija je spadala v kategorijo lahke industrije in izmed 9 podjetij so bila kar tri tekstilne stroke. Leta 1940 so načrtovali zgraditev tovarne umetnih vlaken, skorajšnja okupacija pa je načrt preprečila.

UDK 725.241(497.12 Ljubljana) »1904«

Prelovšek Damjan, asistent, Inštitut za zgodovino umetnosti »Dr. France Stelè« Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani

61000 Ljubljana, Novi trg 3, Yu

Poslopje Mestne hranilnice ljubljanske

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 24, št. 1, maj 1976, str. 43—47, cit. lit. 31

Prvi slovenski denarni zavod je bil ustanovljen že 1882, a do razpisa natečaja za zidavo hranilnične stavbe je prišlo šele leta 1902. Žirija se je odločila za načrt sarajevskega arhitekta Josipa pl. Vancaša, čeprav mu zaradi prekršene anonimnosti ni mogla prisoditi najvišjega priznanja. Arhitekt je moral svoj projekt večkrat spreminjati, ker se vodstvo zavoda ni moglo zediniti, kje naj bodo poslovni prostori. Vancaseva stavba je slogovno na meji med historizmom in modno secesijo ter kljub svoji poprečnosti sodi med tista dela, ki so v popotresno obnovo Ljubljane uvedla velikomestna merila. Hranilnici so pri nas sledila še druga cerkvena in posvetna naročila, s katerimi je arhitekt potrdil svoj spreten, a eklektičen pristop k stavbi in umetnosti.

UDC 334.744(497.12 Novo mesto "1918/1941"

Sorn Jože, Scientific Collaborator, The Institute for the History of the Workers' Movement in Ljubljana

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, YU

The Industry In Novo mesto Between the Two Wars

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 38—42, notes 25

At the beginning of the twentieth century Novo mesto had less than 2200 inhabitants; the railway line was built to Novo mesto in 1894, and at the same time the savings bank, as the first monetary institution, was also built. Until the First World War the economy did not improve much. In the period between the Two Wars the industrialization was quicker, nevertheless it was still weak if compared with other towns. Nine new enterprises were established, the telephone line was built in 1921, as well as the bank, and the hydroelectric power station. The industry belonged to the light industry, among 9 enterprises there were 3 textile factories. In 1940 the building of a factory of synthetic fibres was planned, however, the occupation that followed soon after prevented the realization of this plan.

UDC 686.6(497.12 Zagorje) "1804/1817"

Verbič Marija, Scientific Collaborator and Counsellor of Archives at the Archives of Slovenia in Ljubljana

61000 Ljubljana, Karunova 3, YU

The Glass Factory Owned by Idrija at Zagorje ob Savi (1804—1817)

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 28—37, notes 25

The glass factory owned by Idrija and situated at Zagorje ob Savi was the first glass factory in the former Austrian monarchy, which used for burning of glass-works furnaces coal instead of wood. The inhabitants of Idrija decided to have the factory built in a coal-mining area, because there was not enough wood near Idrija for the glass factory, which was needed for production of fire-proof bottles for sublimation of quicksilver. Until then they imported such bottles from Czechoslovakia, but owing to his expenses — more than 5.000.— gld. yearly — they wished to have their own glass factory. In addition to the fire-proof bottles the glass factory at Zagorje also produced ordinary white and green glass and flat window panes. As this glass was of lower quality than the Czech glass, and transportation to Idrija was expensive, the Czech bottles were cheaper. The glass factory was making a loss, and in 1817 it stopped working, in 1821 it was sold. It existed for another hundred years (until 1928), and then it was removed complete to Rogaška Slatina.

UDC 725.241(497.12 Ljubljana) "1904"

Prelovšek Damjan, Instructor, The Institute for History of Fine Arts »Dr.

France Stele« of the Slovene Academy of Sciences and Arts in Ljubljana
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

The Building of the City Savings Bank

Kronika, a review for Slovene local history, 24, No. 1, May 1976, pp. 43—47, notes 31

The first Slovene monetary institution was established already in 1802, but the advertisement for competition of the design for the saving bank was issued only in 1902. The jury decided to accept the design made by Josip Vancaš, an architect from Sarajevo, although it could not award him the highest prize because the condition of anonymity had been broken. The architect had to change his design several times because the governors could not form a unified opinion about the business premises. Vancaš's building is on the border between historicism and secessionistic style, then in vogue, but it belongs to those buildings which introduced in Ljubljana after the earthquake the dimensions of a big city. After the completion of this project Vancaš was asked to do various other designs, churches as well as secular buildings, with which this architect proved his skilled but eclectic approach to the art of building.

GOSPODARSKO ZGODOVINSKI SPOMINSKI ZBORNIK

jubilejnih, slavnostnih
in informativnih člankov
ter člankov z gospodarskega
in kulturnozgodovinskega področja
Socialistične republike Slovenije
ter komercialnimi besedili
in čestitkami

ZA OBLETNICO OF
SLOVENSKEGA NARODA

in

ZA PRAZNIK DELA
1. MAJ

čestitajo

*gospodarske organizacije, zavodi in ustanove
vsem delovnim ljudem in poslovnim prijateljem
ter se priporočajo za nadaljnje sodelovanje
na gospodarskem in kulturnem področju*

obenem pa želijo

v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila in oddiha

praznuje letos

30. obletnico svojega obstoja

Vsem potrošnikom po Sloveniji znano
geslo:

- za družino,
- za stanovanje,
- za gospodinjstvo,
- za šport in oddih

VSE BLAGO V ENI HIŠI

letos torej že trideseto leto

S svojimi temeljnimi organizacijami
združenega dela

**V LJUBLJANI,
KOČEVJU,
ŠKOFJI LOKI,
VELENJU,
SLOVENJ GRADCU,
in na RAVNAH NA KOROŠKEM**

čestita vsem občanom in delovnim ljudem
za PRAZNIK OF IN PRAZNIK DELA

GOSPODARSKO RAZSTAVISČE

LJUBLJANA

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partner-
jem in znancem želimo v majskih praznikih
mnogo prijetnega razvedrila.

ORGANIZIRA POLEG STALNIH RAZ-
STAV SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA
ŠE SPECIALNE RAZSTAVE IN SEJME
ZA POSAMEZNE STROKE GOSPODAR-
STVA REPUBLIŠKEGA, ZVEZNEGA ALI
MEDNARODNEGA ZNAČAJA. VSE TO-
ZADEVNE VEČJE PRIREDITVE SO VNE-
SENE V MEDNARODNI KOLEDAR RAZ-
STAV. V ČASU, KO NI RAZSTAV, SO
RAZSTAVNI OBJEKTI NA RAZPOLAGO
TUDI ZA RAZNE KULTURNE, DRUŽAB-
NE IN ŠPORTNE PRIREDITVE TER
KONGRESE

UPRAVA: LJUBLJANA, TITOVA C. 50
Telefon: 311 022

**OBIŠČITE
VSAKOLETNE
RAZSTAVE IN PRIREDITVE
NA GOSPODARSKEM RAZSTAVIŠČU
V LJUBLJANI**

TEŽMER

PODJETJE ZA POPRAVILO
TEŽNIH IN MERILNIH NAPRAV
LJUBLJANA, GORNJI TRG 44
Telefon 20 844, direktor 23 453
in obrat v Izoli telefon 71 322

čestita

za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj.

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partnerjem in znanem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila.

ŠTAMPILJKE

za urade, trgovine in obrti izdeluje in dobavlja
solidno in po zmernih cenah podjetje

Sitar

Nasl. Marija Blejec, telefon doma 44 637.

Ljubljana, Nazorjeva ulica 3

Delavnica: Resljeva cesta 6, telefon 323 238

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj.

Galeb

TRGOVSKO
PODJETJE

LJUBLJANA, MESTNI TRG 21

Čestitamo vsem delovnim ljudem in svojim
poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve
OF slovenskega naroda in za mednarodni
praznik dela 1. maj!

- Mestni trg 21
- Miklošičevi cesti 30 in 36
- Rimska cesta 9 (Pasaža)
- Trg MDB 10,
- Poslovalnica pod Titovo cesto,

kjer boste solidno postreženi

GRADBENO OBRATNO PODJETJE

OBJEKT

LJUBLJANA

POD HRIBOM 55

Telefon n. c. 55 880 — dir. 55 244

opravlja vsa gradbena
in obrtniška vzdrževalna dela

Delovni kolektiv čestita vsem svojim po-
slovnim partnerjem, prijateljem in znan-
cem za obletnico ustanovitve OF sloven-
skega naroda in za mednarodni praznik
dela — 1. maj

SLOVIN, LJUBLJANA, FRANKOPANSKA 18

Predmet poslovanja:
proizvodnja alkoholnih in brezalkoholnih pijač,
kmetijstvo in predelava, trgovina, izvoz-uvoz ter
gostinstvo

Osnovni proizvodi:
alkoholne pijače: vina — namizna, visokokvalitetna,
aromatizirana in peneča
brezalkoholne pijače: Cockta, Jupi, Coca Cola,
proizvodi Schweppes in sadni sokovi Frupi
kmetijski proizvodi: grozdje, sadje, živina

ZAVOD
Centralna lekarna
Ljubljana

s svojimi delovnimi enotami

čestita

za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela — 1. maj

TOZD CONIMEX

zunanja in notranja trgovina,
o. sub. o.

**LJUBLJANA
BEETHOVNOVA 11/V**

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partner-
jem in znancem pa želimo v majskih praznikih
mного prijetnega razvedrila.

ŽINA — industrija ščetk

61001 Ljubljana

trpinčeva 108

tel: (phone) n. c. 48 047

direktor; 48 233

bančni račun: 50101-601-15190
pp. 599

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam za
obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in
za mednarodni praznik dela 1. maj!

TRGOVSKO PODJETJE

KURIVOPRODAJA

Ljubljana, Čopova 14

vam oskrbi vse vrste trdih goriv (premog, drva
in žamanje) ter gradbeni material, opečne
izdelke, kritino, cement, izolacijski material,
stavbno pohištvo, keramične ploščice in druge
lesne in gozdne asortimente.

Informacije: tel. 21 457, 22 448

Delovni kolektiv Kurivoprodaje čestita
poslovnim partnerjem in vsem delovnim ljudem
za mednarodni praznik dela 1. maj

SLAŠČIČARSKO PODJETJE

KONDITOR

Ljubljana, Koblarjeva ul. 3 — Tel. 311 981

Obveščamo potrošnike, da smo letos odpri
novo ekskluzivno

SLAŠČIČARNO

s kavarno, pizzerijo, oddelkom slaščic, snack
barom, bistrojem in teraso

v Ljubljani, Čopova ulica 14

ki je odprta vsak dan razen nedelje od 8. do 22.
ure.

V njej vam nudimo veliko izbiro specialnih
tort, prvovrstnega domačega peciva, sladoleda,
bogato izbiro pizz in jedil na žaru ter vseh vrst
izbranih pijač.

Po želji in okusu vam izdelamo torte za razne
priložnosti.

Za obisk se priporočamo tudi v drugih naših
poslovalnicah.

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partner-
jem in znancem pa želimo v majskih praznikih
mного prijetnega razvedrila.

AGROOBNNOVA

gradnje in melioracije n. sol. o.

LJUBLJANA, SLOVENČEVA 93

Telefon 344 461

1. a) Graditev vsakovrstnih:
 - poslovnih objektov družbenega standar-
da za trg,
 - industrijskih objektov, objektov živilsko-
predelovalne industrije, objektov za pro-
izvodnjo močnih krmil, hladilnic, silosov
in skladišč,
 - kmetijskih gospodarskih objektov in
kompletnih proizvodnih centrov.
- b) Izvajanje nizkih gradenj — cest s pripa-
dajočimi cestnimi objekti, ureditev okolice,
kanalizacij, vodovodov in drugih komunal-
nih instalacij:
1. adaptacije obstoječih objektov,
2. opravljanje vseh potrebnih zemeljskih del za
osnovo nasadov in melioracij na podlagi na-
črtov,
3. pomoč pri določanju in organiziranju primer-
nih kompleksov za skupno obnovo sadovnja-
kov in vinogradov ter nudenje strokovne po-
moči glede načina obnove in izbire primernih
podlag in sort,
4. opravljanje geometrijskih posnetkov zemljišč
in izdelovanje ustreznih načrtov za obnovo
vinogradov in sadovnjakov, za opravljanje
melioracij ter za gradnjo naprav za vodno
preskrbo v vinogradih in sadovnjakih,
5. opravljanje prevoznih uslug in izposojanje
gradbene mehanizacije,
6. organizacija in izvedba inženiring poslov v
gradbeništvu,
7. organizacija in izvedba del nizkih gradenj,
opravljanje remontnih in servisnih uslug grad-
bene mehanizacije in izdelava rezervnih delov.

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Trgovsko podjetje na veliko in malo

OZD

LJUBLJANA, Trubarjeva cesta 29

Telefon 316 441, 320 051 — p. p. 478

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partnerjem in znancem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila.

Elektroobnova LJUBLJANA-POLJE

Telefon 48 063

opravlja vse vrste elektroinstalacij na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih in industrijskih objektov.

Cestita vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partnerjem in znancem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila

medex

EXPORT — IMPORT

Ljubljana, Miklošičeva 30 Tel. 311 545
YUGOSLAVIA

Iz naravnih čebeljih pridelkov medu, fermentiranega cvetnega prahu, matičnega mlečka in propolisa izdeluje MEDEX preparate, ki ohranjajo vašo vitalnost, svežino in delovni polet. Poleg medu vam priporočamo:

MELBROSIN — MELBROSIN SUPER — MELBROSIN SUPER D (za diabetike) — MELBROSIN SUPER A-140 z dodatkom E vitamina — POLLJUVEN — MELBROSIA p. l. d.

Obrambno sposobnost vašega organizma pa povečuje MELBROSIN PROPOLIS APIKOMPLEKS

Trgovsko podjetje
volna

Ljubljana, Mačkova 2

Cestita vsem delovnim ljudem in poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za praznik dela 1. maj

Komunalno podjetje Ljubljana

TOZD
javna
JR
razsvetljava

LJUBLJANA, POLJANSKI NASIP 42

Telefon: h. c. 321 598, kom. 321 571, dir. 312 936

- projektira, gradi in vzdržuje omrežja in naprave javne razsvetljave ulic, cest, avtocest, tunelov in naselij,
- projektira, vzdržuje in izvaja semaforizacijo križišč,
- projektira, izdeluje, montira in vzdržuje svetlobne prometne znake in vse vrste svetlobnih reklamnih napisov,
- izvaja občasne razsvetljave in osvetlitve javnih prostorov, fasad, spomenikov in drugih objektov.

Zahtevajte informacije in ponudbe!

Cestitamo vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj!

TEOL LJUBLJANA

Zaloška cesta 54

Telefon: h. c. 41 162, direktor 41 728

izdeluje

tekstilna in usnjarska pomožna sredstva, sintetična lepila,

detergente, sredstva za hlajenje v kovinski industriji ter proizvode na bazi etilenoksida.

Imamo lasten servis za uvajanje naših izdelkov pri odjemalcih.

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj!

luz

**Ljubljanski
urbanistični
zavod**
ljubljan
vojkova 57

Tel. 346 161, 345 181

Področje dela zavoda:

- proučuje, raziskuje, razvija in izpolnjuje metode in tehnike prostorskega planiranja in urbanističnega načrtovanja;
- izdeluje vse vrste dokumentacije s področja prostorsko planerske dejavnosti (regionalne prostorske plene za ožja območja in posebne namene ter urbanistične programe in načrte);
- pripravlja kratko in srednjeročne načrte prostorske ureditve mesta in naselij na podlagi družbenogospodarskih načrtov;
- izdeluje vse vrste dokumentacije s področja urbanistično načrtovalne dejavnosti (vse dele zazidalnih načrtov);
- pripravlja predloge smernic za izdelavo lokacijske dokumentacije in izdeluje lokacijsko dokumentacijo;
- opravlja zakoličenje in geodetska dela v zvezi z izdelavo lokacijske dokumentacije ter geodetsko komunalna dela pri dokumentaciji za realizacijo zazidalne zasnove;
- posreduje družbenim, političnim in drugim pravnim osebam strokovno pomoč in priporočila v urbanističnih zadevah;
- opravlja svoje naloge samostojno ali pa organizira izdelavo teh nalog, pri čemer sodeluje z vsemi pristojnimi dejavniki na republiškem, mestnem ali občinskem nivoju.

Ljubljanski urbanistični zavod čestita za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj!

AGROSTROJ LJUBLJANA

LJUBLJANA, DRAGA 41

**Podjetje za proizvodnjo kmetijske
mehanizacije in opreme, s p. o.**

Telefon gl. dir.: 57 052, h. c.: 55 366

Telex: 31-271, p. p. 7/1 61001

Telegram: Agrostroj Ljubljana, Ljubljana

konstruira, projektira in izdeluje najsodobnejše naprave za namakanje z umetnim dežjem v stabilnih, polstabilnih in premičnih sistemih. Opravlja servis kmetijske in gozdarske mehanizacije ter avtomobilov Škoda, Simca, Saab, Land Rover in Zaporozec. Izdeluje epoxy smole in kite, odporne proti kislinam in alkalijam za uporabo v elektro, strojni, gradbeni in živilski industriji.

Izdeluje silose in plastenike.

Cestitamo vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj.

Vsem delovnim kolektivom poslovnim partnerjem in znancem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila, vznokom motornih vozil pa srečno vožnjo!

arbo

**tovarna
kemičnih
izdelkov
ljubljan-polje**

Proizvajamo:

impregnacijska sredstva za les
ARBONITE,

sredstvo za čiščenje kamnitih
površin **TERACO + MARMOR**,
antikorozijska sredstva

Cestitamo vsem delovnim kolektivom in našim poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela — 1. maj.

ŽIVILSKI KOMBINAT

z delovnimi enotami TOZD mlini, pekarn
Ljubljana, Šumi Ljubljana, Triglav Lesce,
Imperial Krško, pekarn Dolenjska, pekar
na Kranj, Gorenjka Lesce, Maloprodaja
Ljubljana, DS skupnih služb

**ČESTITAMO VSEM DELOVNIM
KOLEKTIVOM ZA MEDNARODNI
PRAZNIK DELA 1. MAJ IN NAŠIM
POSLOVNIM PRIJATELJEM**

ZAVOD ZA USPOSABLJANJE SLUŠNO
IN GOVORNO PRIZADETIH,
N. SOL. O. LJUBLJANA

TOZD Učne delavnice b. o.

61000 LJUBLJANA, BEŽIGRAD 8
telefon 311 177 — žiro račun 50102-603-48496

tiskarna
litografija
knjigoveznica
galanterija
šivalnica

DEJAVNOST:

V svojih obratih: tiskarni, litografiji, knjigoveznici, usnjeni galanteriji ter damski šivalnici opravlja vse vrste tiskarsko, knjigoveško in usnjeno galanterijske usluge in usluge iz šivilske stroke, izdeluje vse vrste tiskovin in obrazcev, revij, knjig ter prospektov do visoko kvalitetnih tiskovin, v offset in knjigotisk tehniki. Izučuje in priučuje v stroki ter nudi pomoč pri profesionalni orientaciji in rehabilitaciji.

LIZ INŽENIRING
LJUBLJANA

LJUBLJANA, BEETHOVNOVA 11/VI

podjetje za investitorski inženiring in projektiranje Ljubljana

opravlja vse posle investitorskega inženiringa: ekonomsko in finančno programira investicije, projektira in organizira projektiranje za vse vrste gradenj, nadzira kvaliteto in kvan-
titeto gradnje, sodeluje na področju
bančnih poslov in opravlja za in-
vestitorje vse vrste pravnih poslov.

20-letne izkušnje so garancija za
kvalitetno opravljanje poverjenih
nalog.

ČESTITAMO VSEM DELOVNIM
LJUDEM K 1. MAJU — PRAZNIKU
DELA

Ljubljana, Cesta na Vrhovce 2

LJUBLJANSKE OPEKARNE

LJUBLJANSKE OPEKARNE
s svojimi obrati INDOP, VIČ,
BRDO, Tovarno keramičnih ploščic
ter Industrijsko prodajalno
gradbenega materiala proizvajamo
vse vrste opečnih izdelkov
in keramičnih ploščic ter prodajamo
ves gradbeni material.

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partner-
jem in znancem pa želimo v majskih praznikih
mного prijetnega razvedrila.

Gradbeno
industrijsko podjetje

GRADIS

LJUBLJANA

Korytkova 2 ■ Telefon 323 641

s svojimi enotami doma in v tujini

izvaja:

vsa gradbena dela industrijskih objektov,
objektov družbenega standarda in gradi
stanovanja za trg; izdeluje gradbene
elemente, razne vrste betonskih izdelkov
in opravlja montažo gradbenih konstrukcij;
izvaja ključavničarska, kleparska
in krovna dela; projektira vse vrste
visokih, nizkih, vodnih, luških
in stanovanjskih objektov

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partner-
jem in znancem pa želimo v majskih praznikih
mного prijetnega razvedrila.

Projekt - nizke zgradbe

LJUBLJANA, PARMOVA 33

Telefon 312 029

Dejavnost podjetja je naslednja:

- izdelovanje projektov za ceste, mostove, splošno in komunalno hidrotehniko ter drugih nizkih zgradb;
- izdelava študij in projektov za prometno planiranje;
- izdelovanje projektov za visoke zgradbe;
- strokovno nadzorstvo nad izdelovanjem objektov po sporazumu z investitorjem;
- opravljanje geodetskih izmer s področja nižje geodezije;
- dajanje ekspertiz in strokovnih mišljenj.

Tudi naš kolektiv se pridružuje čestitkam za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela 1. maj!

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partnerjem in znancem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila.

Investitorji novih naročilniških (hišnih) telefonskih central

Priporočamo, da se pred nakupom naročniške telefonske centrale obrnete na pristojno PTT podjetje zaradi dogovora o načinu in možnostih povezave z javno telefonsko centralo ter izpolnitve projektivnih podatkov (obrazec B 1), kot osnova za izdelavo projekta naročniške telefonske naprave.

Vsem poslovnim prijateljem in znancem in vsem delovnim kolektivom

čestitamo za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela — 1. maj.

- TOZD — trgovina na debelo s sedežem na Masarykovi 17
TOZD — trgovina na drobno s sedežem na Masarykovi 17
TOZD — izdelava in prodaja modne konfekcije »Modna konfekcija« s sedežem na Masarykovi 17
TOZD — izdelava in prodaja modnih pletenin »Lama« s sedežem na Masarykovi 17
TOZD — izdelava ročnih preprog »Banačanka« s sedežem Novi Kneževac.

TRGOVSKO IN PROIZVODNO PODJETJE LJUBLJANA, MASARYKOVA 17

Telex: YUVETEX 31179
Telefon: Centrala 312 366

VELETEKSTIL

Poslovalnice TOZD trgovine na drobno:

- Veletekstil, Čopova 12
Veletekstil, Mestni trg 7
Veletekstil, Mestni trg 6
Veletekstil, Miklošičeva 22
Veletekstil, Tržaška 37
Veletekstil, Gosposvetska 1
Veletekstil, Celovška 99
Veletekstil, Tavčarjeva 1
Veletekstil, Čopova —
Mestno gledališče
Veletekstil, Zalog
Veletekstil, Crnomelj
Veletekstil, Tržič
Veletekstil, Celovška 179
Veletekstil, Zaloška c.

Obrati proizvajalce:

- TOZD Modna konfekcija, Ljubljana
Ulica prvoborcev 75
TOZD Lama, Ljubljana, Gosposka 4

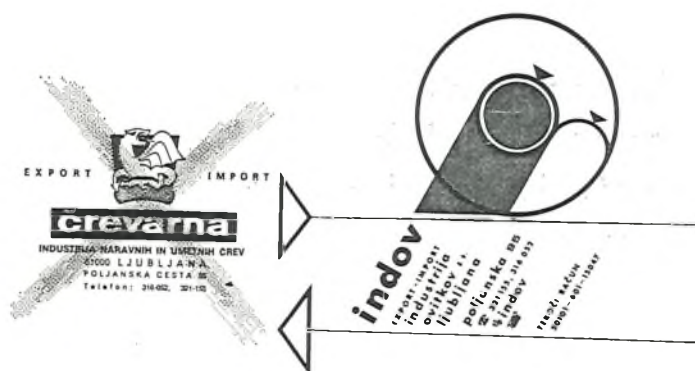

**Združeno podjetje
Ljubljana**

Z ORGANIZACIJAMI ZDRUŽENEGA DELA

DELIKATESA Ljubljana	NAPREDEK Domžale
DROGERIJA Ljubljana	1. JUNIJ Trbovlje
GOSTINSTVO Zagorje	ROŽCA Jesenice
GOSTINSKO PODJETJE Domžale	TABOR Grosuplje
HOTEL RUDAR Trbovlje	KOČNA Kamnik
LOKA Škofja Loka	IPOZ Trbovlje
MAVRICA Ljubljana	MANUFAKTURA Ljubljana
ZASAVSKA KMETIJSKA ZADRUGA Trbovlje	SLAVIJA Ljubljana

izreka čestitke ob velikih praznikih,
ki jih slavijo delovni ljudje v letu 1976

Vse naše poslovne sodelavce opozarjamo na skorajšnja sprememba imena in celotnega »design« nastopanja našega podjetja z istim sedežem in generalijami.

Predmet poslovanja je: — nakup surovin in gotovih izdelkov tj. vseh vrst črev in ovitkov, tehničnega in jedilnega loja ter aditivov in pomožnega materiala za mesno industrijo — predelovanje naravnih črev vseh vrst, dodelava vseh vrst umetnih ovitkov — nakup in prodaja na debelo in drobno — izvoz in uvoz vseh vrst naravnih in umetnih ovitkov, uvoz surovin za lastne potrebe proizvodnje — zastopanje inozemskih firm s področja naravnih črev in umetnih ovitkov — izvrševanje uslug tiskanja, rezanja, vezanja in pakiranja za živilsko industrijo in trgovino.

Prizadevali si bomo dolgoletno tradicijo glede kvalitete in dobrih poslovnih odnosov še naprej spoštovati in negovati ter jo razvijati še s sodobnejšimi postopki in načinj poslovanja.

Zahtevajte ponudbe, strokovne nasvete, prospekte, vzorce idr., in prepričali se boste o kakovosti naših izdelkov in poslovanja.

ZDRUŽENA PODJETJA SLOVENSKE PAPIRNE INDUSTRIJE

SOZD SLOVENIJA PAPIR n. sol. o

LJUBLJANA, Titova cesta 13/II - Telefon: 23 514, 21 513 - Telex: 31-134 YU paples

Kolektivi se pridružujejo čestitkam za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda, za mednarodni praznik dela 1. maj

GENERALNI REMONT AVTOMOBILOV

AVTOOBNOVA

LJUBLJANA, Titova 136

Telefon h. c. 342 061, 342 777

Porabnike motornih vozil obveščamo, da strokovno, dovršeno in s kvalitetnim materialom:

opravljamo servisne preglede in popravila na vozilih TAM, FAP, OM, MERCEDES in na agregatih ZF,

brusimo motorne gredi, valje in bloke motorjev, rezkarje in orodja,

rezkamo glavne in ojnične ležaje.

Obratujemo celodnevno!

Čestitamo vsem delovnim ljudem in svojim poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela — 1. maj.

Vsem delovnim kolektivom, poslovnim partnerjem in znancem pa želimo v majskih praznikih mnogo prijetnega razvedrila, voznikom motornih vozil pa srečno vožnjo!

SANOLABOR LJUBLJANA
CIGALETOVA UL. 9

Telefon: 311 260, 311 540, 317 535 in 317 355
trgovsko podjetje na debelo, uvoz in zastopanje:

Oskrbuje zdravstvene organizacije z medicinskimi, laboratorijskimi aparati, instrumenti in bolniško opremo.

TELEX 31668 YU SANLAB

Ljubljana, Kurilniška 10

čestita
za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda
in za mednarodni praznik dela 1. maj!

MINERAL

INDUSTRIJA NARAVNEGA IN UMETNEGA KAMNA - LJUBLJANA

Telefon 43 480

Nudimo izdelke iz marmorja, teraco plošče, izdelke iz betona in umetnega kamna, pesek za teraco in dolomitni pesek za malte.

Čestitamo vsem ljudem in poslovnim prijateljem za obletnico ustanovitve OF in za praznik dela — 1. maj!

LJUBLJANA, MASARYKOVA 4

Telefon: 324 361, 324 364, 314 730

Telex: 31577 YU KRIM

30 | LET
KVALITETE

1945 — 1975

Urbanistični zavod
Projektivni atelje

Ljubljana, Kersnikova 9
telefon: 310-888

izdeluje:

- vso urbanistično dokumentacijo,
- investicijsko-tehnično dokumentacijo za vse objekte visokih in nizkih gradenj;

opravlja:

- urbanistično službo,
- vse geodetske meritve;

razpolaga s tipskimi načrti:

- družinskih in vrstnih hiš,
- stanovanjskih stolpnice in blokov,
- trgovskih objektov,
- otroških vrtcev in šol.

Priporočamo se za naročila. — Delamo tudi ob sredah popoldne.

Delovni kolektiv Urbanističnega zavoda čestita vsem svojim poslovnim partnerjem, prijateljem in znanecem za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda in za mednarodni praznik dela — 1. maj.

**tiskarna
tone
tomšič**
ljubljana
gregorčičeva 25 a

Telefon: h. c. 25 521, 25 522

tehnični vodja 25 138

direktor 25 582

računovodstvo 22 940

blagajna, saldakonti 22 990

KNJIGOTISK

ROTOTISK

OFSETTISK

KNJIGOVEZNICA

ŽELEZNIŠKO GOSPODARSTVO
**GRADBENO PODJETJE
LJUBLJANA**

LJUBLJANA, OB ZELENJI JAMI 2

Tel. 313 044, 320 874

Dejavnosti podjetja:

- opravlja vse vrste visokih in nizkih gradenj,
- specializirano je za:
 - remont prog,
 - izdelavo žerjavnih prog,
 - izdelavo industrijskih tirov,
 - gradnjo objektov, ki služijo križanju cest in železnice v nivoju in zunaj nivoja;
- opravlja vse vrste sanacijskih del na objektih po klasičnih metodah kot tudi z umetnimi masami;
- proizvaja vse vrste drobljencev.

Tudi naš kolektiv čestita za obletnico ustanovitve OF slovenskega naroda, za mednarodni praznik dela 1. maj

Del 380 kV osnovne električne zanke Jugoslavije na področju savskih elektrarn

Za preskrbovanje osrednjega področja Slovenije z električno energijo je zadolženo podjetje Savske elektrarne. V to svrhu upravlja na svojem teritoriju z električno mrežo na napetostnih nivojih 110 in 220 kV. V svojih dveh vodnih elektrarnah proizvaja dandanes le borih 10 % električne energije, od one, ki jo potrošniki potrebujejo. Vse ostalo dovede v svoje omrežje iz toplarne Ljubljana, elektrarn Trbovlje, Soštanj, Brestanica in ostalih virov. Razvoj pa zahteva vse več in več električne energije tudi na tem energetske, sicer deficitarnem, področju.

Že leta 1954 je začela obratovati transformatorska postaja v Klečah, po kateri se je pretakala električna energija na napetosti 110 kV. Naraščajoč odjem pa je zahteval razširitev postaje in tako je 1968. leta začela dotečati energija po napetosti 220 kV z možno močjo 150 MVA. Ta moč je bila že 1971. leta podvojena. Daljše razširitve, ki so potrebne iz energetskih razlogov, na tej lokaciji niso več možne zaradi vodovodnega rezervata in preveč skoncentriranih moči. Poleg vprašanja transformacije, se javlja problem priključitve večjega števila daljnovodov z napetostjo 110 kV, ki dobivajo vse bolj distributivni značaj ter bodo napajali mestne in okoliške postaje. Vse to je narekovalo zgraditev nove postaje — imenovane RTP Ljubljana II.

Takrat je pri študiranju porabe električne energije bila Slovenija razdeljena v štiri energetske baze in pri bilansiranju energije je bilo ugotovljeno, da prav ljubljanskemu energetskemu bazenu primanjkuje največ energije in moči. Hkrati je bilo dognano kakšne moči je najprimerneje instalirati v novo transformacijo in tudi lokacija nove postaje je po šestnajstih proučenih variantah bila izbrana pri vasi Beričevo.

Vzporedno z načrtovanjem postaje RTP Ljubljana II so se pa že vršile priprave za izgradnjo osnovne 380 kV mreže Jugoslavije. Zamisel, da bi zgradili 380 kV energetske »hrbtenice« od Đerdapa do Ljubljane je bila opuščena ter na desetem strokovnem posvetovanju elektroenergetikov Jugoslavije v okviru Jugoslovanskega nacionalnega komiteja CIGRE, ki je bilo v Dubrovniku sredi oktobra 1970. leta, sprejet predlog, da se zgradi osnovna 380 kV zanka, ki bo potekala skozi vse republike države.

V času ko je 1972. leta bil strokovno revidiran idejni projekt in sprejet investicijski program za RTP Ljubljana II, je tudi Jugoslavija sklenila pogodbo za najetje posojila z Mednarodno banko za obnovo in razvoj iz Washingtona. Poleg njenih, bodo v objekt RTP Ljubljana II vložena še sredstva Ljubljanske banke,

energetska in lastna. Takšna je tudi finančna konstrukcija 51 km dolgega daljnovoda 380 kV Ljubljana—Podlog za katerega izvajajo investitorske naloge prav tako Savske elektrarne.

Ves projekt osnovne 380 kV mreže Jugoslavije zajema 3594 km daljnovodov in 20 transformatorskih postaj z instalirano močjo 13 100 MVA. Prva faza tega projekta naj bi bila realizirana do 1977. leta, na področju Savskih elektrarn pa do konca 1976. leta. Obsega pa 2394 kilometrov daljnovodov 380 kV, 12 transformatorskih postaj z instalirano močjo 7700 MVA in 6 priključnih zvez med 380 kV zanko in obstoječo 220 kV mrežo. Ena teh zvez med 380 kV in 220 kV mrežo je prav Ljubljana II, naslednja najbližja pa bo v Tuzli. Sicer pa poteka vsa zanka od Ljubljane preko Maribora, Zagreba, Osijeka, Beograda, Đerdapa, Niša, Kosovega, Titograda, Mostarja, Splita, Reke, Divače in zaključuje v Ljubljani. Med Osijekom in Mostarjem bo preko Tuzle postavljena prečna zveza, ki bo nekako razpolavljalna zanka. V naslednji fazi, ki naj bo zaključena 1979. leta bo še zgrajen 380 kV daljnovod NE Krško — RTP Ljubljana II v dolžini 80 km.

Postaja RTP Ljubljana II, ki je na višku gradbene oziroma montažne dejavnosti, zajema zemljišče 351 m X 503 m. V njej sta postavljena dva transformatorja moči po 400 MVA s prestavo 380/220 kV. Sledi še transformator moči 150 MVA s prestavo 220/110 kV. V 380 kV in 220 kV stikališčih so dvojne zbiralnice s pomožnimi, v 110 kV stikališču pa trojne zbiralnice. Uporabljen je sistem relejnih hišic. Poleg komandne stavbe sta postavljeni dokaj obsežna pomožna stavba in obratna stavba. V prostorih RTP Ljubljana II gradijo Savske elektrarne tudi svoj obratovalni center od koder bo voden tisti del elektroenergetskega sistema, ki ga upravljajo.

Daljnovodi, ki bodo vključevali postajo v električno omrežje, bodo standardne izvedbe, to je na jeklenih predalčnih konstrukcijah na 110 in 220 kV tipa sod, na 380 kV pa tipa Y. Daljnovodi 110 kV bodo opremljeni z vodniki Je-Al 240 mm², 220 kV z vodniki 490 mm², daljnovodi 380 kV pa s snopastimi vodniki Je-Al 2 X 490 mm².

Skromno opisani objekt bo začasno zadovoljil oskrbo osrednjega dela Slovenije z električno energijo, vendar je neobhodna in nujna potreba: čimprejšnja izgradnja cenjenih virov električne energije na reki Savi, to je tam, kjer se s tem ne kvari okolja in lahko pridobiva energija za danes močno elektroenergetsko deficitarno področje.

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

ima na zalogi naslednje publikacije:

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, kompletni letnik VI/58 do 23/75.

V seriji Knjižnica Kronike so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), knjigotrška cena 2,50 din

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), knjigotrška cena 2 din.

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), knjigotrška cena 2 din.

Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), knjigotrška cena 2,80 din.

Peter Vodopivec, LUKA KNAPLJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), knjigotrška cena 15 din.

Stari fužinarski kraji — Stara Fužina. Foto M. Kambič, 1976